Cuvânt înainte.

Această carte se doreşte a fi, înainte de toate, un instrument de lucru pentru studenţii care se iniţiază în studiul funcţionării instituţionale a statului roman, de la începuturile sale până în timpul lui Iustinian. Intenţia noastră este de a oferi terminologia esenţială aferentă instituţiilor politice şi conţinutul istoric al acestor concepte, pentru reliefarea principalelor paliere decizionale pe care Roma şi le-a creat şi cu care a înţeles să se exprime istoric. Aplecarea asupra istoriei a fost de multe ori contaminată de determinările contemporane ale autorilor, căci aşa cum Tacitus considera istoria ca *magistra uitae,* la fel istoriografia secolului XX a apelat adesea la trecut pentru justificarea propriilor opţiuni politice. Istoria naţională rămâne o dominată a doctrinelor şi ideologiilor contemporane, mai ales a celor extremiste. De aceea, deseori istoria a slujit ca instrument de manipulare, de multe ori grosolană, pentru legitimarea autorităţii conducătorului. La fel, decupajul cronologic sau teritorial se supune mai mult sau mai puţin unei argumentări de acest tip. Tocmai de aceea, lucrarea de faţă propune discutarea realităţilor istorice romane sub forma unui demers specific.

Opţiunea privind aspectul formal al prezentei elaborări s-a oprit asupra ordonării alfabetice a diferitelor categorii selectate, motivată de obiectivitatea inerentă unui astfel de criteriu, străin oricăror ierarhizări valorice de tip *a priori,* fără să ignorăm evidenţa evolutivă, pe care am încercat s-o ilustrăm în interiorul fiecărui concept. Deşi intenţia de redactare s-a structurat în jurul realităţilor politice, specificitatea societăţii romane antice- înţelegând prin aceasta lipsa de preocupare expresă pentru delimitarea clară a puterilor în stat, trăsătură comună societăţilor premoderne- ne-a impus tratarea deopotrivă a unor aspecte socio-economice, militare, juridice şi religioase care însoţesc actul politic. În fapt, sfera de ingerinţă a instituţiilor politice romane, dar mai ales a celor din eşalonul superior,

reprezintă punctul de convergenţă al mai multor sectoare publice. Corolarul acestei realităţi s-a materializat prin adăugarea unor categorii conceptuale care vin să lămurească sau să completeze funcţionarea statului roman. Astfel, am considerat util să inserăm date privind organizarea unor unităţi administrativ-demografice, fie ele interne *(tribus, gentes),* fie exterioare perimetrului cetăţii (coloniile, municipiile) precum şi anumite categorii juridice *(constitutiones, decretum, edictum, ius, lex),* cu mare ingerinţă in construcţia şi aplicarea deciziei politice. Totodată, organizarea socială a Romei, de la regalitate la Imperiu, precum şi datele privitoare la populaţiile latine, faţă de care romanii şi-au organizat cetatea în primele secole de existenţă, sau străinii de cetăţenia romană, incluşi ulterior în interiorul *limes*-ului, ni s-au părut indispensabile înţelegerii modului de guvernare în dinamica sa. Întreaga existenţă istorică a Romei reprezintă, în esenţă, istoria delegării conducerii unor categorii sociale, deţinătoare ale

privilegiilor politice, care susţin material şi militar cetatea, poporul roman necunoscând conducerea de tip democratic, întâlnită în veacul al V-lea a. Chr. la greci. Altfel spus, Roma nu şi-a plătit niciodată cetăţenii pentru a desfăşura o acţiune politică, ci le-a permis-o numai celor care aveau pentru aceasta suficiente resurse. Evoluţia acestor grupuri sociale nu este, prin urmare, străină de structurile instituţionale romane. Am lăsat deoparte totalitatea elementelor de viaţă privată a romanilor, sporadicele precizări, ce ţin de acest registru, fiindu-ne impuse de aceeaşi intenţie de prezentare cât mai explicită a domeniului public.

Pornind de la instituţiile Republicii timpurii, instituţii ale cetăţii, romanii au încercat permanent ajustarea acestora la noile condiţii ce au urmat expansiunii romane şi care au dus la crearea Imperiului. Dacă în epoca republicană articularea instituţiilor se realizează în cadrul unui regim oligarhic, epoca imperială, prefigurată încă din ultimele veacuri republicane, a marcat trecerea spre o mai mare participare la viaţa publică din partea cetăţenilor, în măsura în care cetăţenia romană se extinde, pe de o parte, în întreg spaţiul mediteranean şi, pe de altă parte, sunt asociaţi la guvernare unii membri de rang ecvestru. Prin urmare, în Principat, permeabilitatea socială şi, implicit, participarea la actul politic, nu mai este apanajul exclusiv al elitei aristocratice. Meritul imperial este de a fi scos Republica din criza instituţională, devenită evidentă la sfârşitul secolului I a. Chr., consecinţă a expansiunii romane. În condiţiile transformării Republicii în Imperiu, cadrele politice ale cetăţii nu mai sunt potrivite pentru administrarea vastului teritoriu şi în consecinţă, împăraţii primelor dinastii inovează permanent, încercând o creştere a autorităţii imperiale. Aceasta din urmă nu este lipsită de devianţe pe care sursele (în majoritate de orientare senatorială) le pun în evidenţă numindu-i pe împăraţi „Cezari dementi” (Caligula sau Nero, de pildă)- posesori ai unei autorităţi ce tinde să împrumute forme exterioare şi comportamente regale ale lumii

elenistice. Tendinţa aceasta devine evidentă în secolul al III-lea, iar antichitatea târzie ne prezintă o curte imperială -”oglindă” a celor elenistice. Particularizarea puterii devine o evidenţă la finele antichităţii, după reformele lui Diocleţian şi Constantin care au jucat un rol fundamental în reorganizarea statului. Departe de a fi o perioadă de decădere, aşa cum a fost privită de istoriografia marxistă, antichiatea târzie pare mai degrabă o epocă de mari transformări, ce prefigurează geneza societăţii medievale. Multe dintre aceste transformări îşi au originea în criza secolului al III-lea, perioadă care ar trebui, în opinia noastră, reconsiderată din punct de vedere istoric. Convenţional, perioadele de criză sunt privite ca epoci de distrugere şi decădere; pornind însă de la trăsăturile lor specifice şi generale, aceste perioade par mai degrabă epoci de tranziţie în care mecanismele mental-instituţionale sunt ajustate noilor realităţi istorice. Nici evoluţia statului roman nu poate fi înţeleasă fără apelul la această judecată, căci aşa cum subliniau istoricii ᵃcolii de la Annales, perspectiva duratei lungi a timpului istoric devine esenţială pentru a realiza o imagine adecvată a dinamicii unei societăţi în general, şi adăugăm, a societăţii romane în special. Transformările legate de adaptarea mecanismului guvernării şi administrării la extinderea teritoriului se regăsesc în sfera vieţii private, unde sunt de remarcat schimbările pe care le suportă familia imperială-*domus Augusta.* Tot ce ţine de persoana imperială tinde să se confunde cu statul, mai ales în vremea lui Domitian, care, ca şi peste veacuri Ludovic al XlV-lea al Franţei, se dorea a fi imaginea vie a statului. Împăratul apare singurul „vinovat” de crearea a noi instituţii, mai ales în registrul administrativ, competenţă care i-a determinat pe unii istorici ai antichităţii să o considere drept o perioadă de autocratism şi decădere. Realitatea însă este că, în antichitatea târzie, persoana imperială era dominată de grupurile de la curtea imperială, ale căror interese particulare prevalează asupra intereselor

statului. În consecinţă, antichitatea târzie trebuie văzută ca o perioadă în care interdependenţele sociale modifică raporturile între public şi privat -particular, în dauna statului.

Precizăm că actualul demers a pornit mai ales de la prelucrarea datelor literare şi epigrafice, cu o informaţie arheologică utilizată doar ca mijloc de confirmare a evidenţelor decelabile în primele categorii de surse amintite.

De asemenea, prin caracterul declarat selectiv şi enumerativ, efortul nostru nu-şi poate depăşi condiţia de prim contact cu o realitate în fapt mult mai complexă. În fine, pentru o mai clară înţelegere a textului, precizăm că expresiile latineşti, traduse şi în limba română, au fost scrise cu caractere italice, abrevierile folosite fiind cele consacrate în literatura de specialitate, publicate în *Annee philologique* iar cele mai importante *Corpora* utilizate, acestea au fost prezentate în bibliografie. Mulţumim pe această cale colectivului didactic al Catedrei de Istorie Antică şi Arheologie, în mod particular d-nei Prof. Dr. Zoe Petre, d-lor Prof. Dr. Alexandru Barnea, Conf. Dr. Gheorghe Vlad Nistor pentru bunăvoinţa de a ne adresa aprecieri critice pe marginea celor redactate.

Autorii

A

ab epistulis (lat.), birou al cancelariei imperiale care trata problema comunicării cu puterile străine, primea deputaţii din provincii, petiţii şi rapoarte ale oficialilor din provincie, alte probleme legate de corespondenţa cu oficiali provinciali, pregătea şi expedia răspunsuri la cererile magistraţilor (în Imperiul Târziu).

a cognitionibus (lat.), birou al cancelariei imperiale care va dispărea în perioada Imperiului târziu (v. **cancelaria imperială).**

adlectio (lat.), introducerea extraordinară de noi membri în senatul oraşelor, municipii sau colonii (Plin. Iun., Ep., 112 şi 113),

sau a unui străin printre *municipes (adlectio inter ciues*- Tac., *Ann.,* IV, 43).

adlectus (lat.), persoană recrutată din rândul cavalerilor pentru a fi admisă în Senat spre completarea listei senatoriale *(lectio senatus).* În urma acestei operaţiuni persoana poate primi şi numele de *conscriptus* pentru a fi deosebită de vechii patricieni, membri ai ginţilor patriciene: *„patres qui sunt patricii generis".* Primul caz de adăugire este amintit de Tit. Liv. (II, 1.) după alungarea ultimului Tarquin, când I. Brutus şi consulul P. Valerius Publicola au adăugat un număr de 64 de noi membri pentru a întregi componenţa de 300 de senatori a înaltului for. În timpul

Imperiului, *adlectus* era cetăţeanul roman care, prin favoare imperială, obţinea o concesie specială din partea Senatului.

aduocatus fisci (lat.), „avocatul fiscului", funcţionar de rang inferior, apare în timpul domniei lui Hadrian *(SHA, V. Hadr.,* 20); reprezenta şi apăra interesele fiscului în procese, fiind numit temporar, dintre cei destinaţi carierei publice, aceasta fiind prima funcţie publică pe care o primeau (v. SHA, *I.* l.; cf. *Macrin.,* 4; Aur. Vict., Caes., 20, 30).

aediles (lat.), magistraţi de rang inferior la Roma. Existau două tipuri de edili: *aediles plebis* şi *aediles curules.*

Aediles plebis – *magistraţi* ce apar în acelaşi timp cu tribunii plebei (494 a. Chr.- Tit. Liv., II, 33); erau aleşi prin plebiscit, în cadrul comiţiilor tribute fiind consideraţi ca ajutoare ale tribunilor, protejaţi de aceeaşi inviolabilitate. Participau la procesele ce priveau plebeii (Ioan. Lydus, *De mag.,* I, 38, 44; Isid., Orig., IX, 4; Dion. Hal., VII, 58), completând puterea şi atribuţiile tribunilor. Edilii plebei păzeau arhivele plebeilor depuse în templul zeiţei Ceres (Tit. Liv., III, 55; Polyb., III, 26), au dreptul să convoace comiţiile tribute, aducând în faţa acestora o acuzaţie criminală, să rezolve tranzacţiile

comerciale ale plebei. Nu aveau dreptul de a lua auspiciile, supraveghează din însărcinarea senatului cultele (Tit. Liv., IV, 30), se ocupă de aprovizionarea oraşului (Tit. Liv., IV, 12; Plin. *Hist. Nat.,* XVIII, 34), şi până în 367 a Chr. (apariţia edililor curuli), au grija jocurilor patriciene din însărcinarea Senatului (Tit. Liv., VI, 42). Edilii plebei nu au *roba praetexta* şi nici scaunul curul, ci doar un simplu *subsellium.*

Aediles curules, creaţi în 367 a. Chr.(Tit. Liv. VI, 42; VII, 1), erau magistraţi beneficiari ai însemnelor rangurilor superioare: *roba praetexta* şi scaunul curul (Dion. Hal., IV, 74; Plut., *Marius,*

5). Aleşi în comiţiile tribute, sub preşedinţia unui magistrat investit cu imperium – *dictator*, cel mai adesea consul (Varro, *De re rust.,* III, 2; Tit. Liv., VI, 42; Cic., *Ad Attic.,* IV, 3), au auspiciile minore, supraveghează marile sărbători romane, succedându-i pe consuli, exercită poliţia urbană şi supraveghează activitatea edilitară, au în grijă arhivele din *aerarium Saturni,* iar în răstimpul dintre două cenzuri, supraveghează moravurile.

Există 2 edili ai plebei şi doi edili curuli, cu un personal numeros în subordine. În 45 a. Chr., prin *lex Iulia municipalis,* sunt stabiliţi pentru coloniile şi municipiile italice *aediles coloniarum et municiporum,* iar în 44 a. Chr. Caesar instituie *aediles Ceriales* (Suet., *Caes.,* 41), care supravegheau *ludi Ceriales* (jocuri ale plebeilor, înfiinţate în sec. III a. Chr.). V. pentru detalii, Cl. Nicolet, 1976, pp. 308-309; J. Ellul, 1961, p.284.

Atribuţiile edililor erau următoarele: supravegheau organizarea şi funcţionarea pieţelor, se ocupau de aprovizionarea populaţiei *(cura annonae),* poliţia oraşului *(cura urbis),* organizarea de spectacole publice. În epoca imperială, au pierdut din atribuţiile lor: nu mai organizează jocuri publice, nu mai au în grijă paza oraşului; au continuat să se îngrijească de curăţenia străzilor, băilor, supravegherea pieţelor de mărfuri. Competenţele lor „frumentare” au fost

atribuite de Augustus *praefecti*-lor *frumenti dandi,* apoi prefectului annonei, iar competenţele lor poliţieneşti au fost preluate de prefectul Romei. În secolul al III-lea, asistăm la dispariţia edililor.

aedilis ciuitatis (lat.), magistrat municipal de rang superior, în sarcina căruia cădeau *curae aediliciae* (aprovizionare, întreţinerea apeductelor, drumurilor, edificiilor şi jocurilor, poliţia pieţii).

aerarium (lat.), în epoca republicană existau două tipuri de tezaure publice: *aerarium Saturni* şi *aerarium Cereris.*

Aerarium Saturni (aerarium populi Romani), tezaur public, depus în templul lui Saturn, aflat la poalele Capitoliului, era în epoca republicană administrat de *quaestores,* iar, mai târziu, în timpul Principatului de *praefectus aerarii Saturni,* şi care şi-a pierdut din importanţă prin apariţia tezaurului imperial *(fiscus).* În perioada dominatului, a ajuns tezaurul oraşului Roma. Aici se găseau şi arhivele senatului, şi stindardele legiunilor.

În principiu, administrarea acestui *aerarium Saturni* era încredinţată senatului (Cassius Dio, LIII, 16, 22; LXXI, 33; Tac., Hist., IV, 9); direcţia tezaurului a fost dată de Augustus în grija a doi *praefecti aerarii.*

Aerarium Cereris, tezaurul templului zeiţei Ceres, era alimentat din amenzile strânse de edili şi controlat de aceştia. Banii statului proveneau, în principal, din impozite (v. **tributum)** directe şi, mai ales, indirecte. (Cl. Nicolet, 1976, pp. 200-278.).

Aerarium militare, tezaurul militar instituit de Augustus în 6 p. Chr. (Cassius Dio, LV, 23, 26), pentru plata pensiilor militarilor *(praemia militiae)* şi pentru diverse recompense acordate trupelor. Era alimentat din noile impozite, special instituite: *uicesima hereditatium* (impozit pe moşteniri), *quadragesima rerum uenalium* (impozit pe vânzări), din alte resurse –

prada de război, confiscări, etc. Împăratul dispunea deplin de acest tezaur, aflat în grija unui *praefectus* sau *praetor,* numit pe 3 ani. Cu timpul, *aerarium militare* a devenit insuficient pentru întreţinerea armatei, care a căzut în sarcina provinciilor. Ultima oară este menţionat în timpul lui Heliogabalus. Constantinus I a înfiinţat o instituţie analogă sub denumirea de *arca praefecturae.*

agentes in rebus (lat.), curieri imperiali, agenţi ai statului în perioada Imperiului Târziu. Se aflau în subordinea lui *magister officiorum,* plasaţi în trecut sub comanda prefectului pretoriului, au luat locul agenţilor *frumentarii,* suprimaţi de Diocleţian (Aur. Vict., *Caes.,* 39). Formau o *schola* ataşată palatului, având şi numele de *palatini (C.* Th., VI, 29), erau „pepiniera" pentru cei ce mai târziu obţineau titlul de *principes,* şefi ai birourilor prefecţilor, vicarilor, ducilor, proconsulilor; existau şi *curioşi* (spioni) printre ei (Cassiod., *Var.,* VI, 6; XI, 35). La jumătatea secolului al V-lea, acest corp avea circa 1200 de funcţionari.

a libellis et censibus (lat.), „biroul de reclamaţii şi cens", unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de Claudius I, destinat primirii reclamaţiilor de la particulari; din secolul al II-lea p. Chr., acest birou se ocupa şi cu centralizarea operaţiilor referitoare la cens. În opinia lui L. Homo, acest birou a apărut încă din timpul împăratului Tiberius (L. Homo, 1970, 347).

alimenta (lat.), instituţie de binefacere. În timpul Republicii, era în obligaţia patronului faţă de clienţii săi, fiind preluată de stat ca formă a asistenţei publice în secolul al II-lea a. Chr. Astfel, exista tradiţia ca persoanele particulare să susţină prin daruri în alimente *(congiaria)* păturile mai sărace ale societăţii, plătind de asemenea „pensii" alimentare *(alimenta)* copiilor lipsiţi de mijloace din mediul rural italic; în Italia, forma etatizată a unei asemenea instituţii se pare

că datează din timpul lui Nerva, dar Traian este cel care a dezvoltat şi perfecţionat acest sistem. La Nerva şi Traian, *alimenta* consta în prelevarea unei rate de 5% din profitul unor loturi distribuite unor mici proprietari, sumă ce era destinată întreţinerii copiilor şi înzestrării fetelor sărace. Banii erau obţinuţi în cea mai mare parte din ipotecile asupra proprietăţilor rurale, dobânzile fiind folosite în scopurile sociale mai sus menţionate. Administraţia locală a acestor fonduri îşi avea sediul în cel mai apropiat oraş principal, iar în 49 de oraşe italice sunt atestate inscripţii ce atestă funcţionarea acolo a unor *alimenta* (de ex., *CIL,* XI, 1147, Veleia). De la Marcus Aurelius la Macrinus, sunt înregistraţi *praefecti alimentorum* de rang consular, care asigurau administrarea alimentară a Italiei. Măsura pare să fi avut un caracter mai ales demografic, pentru ca în Imperiul târziu, când Constantinus I a înfiinţat şi el *alimenta,* motivaţia să devină morală.

Plinius cel Tânăr ne-a lăsat o descriere a înfiinţării acestei instituţii de către Traian: „Aproape 5000 de copii născuţi liberi au fost căutaţi şi aflaţi, părinţi senatori, spre a fi trecuţi pe liste, prin generozitatea împăratului lor, pentru a fi un scut al statului în vremuri de război şi podoabă a lui în timp de pace; patria i-a susţinut să înveţe a o iubi nu numai ca pe pământul lor natal, ci ca pe cea care i-a hrănit. Armata şi corpul cetăţenesc vor spori prin numărul lor şi într-o zi vor avea la rândul lor copii pe care vor putea să-i hrănească singuri, fără a avea nevoie de ajutor” (Plin., *Paneg.,* 28, 4-5).

a memoria (lat.), birou al cancelariei imperiale, ce funcţiona ca birou de transmitere al răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisori oficiale, rapoarte, etc.; în perioada Imperiului Târziu, şef al acestui birou era *magister sacrae memoriae,* cel mai înalt în grad dintre şefii birourilor; acest *magister* avea rangul de *spectabilis,* şi un salariu de 300.000 de sesterţi.

amici principis (lat.), membri ai ordinului senatorial sau ecvestru, care acordau principelui asistenţă în diverse probleme de stat sau private; unii dintre ei au fost introduşi în timpul lui Augustus în *concilium principis. Amiciţia* opera acolo unde cei implicaţi aveau un statut asemănător, sau o poziţie socială similară; astfel, existau amici de diferite grade, iar pierderea oficială a amiciţiei imperiale reprezenta sfârşitul carierei amicului, sau chiar sfârşitul vieţii acestuia.

annona (lat.), „serviciul aprovizionării”, instituţie creată de Augustus, destinată aprovizionării populaţiei Romei. În 22 a. Chr., în urma unei epidemii şi a unei perioade de foamete, Augustus a refuzat dictatura ce i se oferea, preluând în schimb *cura annonae.* În acest an, edilii au fost desărcinaţi de competenţele „frumentare”, Augustus încredinţând supravegherea administraţiei annonei la 2, apoi 4 *curatores* sau *praefecti frumenti dandi* (Cassius Dio, LIV, 1, 17; LXVIII, 22; Suet., *Aug.,* 37; Frontin., *De aquaed.,* 100). Către sfârşitul domniei sale, Octavian a creat prefectura annonei, ce cuprindea *cura annonae* şi *cura frumenti* (Tac., Ann., I, 7; XI, 31; Cassius Dio, LII, 24, 33; Senec, *De brev. vita,* 18, 19).

În epoca imperială, serviciul annonei s-a generalizat şi în provincii, guvernatorii acestora fiind responsabili de aprovizionarea atât a Romei, cât şi a propriei provincii. Se mai remarcă pentru epoca imperială *annona civica:* ansamblul mijloacelor organizate în Imperiul târziu pentru aprovizionarea celor două capitale imperiale, Roma şi Constantinopol; *annona militaris,* impozit direct în natură, destinat întreţinerii militarilor şi funcţionarilor, şi care în timpul Severilor era perceput atât în bani, cât şi în produse.

La nivel local, în *municipia, aediles municipales* erau iniţial însărcinaţi cu *cura annonae.* După Diocletianus, supraveghetori speciali au fost însărcinaţi cu aprovizionarea în oraşe.

a rationibus (lat.), „cabinetul de finanţe”, unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de Claudius I, destinat administrării veniturilor casei imperiale *(fiscus);* conducătorul acestui birou era *magister a rationibus.*

arca praefecturae (lat.), casieria care făcea plăţile soldaţilor din gărzile pretoriene, fiind sub administrarea prefectului pretoriului; ulterior va înlocui *aerarium militare,* depinzând la sfârşitul secolului IV de *magister officiorum.*

a studiis (lat.), birou al cancelariei imperiale, ce trata problemele administrative apărute; va dispărea în perioada Imperiului Târziu.

auctoritas (lat.), noţiune complexă, exprimată şi în supranumele de Augustus, indicând izvorul şi esenţa puterii lui Octavian, iar apoi a tuturor principilor. În epoca republicană, *auctoritas* aveau cei ce se distingeau în magistraturi (P. Petit, 1967, 218); pentru epoca imperială, există doi autori ce au elaborat o teorie a *auctoritas,* A. Magdelain (jurist) şi M. Grant (numismat). Pentru ei, puterile principelui sunt fondate pe *auctoritas;* în *Res Gestae,* 34, Augustus afirmă că în magistraturi n-a avut mai multă *potestas* decât alţii, dar i-a surclasat în *auctoritas.* Augustus era magistrat prin *ootestas,* şi *princeps* prin *auctoritas.* La început concept moral şi politic, *auctoritas* s-a instituţionalizat la sfârşitul domniei lui Octavian, când consiliul imperial a luat decizii cărora *auctoritas* le dădea forţă de lege (A. Magdelain, 1947, 63, 79-87, 89 sqq.).

M. Grant, în *From Imperium to Auctoritas,* susţine că în 27 a. Chr. Augustus şi-a bazat puterea nu pe *imperium,* ci pe *auctoritas:* M. Grant, 1969, 414 sqq., oficial recunoscută de Senat, fiind atestată pe monede prin sigla CA *(Caesaris auctoritate),* şi graţie căreia intervenea în domeniile interzise imperium-ului: justiţie, alegeri, sau în provinciile senatoriale.

Auctoritas nu a fost niciodată separată de *potestas* şi de *imperium,* şi poate fi caracterizată ca fiind influenţa ce aparţinea nu prin lege, ci prin obicei, întregului Senat, sau conducătorilor politici. Din această perspectivă, a fost comparată cu *potentia,* puterea nelegală (R. Syme, 1960, 322), fiind fondată nu pe baze legale, ci pe valoarea rudelor şi strămoşilor, pe virtuţile publice, succesul şi puterile principelui. Ea rezultă din prestigiul său, iar în domeniul ideologic susţine prestigiul imperial, favorizând extensia puterii.

augurii, colegiu religios la Roma. Colegiul augurilor cuprindea 16 auguri. Augurii erau experţi în divinaţie, fiind însărcinaţi cu păstrarea regulilor tradiţionale relative la observarea şi interpretarea auspiciilor. Existau auguri particulari, dar mai importanţi sunt augurii oficiali *(augures publici* sau *augures publici populi Romani Quiritium),* care aveau cărţile lor, mult timp secrete, unde erau consemnate metodele şi rezultatele observaţiilor lor.

Auspicia se practica asupra: a) semnelor cereşti *(auspicia coelestia);* b) semnele furnizate de zborul şi strigătele păsărilor *(auspicia ex auibus);* c) pofta de mâncare a puilor de găină *(auspicia ex tripudiis);* d) observarea atitudinilor patrupedelor, reptilelor *(auspicia pedestria);* e) incidente întâmplătoare survenite în timpul auspiciilor *(signa ex diuis).*

Statul a construit *collegia* de auguri, pentru a garanta legalitatea şi buna interpretare a auspiciilor publice *(collegia augurorum).* Augurii nu erau preoţi, nu aveau insigne şi instrumente de sacrificiu, ci doar un *lituus,* un baston recurbat în formă de trompă, ce servea la trasarea unui *templum.*

Începuturile colegiului de auguri sunt puse pe seama regelui Numa Pompilius. Iniţial, fiecare din cele trei triburi avea câte doi auguri, şi după 300 a. Chr., prin *lex Ogulnia,* a fost deschis accesul plebeilor la colegiul augural (ce însumează de acum 9 membri; v. şi P. Regell, C. Thulin, 1975).

În Republica târzie, *auspicia* au fost folosite ca armă politică, pentru ca, după ascensiunea lui Octavian, să-şi piardă acest rol.

augustales (lat.), denumire comună dată persoanelor ce aveau ca atribuţie îndeplinirea cultului imperial. În funcţie de organizare, obligaţii şi locul îndeplinirii lor, existau mai multe categorii:

1. *sodales Augustales.* Colegiu înfiinţat de Tiberius în anul 14; la început avea ca membri 21 de senatori şi membri ai familiei imperiale: Tiberius, Drusus, Claudius, Germanicus, prezenţa lor reprezentând păstrarea cultului strămoşilor. Această corporaţie era prezidată de 3 *[magistri]* şi un *[flamen],* numit de împărat; iniţial, cultul era celebrat doar pentru *gens Iulia,* iar la moartea lui Claudius a fost extins şi la *gens Claudia,* apărând astfel *Augustales Claudiales.* În timpul Flaviilor, au fost create *sodales Flauiales Titiales.* Aceste corporaţii, cu activitate inegală în timp, au sfârşit probabil în timpul împăratului Tacitus, în 276, care a creat un templu comun pentru toţi împăraţii divinizaţi.
2. *magistri uicorum Augustales* (vicomagistri), colegii de preoţi însărcinaţi cu practicarea cultului larilor lui Augustus în cartierele Romei; în provincii, aceleaşi funcţii le îndeplineau *magistri Augustales Larum Augustorum.*
3. *Corpus Augustalium,* corp de magistraţi format din 6 persoane de origine servilă, ce activa în oraşele din provincii *(seuiri Augustales).*

În provincii, exista un cult popular independent de colegiile oficiale, ce avea ca obiect onorarea memoriei lui Augustus prin ceremonii publice. Aceşti 6 magistraţi formau un ordin ce ocupa în ierarhia municipală locul secund, după cel al decurionilor. Accesul în *ordo Augustalium* era permis doar liberţilor, aceasta fiind cea mai înaltă distincţie la care puteau aspira. Treptat, asociaţia augustalilor a devenit puternică şi bogată, intrarea în *Corpus Augustalium* fiind posibilă în schimbul unor sume de bani, iar titlul devenea

ereditar. Augustalii beneficiau de insigne proprii *(ornamenta Augustalitatis),* locuri speciale în teatre, etc.; un exemplu al unei astfel de asociaţii este la Ostia, unde *ordo Augustalium* era format din parveniţi bogaţi, de origine servilă (Ostia, *ILS* 6141; 6164).

În secolul al II-lea, are loc decăderea acestui ordin, obligaţiile depăşind cu mult onorurile. Pe de altă parte, accesul devine cu mult mai liber, în ordin intrând şi persoane de condiţie liberă, spre deosebire de epoca anterioară, când accesul era limitat la persoanele de origine servilă.

augustalis *(uir spectabilis augustalis,* lat.), funcţionar civil, căruia Iustinian i-a dat puteri militare asupra Egiptului şi asupra Alexandriei.

Augustus (lat.), titlu onorific decernat lui Octavianus de către Senat, la 16 ian. 27 a. Chr., şi adoptat de toţi împăraţii, cu excepţia lui Vitellius. Acest supranume, din aceeaşi familie cu *augur* şi *auctoritas,* avea o valoare şi o semnificaţie religioasă (de ex., Sylla a primit supranumele de *Felix,* Pompeius pe cel de *Magnus).* Iniţial, se pare că Octavianus plănuia să se autodenumească Romulus, dar a renunţat, având în vedere asocierea sa cu regalitatea (v. şi Suet., *Aug.,* 7); epitetul de Augustus evoca asocieri similare, legate însă de calitatea de întemeietor a lui Romulus; la fel, Octavianus dorea să fie perceput ca un al doilea întemeietor al Romei.

În perioada Principatului, titlul de Augustus a fost rezervat persoanelor cu exerciţiul deplin al puterii; abia în 161, pentru prima oară, există doi Augusti: Marcus Aurelius şi Lucius Verus. Ulterior, sistemul guvernării colective se generalizează, ajungându-se ca în Imperiul târziu să coexiste simultan mai mulţi Augusti (de regulă doi, pentru cele două *partes imperii,* dar şi trei sau patru).

În ceea ce priveşte titlul de Augusta, acesta a fost decernat Liviei după moartea lui Octavianus. De la Domitianus, acest titlu

era în mod obişnuit conferit de Senat tuturor soţiilor de împărat.

B

bucellarii (lat.), în Imperiul Târziu, soldaţi angajaţi, de cele mai multe ori dintre barbari, de către comandanţii de rang înalt din armata romană, pe cheltuiala proprie, constituind garda lor personală (trupe particulare); de exemplu, Ricimer avea la dispoziţie circa 7-8.000 de *buccellarii,* ceea ce i-a permis să controleze Imperiul de Apus ca un adevărat stăpân al acestuia, timp de aproape 15 ani (între 457-472).

C

Caesar (lat.), iniţial cognomen al *[gens Iulia],* din care au descins C. Iulius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula; Claudius a preluat acest cognomen în titulatura imperială, şi după el toţi împăraţii. De la Hadrian, cognomenul *Caesar* era acordat persoanelor destinate oficial pentru succesiunea la puterea imperială. În 38 a. Chr., Octavian s-a numit Imperator Caesar, în calitate de moştenitor al lui Caesar. După cum se ştie, Caesar a fost divinizat după moarte, pentru ca în 29 a. Chr., Octavian să-i dedice un templu (închinat lui *Diuus Caesar).* În epoca imperială, asocierea la imperiu urmărea următoarele etape; moştenitorul prezumtiv primea *imperium oroconsulare, tribuniciapotestas,* titlul de *imperator;* primea (de la Hadrian) titlul de *Caesar* (anterior, titlul de *orinceps iuuentutis).* În această calitate însă, nu avea *auctoritas,* şi nici putere legislativă, iar *tribunicia ootestas* o avea pe un timp limitat (cinci ani); de asemenea, nu avea titlul de *Augustus,* important prin semnificaţia sa (v. **Augustus).**

cancelaria imperială. Administraţia centrală era bazată pe un număr de birouri în care lucra un personal competent, recrutat dintre sclavii şi liberţii imperiali; avea în sarcină administrarea provinciilor asupra cărora împăratul îşi

exercita *imperium proconsulare.* Fiecare birou era condus de un *magister scrinii,* ajutat de funcţionari şi jurisconsulţi. Funcţionarii imperiali depindeau direct de împărat, fiind numiţi şi revocaţi de acesta. Fiecare şef de birou avea numele biroului respectiv, fiind asistaţi de *adiutores, proximi,* alţi angajaţi *(scriniarii, custodes)*.

În perioada Imperiului târziu, cancelaria imperială şi protocolul erau sub comanda lui *magister officiorum,* secondat de *magisteradmissionum* (ce se ocupa de ceremonialul de la curtea imperială). De asemenea, exista un numeros personal: *admissionales, inuitatores, cancellarii.*

Dintre şefii de birouri, cel mai înalt în grad era *magistermemoriae,* şef al *scrinium memoriae,* cu 300.000 de sesterţi; din punct de vedere al rangurilor, *magister dispositionum* era *clarissimus,* în timp ce ceilalţi erau *spectabiles;* toţi şefii de birouri erau asistaţi de un *proximus,* un *melloproximus,* şi aveau în subordine un personal numeros.

Tot acum, probabil de la Valentinian I, serviciile în birouri iau o formă militarizată: funcţionarii civili poartă centura *(cingulum),* la fel ca militarii. Diferite eşaloane sunt frecvent desemnate cu titluri militare: *cohortales, primipilares, principes, equites, circitores, biarchi.*

Pentru detalii, v. şi **scrinium.**

C.O.

castrensis sacrii palatii (lat.), funcţionar în Imperiul târziu, de care depinde ansamblul serviciilor de la palatul imperial; funcţia sa derivă din cea a lui *procurator castrensis,* creat de Claudius I, şi *cura palatii* se află sub ordinele sale (v. pentru subordonaţii săi, *C.* Th., VIII, 7, 5).

censor (lat.), magistrat superior cu atribuţii complexe, a cărui existenţă separată de cea a consulului este plasată de Th. Mommsen în 435 a. Chr.. Tradi ţia (Tit. Liv., IV, 8.) atribuie legii Aemilia din 443 a. Chr. stabilirea coordonatelor acestei magistraturi. Cenzorii (doi la număr) sunt aleşi pentru 18

luni din 5 în 5 ani (intervalul dintre două *purificări* – lustrum*),* într-o primă etapă, în calitate de colegi ai tribunilor militari. Desemnaţi de comiţiile centuriate sub alte auspicii decât cei doi consuli, cenzorii, deşi magistraţi superiori, nu au lictori, nu pot convoca Senatul, nici comiţiile curiate (Varro, *De lingua latina,* VI, 93; Plin., *Hist. Nat.,* XXXVII, 17, 197; Cic., *de leg.,* III, 4, 10; A. Gell., *Nopţi attice,* XIV, 7), ci doar pe cele centuriate pentru a propune legi financiare (Zon., VII, 19). Varro (De *ling. latin.,* V, 81) asociază denumirea de *censor* verbului *censere* – a arbitra, a aprecia. Prima lor atestare se plasează,aşadar, în 443 a. Chr. (Tit. Liv., IV, 8; IV, 34, 7; Cic., *Ad fam.,* IX, 21), când sunt menţionaţi 2 magistraţi de condiţie patriciană, însărcinaţi cu recensământul populaţiei. Această înregistrare se făcea la Roma pe Câmpul lui Marte, pe baza propriilor declaraţii ale cetăţenilor, în funcţie de care erau împărţiţi pe clase şi centurii. Atribuţiile frecvente ale cenzorilor cuprindeau organizarea oraşului, administrarea parţială a averii publice, întocmirea listei Senatului, supravegherea moravurilor *(regimen morum-* Tit. Liv., IV, 8; Cic., *de leg.,* III, 37). Această magistratură este abolită de Sylla (Cic., Verr., I, 50) şi repusă în drepturi de Augustus. În 29/28 a. Chr., Augustus a resuscitat *censura,* însă eşecul reintroducerii censurii a devenit evident în 22 a. Chr. Augustus a efectuat recensăminte generale sau parţiale în 18, 12/11, 8 şi 4 a. Chr., şi în 4 şi 14 p. Chr. La sfârşitul lui 19 a. Chr., Octavian a acceptat o *cura legum et morum,* în virtutea căreia a redus numărul senatorilor la 600. Urmaşii săi au încercat menţinerea acestei magistraturi, Claudius fiind *censor* în 47/48 p. Chr., Vespasian şi Titus în 73/74 p. Chr. Domitian şi-a asumat titlul de cenzor perpetuu, dar acest titlu a fost abolit, împreună cu cel de tiran, la moartea acestuia. Succesorii lui Domitian au exercitat puteri censoriale, fără însă a mai purta acest titlu. În calitate de *censor,* cea mai importantă atribuţie era controlul recensămintelor, prilej cu care împăraţii puteau scăpa de potenţialii adversari, prin

declasarea acestora. Dacă în perioada de început a Principatului această magistratură s-a dovedit utilă în competiţia politică, din epoca Antoninilor, ea cade în desuetudine, datorită stabilizării puterii imperiale.

census (lat.), avere, liste de recensământ, termen ce provine din *censeo, ere* -operaţie de înregistrare a cetăţenilor pe baza propriilor declaraţii şi de organizare a corpului civic (în centurii, pentru epoca republicană, în aşa-numitele ordine sociale, în epoca imperială). Potrivit tradi ţiei primul care a organizat acest tip de activitate a fost regele Servius Tullius, censul acestuia fiind reînnoit, după alungarea lui Tarquinius Superbus, de către consulul Valerius Publicola (Dion. Hal., V, 20; Plut., *Poplic.,* 12- după Tit. Liv., II, 9 şi Plut., *Poplic.,* 11, aceasta s-ar fi realizat cu consimţământul Senatului pentru a stabili impozabilitatea cetăţenilor: *tributum ex censu).* Recenzarea este în acelaşi timp egalitară şi ierarhică, afirmând statutul juridic personal şi, respectiv, plasarea cetăţeanului în coordonate precise, din punct de vedere public. Această din urmă finalitate, care se adaugă uneia evident demografice, prezintă trei aspecte: militar, financiar şi politic. Primul aspect, cel militar, apare în sursele antice (Tit. Liv., I, 43; Dion. Hal., IV, 15 şi 19; V, 20) ca definitoriu pentru logica censului, însă descrierea echipamentului militar corespunde tipului de armament purtat de hoplitul secolelor V-IV, ceea ce implică o reconsiderare critică a momentului înfiin ţării acestei practici. Prin urmare, antedatarea aşa-numitei constituţii serviene pare a se explica prin dorinţa analiştilor de a oferi o perspectivă paritară istoriei grecilor (reformele timocratice soloniene) şi romanilor. Pe baza propriei declaraţii *(professio),* cetăţenul era repartizat într-una din cele 5 clase censitare, organizate, la rândul lor, pe centurii. Rezultatul acestei operaţii este o egalitate proporţională, expresie a relaţiei dintre drepturi şi obligaţii, mărimea şi calitatea primelor fiind dată de mărimea şi calitatea ultimelor. Înregistrarea cetăţenilor se

realiza de către cenzori, ajutaţi de un numeros personal auxiliar *(nomenclatores, uiatores-cei* ce anunţau convocarea, *praecones*-crainici, alţi scribi, iuratores – *cei* ce primeau jurămintele de garantare a veridicităţii declaraţiilor, *inquisitores*-cei ce verificau aceste declaraţii, atestaţi prima oară în timpul lui Augustus), din cinci în cinci ani (o dată cu intrarea în funcţie a noilor cenzori), pe Câmpul lui Marte (pentru întocmirea listei cavalerilor se optează pentru Forum- Tit. Liv., XXXIX, 37, 8; Plut., *Pomp.,* 22, iar *lectio Senatus* se realiza într-unul din sediile de convocare a acestui organism). Încă din timpul nopţii, censorii se deplasau pe locul de adunare consacrându-l, prin luarea auspiciilor, urmând ca în aceeaşi dimineaţă să reţină declaraţiile personale ale fiecărui *pater familias* (Varro, *De ling. lat.,* VI, 86), adică numele şi vârsta acestuia, numele şi vârsta soţiei şi copiilor, numele tribului de apartenenţă, domiciliul şi bunurile (Dion. Hal., IV, 15, 6). Neprezentaţilor li se confiscă bunurile şi sunt vânduţi ca sclavi, practică nepusă în aplicare niciodată (sau cel puţin nu se cunoaşte nici un caz oferit de surse), în pofida echivalării operate de Cicero *(Pro Caec.,* 99) între nerecenzare şi renunţare la libertate sau a mărturiilor epigrafice care amintesc aceste sancţiuni (Tabula Heracleană- *CIL* I, ed. 2, 593). Închiderea censului este marcată de o operaţie *ritualică* – lustrum*,* însoţită de un triplu sacrificiu, de porc, berbec şi taur (Tit. Liv., I, 44). Finalitatea fiscală, după cucerirea Macedoniei din 168 a. Chr., şi cea militară, după reforma a lui Marius, trec pe plan secundar, scopul preponderent al acestor înregistrări rămâne o mai clară evidenţă a bunurilor, în cazul angrenării acestora în diferite litigii (Cic., *Pro Flacco,* 79-80). În tot cursul Republicii, o altă implicaţie a censului este verificarea moralităţii (Cic., *De Legib.,* III, 7; 10; 30), controlul moravurilor, *regimen morum,* una din sarcinile principale ale cenzorilor. Până în veacul I a. Chr., epoca lui Caesar, venirea la Roma a tuturor cetăţenilor, indiferent de domiciliul lor, este obligatorie, dar începând cu această

dată, sunt posibile înregistrări în afara Romei prin deplasarea unor funcţionari pentru strângerea datelor, care vor fi ulterior prelucrate în cetate *(Lex Iulia Municipalis-* 45 a. Chr.). Este momentul de debut al descentralizării censului ce va implica, în vremea lui Augustus, dezvoltarea unei ample reţele birocratice pentru acoperirea acestei activităţi.

centenarii (lat.), funcţionari din ordinul ecvestru, ce aveau un salariu în valoare de 100.000 de sesterţi. Dintre ei făceau parte: la Roma, *praepositus ab epistulis latinis; procurator monetae; procurator ludi matutini* (al jocurilor matutine); *procurator aquarum; procurator operum publicum* (al lucrărilor publice); *a commentariis* al prefectului pretoriului; *aduocatus fisci;* subprefecţii annonei şi ai vigililor. În Italia, *procurator priuatae regionis Ariminensium; praefectus uehiculorum per Flaminiam;* în provincii, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale pretoriene: Dacia Superior şi Inferior, Galatia, Cilicia, Arabia, etc.; *procuratores praesides* ai provinciilor alpestre: Alpii Graiani, Cottieni, Maritimi; procuratorii provinciilor senatoriale pretoriene: Sicilia, Macedonia, Creta, etc.; *procuratorNeaspoleos* (al oraşului Neapolis), *procuratorPelusii* (al oraşului Pelusium) în Egipt; procuratorii impozitelor indirecte în provincii, ai *vectigalia* în Illyricum, ai *quadragesima Galliarum,* de exemplu; procuratorii minelor imperiale *(argentariae Pannoniae, ferrariae Delmatiae);* procuratorii domeniilor imperiale din Africa (ai *regio Hadrumentina,* ai *tractus Carthagieniensis,* ai *tractus Theuestinus);* prefecţii flotelor provinciale (Britannica, Germanica, Parthica).

centuria (lat.), termen ce reprezenta o unitate militară (v. pentru detalii **comitia, exercitus).**

ciuitas (lat.), A) cetăţenia romană, cu echivalentul grec *politeia* / *polites.* În vocabularul indoeuropean cuvântul care a dat *ciuis* în latină semnifică mai degrabă un concetăţean decât

un cetăţean (E. Benveniste, 1969, vol. I, p. 334-335 şi 367), trimiţând în registrul relaţional, al legăturilor ivite din proximitatea convieţuirii. În vocabularul latin acest termen este sinonim cu *quirites,* desemnând co-virii. Cea mai veche structurare a corpului cetăţenesc din Roma se plasează în timpul mitic al întemeierii – episodul Sabinelor (Tit. Liv., I, 13, 4). Ulterior acestui eveniment, cetăţenii romani sunt divizaţi în curii, entităţi sociopolitice ale corpului civic cu atribuţii religioase, juridice şi politice. În epoca republicană, în faţa acestor curii (numite *comitia calata-* A. Gell., *Nopţi attice,* XV, 27, 3; Gaius, *Instit.,* II, 101) se atestau testamentele şi erau sancţionate adopţiile civile (A. Gell., *Nopţi attice,* V, 19, 4, 6; Cic., *De domo,* 13 şi 34). Statutul de cetăţean roman a reprezentat multă vreme un privilegiu restrâns la o comunitate mică, ce oferea garanţii juridice (dreptul la judecarea în instanţă), obţinerea de funcţii publice, dreptul şi obligaţia de a fi mobilizabil şi impozabil. Acest statut este extins treptat, odată cu procesul de expansiune romană în peninsula italică, fără ca această extensie să fie de profunzime sau lipsită de incidente. În acest ultim sens, cel mai important eveniment este războiul social din 90-89 a. Chr.(v. **războiul cu socii).** Integrarea procesuală şi graduală a italicilor, subordonaţi puterii romane, a oferit un peisaj civic şi administrativ variat. Asimilarea va continua în nordul peninsulei prin integrarea *Galliei Narbonensis* şi a Transpadaniei, în 49 a. Chr., apoi acest statut va fi folosit în epocă imperială ca o pârghie de control al provinciilor. Acordarea cetăţeniei romane este asociată cu procesul de organizare administrativă a teritoriului cucerit. Noii cetăţeni erau, în principal, împărţiţi în cetăţeni de drept *complet* – optimo iure – *şi* cetăţeni de drept *diminuat* – sine *suffragio* (fără drept de vot). Juridic există două realităţi civice în peninsula italică în epoca republicană: comunităţi de drept latin şi comunităţi de drept roman. Primele desemnează o suplă autonomie a cetăţii respective, aflate în alianţă cu Roma, prin reciproca

respectare a unui tratat *întocmit* – foedus*,* în virtutea căruia comunităţile de drept latin îşi păstrau individualitatea juridico-legislativă în schimbul participării cu trupe în armata Romei. Comunităţile de drept roman sunt imitaţii fidele ale Romei. Accesul la cetăţenia romană este în fapt o distribuţie colectivă a acestui statut juridic ce stă în puterea poporului roman şi mai târziu, a împăratului. Există şi cazuri când acordarea cetăţeniei priveşte persoane individuale şi nu colectivităţi: cei 500 de greci înrolaţi de Caesar în Colonia Novum Comum (Strabo, 5, 1, 6; Suet., *Caes.,* 28), unchiul matern şi mama lui Dion din Prusa, naturalizaţi cetăţeni romani prin voinţa imperială în Apameea. Rezultatul mecanismului, îndeobşte colectiv şi automat, de acordare a cetăţeniei este, în plan ideologic, *Roma communis patria,* o ficţiune juridică ce extinde calităţile spaţiului civic al Romei dincolo de hotarele sale prin atributele ubicuităţii. Recenzarea noilor cetăţeni romani, iniţial imposibil de realizat în afara Romei, se va face, începând cu Caesar, în teritoriu, în locuri special amenajate ce dispuneau de caracteristicile juridice ale oraşului Roma (v. şi Cl. Nicolet, 1976, pp. 71-121; *Idem,* 1988, pp. 133-159; Y. Thomas, 1996).

Pentru epoca imperială, este o noţiune esenţială pentru înţelegerea cadrului în care se desfăşura istoria antică. Civilizaţia mediteraneană se caracterizează mai ales prin cadrul urban în care se desfăşoară viaţa publică. Apartenenţa la o cetate era esenţială pentru a avea cetăţenia, cetate nu în sensul de fortificaţie, ci în sensul de comunitate. La Roma, cetăţeanul se distingea de non-cetăţean prin sistemul de *tria nomina:* nume (ce devine *praenomen),* gentiliciu şi cognomen; membrii păturilor sociale superioare aveau cognomen, începând cu sfârşitul secolului al IV-lea a. Chr. Cetăţenia nu se pierdea odată cu părăsirea oraşului, şi se transmitea prin tată, iar cetăţenia romană asigura în cadrul imperiului plenitudinea drepturilor juridice, pentru că în societatea romană, condi ţia juridică aveau un rol

fundamental. Din punct de vedere juridic, doar cetăţenii puteau intra în legiuni, dar în epoca imperială, peregrini „naturalizaţi” artificial au fost încorporaţi în acestea.

Încă de la sfârşitul Republicii, tinde să se structureze o ierarhie din punct de vedere al cetăţeniei. Astfel, pentru Cicero, cetăţeanul roman din provincie avea două patrii: cea de naştere şi Roma, superioară şi înglobând-o pe prima (Cic., *De leg.,* 2, 2). Dreptul roman, de altfel, refuză noţiunea de dublă cetăţenie (Cic., *Pro Balbo,* 28; *Pro Caecina,* 100). Datorită încercărilor de uzurpare a cetăţeniei de către provinciali, prin legile Pappia Poppea şi Aelia Sentia, de epocă augustană, s-a încercat controlarea transmiterii ereditare a cetăţeniei. Astfel, copiii legitimi erau înregistraţi la naştere; garantat prin şapte martori, era acordat un diptic, corespondent al certificatului de cetăţenie. Cetăţenia avea un caracter pur urban, de unde imposibilitatea juridică pentru comunităţile non-poliade de a accede la cetăţenie.

În 70-69 a. Chr., a avut loc ultimul cens republican, la care au fost înregistraţi 910.000 de cetăţeni, pentru ca în 28 a. Chr., să existe 4. 063. 000 de cetăţeni, în vremea lui Caesar fiind refăcute doar listele urbane (Suet., Caes., 41, 5).

În epoca imperială, avantajele legate de statutul de cetăţean roman duc la încercarea de dobândire a acestui statut prin diverse mijloace. Cetăţenia se putea dobândi prin executarea serviciului militar în cadrul trupelor auxiliare; prin exercitarea unei magistraturi sau prin chiar simpla intrare în consiliul municipal, în oraşele cu drept de *Latium maius,* prin uzurpare, prin sclavie sau prin sistemul de relaţii personale.

Când primea cetăţenia cu titlu personal, noul cetăţean prelua gentiliciul protectorului care-i obţinuse naturalizarea sau, mai des, adopta numele (şi în general prenumele) împăratului. Cetăţenia individuală era dobândită datorită unei recomandări *(suffragium,* cu sensul de părere, judecată) a unui apropiat al împăratului, sau al unui înalt funcţionar provincial; erau promovate prioritar notabilităţile locale, şi avem înregistrată prezenţa corupţiei în vinderea

acestor *suffragia* (exemplu de cetăţenie dobândită cu titlu personal: Plin., Ep., 10, 5-7, pentru naturalizarea medicului egiptean Harpocras).

La obţinerea cetăţeniei prin uzurpare, existau în principal două etape: adoptarea unui gentiliciu, urmat probabil de adoptarea unui *praenomen.*

Criteriul de bază pentru diferenţierea socială fiind naşterea, unele persoane vor încerca depăşirea condi ţiei lor renunţând la condiţia de om liber. Avantajul sclaviei consta în faptul că dobândirea cetăţeniei era facilitată prin evitarea serviciului militar. Pentru a deveni cetăţean, un libert al unui cetăţean roman trebuia să aibă peste 30 de ani, să fi fost eliberat fie prin testament, în condiţii bine precizate, fie în faţa unui magistrat la Roma, sau a unui promagistrat în provincii. Primea apoi statutul de Latin Iunian, care-i limita capacitatea juridică, în virtutea *legis Iuniae,* şi-i interzicea să facă un testament. Această inferioritate nu era însă definitivă, cetăţenia deplină putându-i fi acordată prin favoarea imperială (Plin., Ep., 10, 5). Un magistrat sau guvernator putea acorda cetăţenia unui Iunian cap de familie, celor care serviseră în cohortele de vigili, sau ca *nauicularii* în serviciul annonei.

Caracalla a multiplicat fidelii zeilor romani, prin acordarea cetăţeniei peregrinilor. Prin această măsură *(Constitutio Antoniniana,* emisă în anul 212 p. Chr.: *Dig.,* 1, 5, 17), din punct de vedere religios, superioritatea zeilor romani faţa de celelalte divinităţi a fost afirmată juridic. Practic, prezenţa peregrinilor în imperiu este atestată şi după 212, fiind legată de nivelul lor cultural şi de statutul grupului lor.

<u>Ierarhia socială din punct de vedere al cetăţeniei:</u>

În societatea antică, criteriul de bază pentru diferenţierea socială era naşterea, apoi urma ereditatea poziţiei sociale. La romani, statutul legal avea un rol deosebit de important, cetăţenia romană fiind superioară non-cetăţeniei. Libertatea individuală era legată de acest statut legal, excepţie făcând liberţii imperiali. Astfel, ierarhia socială în epoca imperială

se prezenta în felul următor: sclavi, dediticii, peregrini, cetăţeni de drept latin (ex. peregrin, ex-sclav al unui latin, sau Iunian în caz de eliberare neregulată), cetăţean al Alexandriei (etapă necesară pentru egiptenii ce doreau obţinerea cetăţeniei), cetăţeni romani din provincie, ce plăteau *tributum soli,* şi cetăţeni romani *optimo iure,* din Roma şi Italia, singurii beneficiari ai proprietăţii quiritane, exceptată de la impozit.

În interiorul acestui cadru, din punct de vedere al libertăţilor, există o nouă diferenţiere: cetăţeanul obişnuit, apoi notabilităţile locale (al căror statut poate varia în funcţie de importanţa comunităţii guvernate), elita centrală (aristocraţia senatorială şi birocraţia imperială din proximitatea împăratului). În vârful acestei ierarhii se găseşte împăratul, în calitatea sa de *princeps ciuium,* reprezentant legitimat şi autorizat al poporului roman.

În epoca Imperiului târziu, cetăţenia romană, demonetizată după edictul lui Caracalla, nu mai este un criteriu esenţial pentru definirea statutului unui locuitor al imperiului. Criteriul principal devine proximitatea faţă de împărat, şi asistăm la ascensiunea unor personaje de origine barbară chiar, care într-un timp foarte scurt reuşesc să devină adevăraţi stăpâni ai curţii imperiale, în dauna unor personaje foarte onorabile din punct de vedere al originii.

B) cetatea în ansamblul ei înţeleasă atât topografic cât şi grup de indivizi organizat coerent. Accepţia surselor romane pentru echivalentul grecesc *polis* (poliV), este exprimată printr-un şir de concepte *(urbs, colonia, municipium, oppidum),* care conţin diferenţieri ierarhice (mărime, valoare istorică şi juridică). Expansiunea romană s-a exprimat prin multiplicarea Romei, singura căreia i se atribuie termenul de *urbs,* fie prin crearea, *deductio,* a acestui model în zonele intrate sub control roman (v. **colonia),** fie prin adaptarea spaţiilor urbane (v. **municipium),** deja existente, la cel roman (tradusă instituţional printr-un ansamblu de instanţe decizionale care emană de la modelul cetăţii celor şapte

coline dar care acţionează în interesul realităţilor istorice proprii ale localnicilor – în cazul oraşelor de drept latin – cu racordarea obedientă la *Roma communis patria* – acest din urmă aspect întâlnit, el singur, în oraşele de drept roman). Coloniile erau primele, ca importanţă, după Roma, şi erau întemeiate mai întâi de cetăţeni romani, apoi de cetăţeni romani care satisfăcuseră stagiul militar, veteranii, pe de o parte, iar pe de altă parte, existau şi colonii întemeiate cu aportul unor comunităţi de drept latin. Aşezările urbane pe care romanii doar le-au integrat statului lor, fără să fie părtaşi la întemeiere, erau denumite *municipia* şi aveau un statut juridic latin apoi, după războiul social (v. **războiul cu socii),** şi roman. Alte cetăţi sunt amintite de surse ca *ciuitates peregrinae.* Dintre ele, unele erau aliate ale Romei printr-un *foedus* (ele, împreună cu oraşele scutite de impozite, se numeau *ciuitates* sau, după caz, *coloniae liberae et immunes),* şi erau direct controlate de Senat, mai târziu de împărat, sau altele răspundeau în faţa guvernatorului provincial, şi plăteau „pacea oferită de romani", numindu-se *ciuitates stipendiariae.* Simplele cetăţi întărite (uneori doar anumite înălţimi) apar ca *oppidum,* ele desemnând, în epocă imperială, mai ales aşezări barbare. Ierarhia oraşelor din perioada imperială, preia elemente anterioare. De asemenea, avem înregistrată şi prezenţa unor comunităţi duble, având un statut juridic dublu: de exemplu, în Dacia, Marcus Aurelius a fondat la Apulum un *municipium* (dacic) şi o *colonia* (pentru veterani), ce au supravieţuit în paralel până la Gordianus al III-lea *(ILS,* 7129).

În privinţa coloniilor de veterani, acestea aveau şi rolul de supraveghere a populaţiilor învinse; pe de altă parte, fondarea de colonii dorea să recompenseze veteranii armatei romane, prin acordarea de pământ. În cadrul unor astfel de comunităţi, mărimea loturilor concedate diferă; în general însă, colonizarea crea o categorie de proprietari mijlocii.

cliens (lat.), persoană aflată în relaţie de clientelă cu patronii. *Clientes* intrau în categoria aşa-numiţilor familiari ai patronului, depinzând de ginta acestuia, participând la sarcinile de a o întreţine şi la riturile proprii ale ginţilor. Fiecare nouă gintă îşi aduce clienţii săi în curii şi decurii. Clienţii se pun în serviciul patronului (Dion. Hal., VI, 47; VII, 19; X, 43) şi acordă redevenţe pecuniare pentru nevoile financiare ale patronului (v. **patronus).** Ei sunt obligaţi să îngenuncheze în faţa acestuia, fără a fi sinonimi cu persoanele de statut juridic servil, chiar dacă erau de rang inferior patronului. În Republica Târzie, nu se întâlnesc clienţi decât sub rangul pretorian.

collegium (lat.), reuniune de persoane asociate pe baza comunităţii de funcţii sau profesii, asociaţie cu personalitate distinctă, cu drepturi şi obligaţii cu exercitarea simultană a funcţiilor (Tit. Liv., X, 22; Cic., *De off.,* III, 20; Tac., *Ann.,* III, 31; Suet., *Caesar,* 23; *Claudius,* 24). Membrii acestor asociaţii mai pot purta denumirea de *collegiati, corporati, socii, fratres sodales.* Organizarea asociaţiilor copia modelul oraşului, dreptul de fondare fiind acordat doar prin decret senatorial *(ILS,* 7190). Funcţiile acestora pot fi religioase (v. **sacerdos),** economice sau, pentru perioada imperială, şi sociale, a căror structură cuprindea, în funcţie de scopul propus, fie militari, sclavi şi liberţi dintr-un oraş (ILS, 6152), fie sclavi imperiali rezidenţi într-un spaţiu urban (ILS, 1503, la Corint). Corporaţiile cu caracter economic sunt instituite conform tradiţiei de către Numa (Plut., *Numa,* 17), însă spre sfârşitul Republicii, aceste corporaţii pe meserii dobândesc o importantă pondere în viaţa publică, de vreme ce *lex Licinia* se pronunţa împotriva fraudelor electorale ale unora dintre aceste asociaţii (Cic., *Pro Plancio,* 15, 55; *Pro Sylla,* 2; *Pro domo,* 28). Pentru Occident, rolul acestora este diminuat datorită permisivităţii, relativ extinse, a admiterii în cadrul

corporaţiei pentru indivizii străini de profesie. Existau de asemenea, asociaţii ale tinerilor *(collegia iuuenum).*

colonia (lat.), comunitate civică, înfiin ţată de Roma pe teritoriul învinşilor, alcătuită din cetăţeni colonişti care, în pofida conotaţiei termenului ce trimite în câmpul activităţilor agrare, aveau un rol preponderent militar. Această comunitate, ca rezultat al colonizării romane, este rodul instalării de grupuri familiale, în general cele ale vechilor combatanţi, pe care Roma o iniţiază, mai întâi, în regiunile de coastă (primele apar pe litoralul Latiumului şi al Campaniei, apoi din secolul al II-lea a Chr. şi pe coastele estice ale Italiei), iar, după al II-lea război punic, în teritorii din interior (fostele zone nordice ale galilor) sau, din 123 a. Chr., în zone extraitalice. Coloniile, considerate copii fidele ale metropolei (ele apar, de altfel, sub denumirea de colonii de drept roman) sunt definite în opoziţie cu municipiile, căci rădăcinile lor sunt de căutat în Roma (A. Gell., *Nopţi Attice,* XIV, 13, 8), practic sunt întemeiate de ea (cf. şi *CIL* I, ed. 2, 594= *FIRA,* nr. 21). Scenariul de întemeiere presupune înrolarea în grupul coloniştilor, mărşăluirea spre locul de instalare şi instalarea triumfală în numele Romei (App., *BC,* II, 120 şi 133; II, 81; Tac., *Ann.,* XIV, 27). Locuitorii unei colonii astfel constituite sunt înscrişi în ansamblul regulilor şi legilor romane, cu toate drepturile şi obligaţiile ce decurg din aceasta, pentru coloniile romane de coastă, obligaţia trimiterii de contingente militare este substituită cu apărarea zonei respective. Lărgirea teritoriului controlat, în timpul Republicii, a impus apariţia unui al doilea tip de colonii, oraşe întemeiate de Roma, ai căror locuitori se supuneau, juridic, dreptului latin, primind aşadar acelaşi statut cu vechile cetăţi din Latium: un sistem normativ dublu, cel specific locuitorilor şi cel roman. Relaţiile acestor comunităţi cu Roma sunt rezolvate de pretorul peregrin, ele au dreptul de a încheia tranzacţii şi de a contracta, în mod legitim, căsătorii, au dreptul de a vota, dacă se află la Roma

în perioadele electorale, într-unul din triburile urbane trase la sorţi, au obligaţia de a se înrola în trupele auxiliare, de a plăti anual contribuţii de război, *stipendia,* dar nu au dreptul de a candida. Romanii de condiţie inferioară pot, dacă îşi exprimă consimţământul, să se instaleze în astfel de comunităţi, atraşi fără îndoială de perspectiva împroprietăririlor, pierzând cetăţenia romană şi devenind, prin urmare, cetăţeni de drept latin (Cic., *De domo.,* 78; *Pro Caec.,* 98; Gaius, *Instit.,* III, 55).

comes (lat.), „aghiotant", în epoca Principatului, funcţionar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, cunoscut uneori şi sub numele de *adsessor* sau *consiliarius.* În perioada Imperiului târziu aceste personaje puteau conduce diocezele, de ex.: *comes Africae,* comandant al diocezei Africa (v. şi Amm., XXX, 7, 3), *comes Orientis,* guvernator al diocezei Orient, sau erau înalţi funcţionari ai diferitelor provincii: *comes Aegypti, comes Armeniae, comes Hispaniarum.* Constantinus I a resuscitat titlul onorific de *comes,* care dispăruse de la Alexander Severus, probabil sub influenţă germanică sau elenistică; tot el le-a încredinţat misiuni în provincie cu puteri excepţionale, şi în serviciile centrale. Ansamblul de *comites* forma curtea imperială *(comitatus),* iar elita lor intra în consistoriu.

comes domesticorum (lat.), comandant al corpului de *domestici,* pentru protecţia împăratului. În ierarhie, *comes domesticorum* venea imediat după *magister militum,* fiind independent de acesta, şi sub comanda directă a împăratului.

comes excubitorum (lat.), comandant al trupelor de *excubitores,* create de Leon I, cca. 465; această gardă avea un efectiv de 300 de oameni şi era formată exclusiv din supuşi ai imperiului: isaurieni, traci, illyri (Ioan. Lyd., *De mag.,* I, 16; E. Stein, 1959, 358). Leon I a creat această gardă ca o

contrapondere la puterea crescândă a barbarilor germani, prezenţi în scholele palatine, şi care deveniseră nesiguri.

comes largitionum (lat.), „şeful tezaurului provincial”, în timpul lui Constantinus I, reprezentant la nivel provincial al lui *comes sacrarum largitionum;* în subordinea sa se aflau mai mulţi agenţi financiari: *rationales summarum.* Un alt nume al său era *c. thesaurorum* (sec. IV).

comes largitionum Italici narum (lat.), în perioada Imperiului târziu, înalt funcţionar în cadrul ministerului de finanţe.

comes portus Romae (lat.), în perioada Imperiului târziu, guvernatorul portului Romei.

comes rei militaris (lat.), funcţie apărută în Imperiul târziu, de rang superior; era un titlu al ducilor ce comandau trupele de operaţii în dioceze şi provincii. Printre atribuţiile lor, se numărau: recrutarea mercenarilor, cantonarea lor în timp de pace, plata soldelor, distribuirea annonelor.

comes rei priuatae (lat.), funcţionar imperial derivat din *magister reipriuatae,* ce administra *res priuata.* În epoca Principatului, *res priuata* desemna tezaurul imperial cu caracter public (P. Veyne, 1976, 555), era condus de un procurator imperial de rang *trecenarius* şi care însuma veniturile curţii imperiale. *Res priuata* se distingea de *fiscus* doar printr-o separare contabilă, şi este atestat de la Antoninus Pius. În conformitate cu P. Petit, *res priuata* apare în timpul Severilor, şi reprezenta administraţia specială a confiscărilor (P. Petit, 1967, 164).

Comes rei priuatae era funcţionar ce se ocupa de proprietăţile statului şi de atelierele acestuia; ca titulatură şi atribuţii, este succesorul lui *procurator rei priuatae* (atestat la Septimius Severus) şi apoi *rationalis summae rei* (la Diocletianus). De la Constantinus I, veniturile *res priuata* au

crescut prin preluarea de la *sacrae largitiones* a veniturilor provenite din bunurile părăsite sau confiscate, şi implicit a crescut şi importanţa acestui funcţionar. După *ND,* în Occident *comes rei priuatae* avea în subordine un *rationalis priuatae* pe dioceză, dar existau şi *rationales* provinciali: *C. Th.,* X, 9, 1 (369).

comes sacrarum largitionum (lat.), conducătorul tezaurului imperial *(sacrae largitiones),* funcţie instituită de Constantinus I şi derivată din *rationalis* (ce administra *fiscusCaesaris).* Era membru în consiliul imperial, în rândul consilierilor ordinari.

comes scholarum (lat.), comandantul scholelor palatine.

comites (lat.), în armata romană, solda ţi care însoţeau comandantul suprem şi erau cantonaţi de o parte şi de alta a pretoriului; în epoca imperială, funcţiunile lor s-au diversificat şi în domeniul vieţii civile. Erau prezenţi la curtea imperială încă din timpul lui Augustus, şi sunt menţionaţi în consiliul imperial. De la Claudius, erau concomitent consilieri juridici şi militari ai împăratului; atribuţii importante, cu misiuni variate au primit după reformele lui Constantinus I. Unii puteau inspecta sau chiar conduce provincii (ex. *comes Orientis);* paza persoanei imperiale era în grija unui *comes domesticorum,* iar în calitate de miniştri li se atribuie o serie de sarcini economice *(comes rerum priuatarum, comes sacrarum largitionum,* etc.).

comitia (lat.), organe constituţionale ale statului roman, în competenţa cărora intrau votarea legilor, alegerea magistraţilor, unele sarcini administrative, juridice şi religioase; se deosebesc de simplele adunări de dezbatere care se numeau *contiones.* Hotărîrile adunărilor populare erau luate prin vot, care rezulta nu din majoritatea voturilor

individuale, ci din aceea a grupurilor (curii, centurii, triburi), care alcătuiau aceste adunări; în cadrul grupului, votul era determinat de modul în care se exprimase majoritatea.

Tipuri de adunări populare:

Comitia curiata: instituite de Romulus (Dion. Hal., II, 14; Tit. Liv., I, 3, 13), cuprindeau bărbaţii adulţi din cetate, organizaţi pe curii. Aveau un caracter religios şi aristocratic, şi, conform tradiţiei, au reprezentat „forul legislativ" până la Servius Tullius. În timpul Republicii se deschide accesul plebeilor în această adunare, convocată în Forum, de un *lictor curiatus* sau *praeco,* cu scopul de a oferi investirea solemnă anumitor magistraţi, de a declara război, de a semna tratatele de pace. După măsurile serviene, au mai rar atribuţii legislative. Cu atribuţii strict religioase, sunt convocate de preoţii *calatores,* în *curia calabra* pe Capitoliu, adunarea lor fiind condusă de *pontifex maximus* sub denumirea de *comitia calata.* În secolul I p. Chr., erau reprezentate simbolic prin 30 de lictori.

Comitia centuriata: adunarea poporului roman înarmat, organizată pe baza censului, are principalul rol legislativ şi electoral în stat, ordinea de vot fiind aceea în care poporul mergea la luptă. Poate fi convocată de magistraţii superiori, pe baza unei *prouocatio* adresată de un cetăţean pretorului; edilii au aceste competenţe în virtutea lui *ius agendi cum populo.* Dreptul de a conduce comiţiile centuriate *(comitia habere, domitiis praesse)* îl au doar magistraţii deţinători de *imperium militare* (dictator sau consul), pentru alegerile pretorilor, consulilor şi cenzorilor prezidarea se face de către un consul (Tit. Liv., VII, 22; XXXIX, 39; Cic., *Ad Attic.,* IV, 2, 6; IX, 9, 3). Edictul de convocare a centuriilor, *comitia edicere* sau *indicere, diem comitiis edicere,* era publicat pe portice cu 30 de zile înaintea zilei de adunare, în calendarul republican existând anumite zile propice pentru astfel de activităţi *(nefasti,* în care nu se desfăşurau acţiuni religioase), aşa numitele *dies comitiales* (circa 150 pe an).

Comitia tributa: îşi aveau originea în adunările plebeilor, pe care tribunii plebei le convocau pe triburi, începând din secolul al V-lea a. Chr. Din 494 a. Chr. se înfiin ţează instituţia tribunatului, cu rol de a apăra interesele plebeilor, tribunii putând apela pentru aceasta la *concilium plebis* (Tit. Liv., I, 36; VI, 20). Plebeii aveau dreptul de *provocatio* în faţa triburilor în cazul abuzului unui magistrat (mai ales consul), şi puteau lua decizii, *plebiscita,* la nivelul acestei *adunări* – concilium plebis – *care* căpătau valoare de lege după o acceptare a Senatului. Din 287 a. Chr., prin *lexHortensia,* aceste hotărîri au valoare juridică, fiind obligatorii pentru întreg poporul roman, fără a mai fi necesară o aprobare senatorială. Acest ultim moment permite o mai clară distincţie între adunările plebeilor şi comiţiile tribute care, din sec. al III-lea, vor aveau o existenţă separată. Comiţiile tribute aleg magistaţii inferiori, cei care nu au *imperium* (Tit. Liv., VI, 20; Dio Cas., XXX, 7; Cic., *Pro Rabir.,* 4, 12), tribunii şi edilii plebei (Tit. Liv., II, 56; Dion. Hal., VI, 89; IX, 41), iar din 104 a. Chr.- *Lex Domitia,* alegerea marelui Pontif şi a preoţilor se face de către 27 de triburi trase la sorţi, lege abolită de Sylla şi restabilită de Labienus (Suet., *Nero,* 21; Cic., *Ad Rull.,* 7; Vell. Pat., II, 12). Până în sec. al II-lea a. Chr. comiţiile tribute au şi atribuţii juridice, după această dată exprimându-şi aceste competenţe doar în afaceri private: *leges Furia testamentaria, Voconia, Falcidia, Aequilia, Atimia, Cincia* (Gaius, *Instit.,* II, 225-228). Convocarea adunării plebeilor trebuia să fie anunţată cu cel puţin 17 zile înainte, *trinundinum,* adică trei nundinae – *zile* de târg dintre săptămâni (durata unei săptămâni în această epocă era de opt zile), uzajul acestui interval fiind o regulă în materie legislativă, juridică şi electorală.

În epoca imperială, adunările populare care îl aclamau pe împărat la urcarea sa pe tron, cu care ocazie era investit cu *imperium,* păstrau, după toate probabilităţile, forma comiţiilor tribute; această aclamaţie era o simplă formalitate. Începând cu

Tiberius, comiţiile au încetat să mai joace un rol efectiv în administrarea oraşului. Atribuţiile electorale ale adunărilor populare au fost acordate de Tiberius Senatului, iar cele juridice au trecut definitiv în competenţa instanţelor imperiale de judecată. În domeniul legislativ, adunările populare au cunoscut o evoluţie identică, ultima lege votată fiind o lege agrară, în timpul lui Nerva.

concilium principis (lat.), „consiliul imperial”, organism deliberator creat de Augustus, din care făceau parte membrii familiei sale, prieteni, senatori, cavaleri, aleşi personal de principe în funcţie de competenţa lor. *Concilium principis* aborda probleme de stat şi particulare ale împăratului, iar de la Claudius I, a căpătat un caracter oficial.

Începând cu Hadrian, capătă o formă definitivă; Hadrian introduce jurisconsulţi ca elemente permanente, şi salariul pentru membrii consiliului. *Concilium principis* s-a substituit Senatului şi de la Severi a devenit element esenţial al guvernării şi administrării imperiului. Competenţa sa era practic nelimitată, iar de la Marcus Aurelius, asistăm la crearea titlului de *consiliarius.*

În 177, consiliul imperial conţinea jumătate senatori, jumătate cavaleri. Alegerea se făcea în funcţie de calităţile morale ale candidaţilor, definite de elita aristocratică şi experienţa generală de „om onest”, iar nominalizarea depindea de favoarea imperială. În cadrul consiliului intrau deţinătorii de înalte posturi administrative, senatori şi cavaleri, amatori de altfel în administraţie.

Pentru Imperiul târziu, este înregistrată schimbarea denumirii acestui consiliu în *sacrum consistorium* sau *consistorium principis.* Consilierii erau divizaţi în două secţiuni, ordinari şi extraordinari. Consilierii ordinari erau împărţiţi în două categorii, cu o categorie superioară, în care intrau înalţii funcţionari în exerciţiu: *quaestor sacri palatii, magister officiorum,* cei doi *comites* financiari (ai tezaurului imperial

şi al tezaurului particular). Categoria inferioară o reprezentau *comites consistoriani,* recrutaţi dintre vechii şefi de birouri ai cancelariei imperiale.

Consilierii extraordinari erau *consistoriani uacantes* şi şefii de servicii (de exemplu, prefectul pretoriului, *magistri militiae),* convocaţi pentru discutarea unor probleme ce ţineau de competenţa lor.

Împăratul era preşedintele efectiv al consiliului, care în Imperiul târziu se reunea în *sacrarium (C. Th.,* VI, 9, 1; Auson., *Gratiar. actio,* 14). Tot acum, lucrările consiliului erau coordonate de *quaestor sacri palatii,* iar notarii, sub conducerea lui *primicerius notariorum* (primul secretar al statului) şi alţi angajaţi, redactau procesele verbale ale şedinţelor.

concilium prouinciae (lat.), adunare provincială reprezentativă instituită în Occidentul Imperiului, din iniţiativa statului roman, pentru a celebra cultul lui Augustus, iar în Orient, ca o reactualizare a modului de organizare al vechilor comunităţi urbane *(koinon),* cu aceleaşi scopuri; puteau fi mai multe într-o provincie, sau unul pentru mai multe provincii. Această adunare este prezidată de un *sacerdos prouinciae,* se reunea anual pentru celebrarea cultului imperial; după încheierea sărbătorilor respective, *concilium prouinciae* delibera asupra cheltuielilor tezaurului provinciei, impozitelor la care erau supuse diferite cetăţi, modului în care era aplicată legislaţia romană, problemelor religioase (alegerea noului *sacerdos,* bugetul templelor, inventarul sclavilor, al liberţilor templelor), ridicării de statui şi monumente onorifice. Structura lor cuprindea persoane bogate şi influente, beneficiare ale regimului.

consistentes (lat.), „rezidenţi”, termen prin care erau desemnaţi membrii unei categorii sociale superioare, instalaţi într-o comunitate de drept inferior; cel mai adesea erau cetăţeni

romani constituiţi în *conuentus (conuentus civium Romanorum),* domiciliaţi într-o *ciuitas peregrina* sau într-un *uicus.*

Constituţie- Antoniniana (lat.), edict al împăratului Caracalla, emis în 212, prin care a fost acordată cetăţenia romană tuturor peregrinilor din imperiu, cu excepţia dediticiilor. În realitate, prezenţa peregrinilor este atestată şi după această dată; excluderea lor este legată de nivelul lor cultural şi de statutul grupului din care făceau parte. Rezultatul emiterii acestui edict nu a avut o prea mare importanţă în plan juridic, deoarece cetăţenia romană era larg răspândită şi pierduse privilegiile legate de ea; în plan fiscal, se urmărea de fapt, înmulţirea contribuabililor, în marea lor majoritate doar cetăţeni romani. Din punct de vedere religios, Caracalla a multiplicat fidelii zeilor romani prin acest edict (pentru textul edictului, v. *Dig.,* 1, 5, 17).

constitutiones (lat.), „constituţii imperiale”, sau „dispoziţii imperiale”, denumire generică dată hotărîrilor pe care împăraţii le luau în domeniul juridic; existau, de asemenea, *edicta* („edicte”), dispoziţii cu caracter general pe care împăratul le lua în calitatea sa de magistrat suprem al statului; *mandata* („mandate”), instrucţiuni adresate funcţionarilor superiori şi mai ales guvernatorilor de provincie; *decreta* („decrete”), hotărîri date de împărat fie în instanţele de fond, fie în apel; *rescripta* („rescripte”), răspunsuri date în probleme controversate, fie magistraţilor, fie părţilor.

În epoca Imperiului Târziu, *constitutiones* au devenit, odată cu consolidarea puterii imperiale, singurul şi cel mai important izvor de drept, edictele căpătând denumirea de „legi” *(leges edictales); mandata* s-au împuţinat ca număr, ca o consecinţă a procesului de unificare politico-teritorială a Imperiului, ce punea pe acelaşi plan Italia şi provinciile. Decretele şi rescriptele au fost înlocuite cu *adnotationes*

(„rezoluţii”), pe care împăratul le punea pe cererile adresate lui, de către părţi sau judecători. Cele mai importante *constitutiones* au fost strânse în colecţii încă din epoca Principatului, în 438 fiind emis Codex Theodosianus (cf. şi **decretum).**

consul (lat.), magistrat superior, deţinător de *imperium* (cu un dublu aspect: *domi et militiae),* ales, după 449 a. Chr., de comiţiile centuriate. Existau doi consuli care acopereau magistratura consulatului, anuală şi colegială, şi care iniţial erau cetăţeni romani, descendenţi din ginţile patriciene (din 367 a. Chr., *lex Licinia,* şi 342 a. Chr., *lex Genucia,* se deschide accesul plebeilor la consulat), a căror limită de vârstă *(legitima aetas)* a fost stabilită la finele Republicii de practica politică la 43 de ani. Cei doi consuli îşi exercitau atribuţiile începând cu prima zi a anului (1 martie sau după adoptarea noului calendar, 1 ianuarie), jurând să respecte legile. În caz de abdicare sau moarte a unuia dintre consuli, celălalt primeşte un nou coleg (consul suffect) până la noile alegeri (ce aveau loc de obicei în iulie-august).

Atribuţiile consulilor:

Aveau jurisdicţie criminală şi civilă, micşorată de *lex Valeria Publicola,* confirmată de Legea celor 12 Table şi de *lex Valeria* din 449 a. Chr., prin care sarcina consulilor era de a aduce chestiunile criminale în faţa comiţiilor (mai întâi curiate, şi apoi centuriate). În virtutea *imperium*-ului său, putea să îl împiedice pe pretor să-şi exercite atribuţiile.

Aveau dreptul de a lua auspiciile, de a convoca şi de a conduce Senatul, de a face o propunere, de a prezenta un raport asociat unui *senatus consultum,* aveau obligaţia de a pune în aplicare legile, de a coordona strângerea impozitelor (deşi doar Senatul fixează strângerea tributului sau modifică taxele pe pământ în conformitate cu *lex censoria).* Puteau convoca poporul pe curii şi centurii, puteau interzice unui magistrat inferior să convoace în acelaşi timp cu ei comiţiile

(A. Gell., *Nopţi attice,* XIII, 15). Aveau imunitate pe perioada mandatului.

În atribuţiile lor militare intrau, cu acordul Senatului, strângerea trupelor, comanda acestora (Polyb., III, 107, VI, 12 şi 15; Tit. Liv., X, 32; XXV, 3; XXVII, 22; XXXIV, 42), numirea ofiţerilor în limita stabilită de Senat (Tit. Liv., IV, 17; Cic., *Ad fam.,* I, 7), comanda armatei, fiecare consul având dreptul la o armată. În teorie se permitea părăsirea Romei în fruntea armatei doar unuia dintre consuli, celălalt rămânând în oraş, cu excepţia cazului în care cetatea se afla într-un mare pericol militar, situaţie în care sarcinile acestora din interiorul spaţiului civic al Romei erau preluate de pretor.

Din punct de vedere politic, acţiunea consulilor era limitată de colegialitatea magistraturii, de Senat, de *intercessio tribunis.* În secolul I a. Chr. magistratura consulară este bulversată de criza generală a Republicii: dictatura lui Sylla, existenţa unui consul *sine collega,* triumviratele.

Însemnele exterioare ale puterii consulare erau escorta de câte 6 lictori, purtători de fascii în afara Romei, pentru fiecare consul, dreptul la scaunul curul *(sella curulis), toga praetexta,* ca şi ceilalţi senatori, dar, în cazul campaniilor militare, puteau purta toga de *război* – paludamentum în vreme ce, în timpul ceremoniilor triumfale, erau înveşmântaţi cu costumul triumfal compus din *toga picta, tunica palmata, calcei aurati* şi conduceau carul triumfal.

În timpul Imperiului, existau două categorii de consuli: *ordinarii (eponimi),* în număr de doi, şi *suffecti,* numiţi câte 2 pe 4, 3 sau 2 luni; treptat, consulii şi-au pierdut mai toate atribuţiile lor politice, deşi împăraţii nu dispreţuiau să-şi aroge din când în când calitatea de consul; sub Imperiu, consulatul a devenit o umbră a instituţiei republicane, atribuţiile acestora fiind preluate treptat de către împărat. Consulul continuă să-şi păstreze competenţa în materie de jurisdicţie graţioasă (adopţii, emancipări, dezrobiri, etc.). În materie de jurisdicţie contencioasă, împăratul le încredinţa judecarea unor apeluri pe care nu avea timp să le cerceteze personal.

În epoca Imperiului Târziu, consulatul a devenit o simplă denumire, fără nici un conţinut politic. În timpul lui Zenon, are loc suprimarea consulatului suffect, şi se crează demnitatea aulică de consul onorific sau *ex-consul: Cl,* III, 24, 3 (pr.); X, 32, 64 (cap. 3); XII, 3, 3 s.; primul *ex-consul* a fost Adamantius, în timpul lui Zenon. Pe de altă parte, este menţionată acordarea către regii barbari a acestei demnităţi onorifice; astfel, Clovis, regele franc, a primit de la Anastasius demnitatea de *ex-consul* şi *patricius* (Stein, 1949, 150).

De asemenea, Zenon a fost cel ce a început să nu mai numească pentru fiecare an un consul eponim. În timpul lui Anastasius, 7 ani nu a existat consul în Orient, pentru ca sub Iustin I, în 5 ani din 9 să nu existe menţionat consul pentru Orient. În primii ani ai lui Iustinian, doar în 528, 533 şi 534 împăratul şi-a asumat consulatul pentru Orient, iar singurul dintre supuşi care a deţinut consulatul a fost Belisarius, în 535. Pentru Occident, consulatul s-a sfârşit în 534: E. Stein, 1949, 461.

Perpetuarea consulatului în Orient este legată de numele lui Ioan de Cappadocia. La 28 decembrie 537, a fost promulgată o lege ce declara perpetuarea consulatului eponim, făcându-l accesibil senatorilor pe care împăratul îi considera demni de el. În aceeaşi ordine de idei, prin această lege se permite senatorilor ce devin consuli distribuirea de monede de argint populaţiei, cele de aur fiind rezervate procesiunilor consulare imperiale. La 1 ianuarie 538, Ioan de Cappadocia a devenit consul; după căderea sa, în 541, asistăm la dispari ţia consulatului ordinar. Consulatul imperial încă mai exista; Iustinian nu şi-a mai asumat consulatul, iar succesorii săi au continuat timp de un secol să-şi asume magistratura, dar de obicei o singură dată, în anul următor încoronării lor: Iust., *Nov*47 (31 aug. 537); 105 (28 dec. 537).

consulares (lat.), titlu purtat de foştii consuli. La terminarea consulatului, senatorii primeau titlul de *consulares*. În

această calitate, puteau deveni *curatores* ai edificiilor sacre, ai locurilor publice, ai Tibrului, sau ai apeductelor. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulţi ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore;* după circa 15 ani de la terminarea consulatului, cei mai capabili erau admişi pentru tragerea la sorţi la proconsulatul Africii sau Asiei. Dintre aceşti proconsuli, după circa 5-10 ani, unii puteau accede la prefectura urbană, creată în 26 a. Chr., şi devenită apogeu al carierei senatoriale în epoca imperială.

Consularii reprezentau vârful societăţii romane, şi, de multe ori, sfârşitul carierei senatoriale în epoca imperială, deoarece doar cei mai capabili (sau cei mai obedienţi) accedeau la proconsulat şi apoi la prefectura urbană.

conubium (lat.), căsătoria romană legitimă *(iustum conubium),* instituţie fundamentală căreia Roma îi acordă o mare importanţă încă de la fondarea sa (unul din momentele principale ale întemeierii fiind efortul de a defini, din punct de vedere familial, structura legitimă a cetăţii şi de a asigura continuitatea, prin raptul sabinelor- Tit. Liv., I, 9, 10-14). Familia romană se întemeiază pe principii monogamice, iar până la finele Republicii şi începutul Imperiului supremaţia descendenţei o deţin liniile agnatice. În epoca Principatului, rude cognatice, care puteau prin renumele lor să consolideze imaginea publică a familiei, apar tot mai des invocate în redactarea genealogică. Din puctul de vedere al surselor juridice, o căsătorie romană (precedată de consimţământul logodnei) se poate încheia prin intrarea soţiei sub autoritatea deplină a soţului – *cum manu* -sau fără această *subordonare* – sine manu – *soţia* urmând să răspundă, şi după căsătorie în faţa autorităţii tatălui ei. Din perspectivă cronologică, primul tip de uniune este anterior celui de-al doilea, apărut către finele Republicii şi ajuns o practică obi şnuită în veacul I a. Chr. Trăsătura esenţială a uniunii romane este aspectul său consensual, o *căsătorie* –

matrimonium este sinonimă cu relaţia de comuniune – exprimată prin *coniugere*-în care cei doi soţi sunt uniţi prin sacra ceremonie a apei şi a *focului* – aquae *et ignis –,* participând împreună la perpetuarea cultului familiei nou înfiinţate. La căsătoriile cu intrare sub autoritatea soţului, ataşarea cultuală a soţiei are un dublu aspect, raportându-se atât la cultul familiei de provenienţă a soţului cât şi la cultul pe care acesta, în calitate de *pater,* îl va susţine în noul său cămin. Statutul juridic al tatălui este transmis descendenţilor săi, din perspectiva juridică a Romei, mama neputând oferi copiilor cetăţenia.

Căsătoria *cum manu* poate fi relizată pe trei căi: 1) prin „transformarea" soţiei în fiică a soţului prin consumarea convieţuirii cel puţin pe o perioadă de un an – *usus* (Gaius, *Instit.,* 1, 111); 2) printr-o ceremonie sacră, a prăjiturii ritualice, *far,* pregătită special de tânăra mireasă, oferind uniunii caracterul de *confarreatio* (Gaius, *Instit.,* 1, 12), ceremonie care presupune prezenţa cuplului Flamen-Flaminica Dialis şi care se pare că era specifică familiilor aristocratice; 3) prin vânzarea simbolică a soţiei de către tatăl ei către viitorul soţ-*coemptio* (Gaius, *Instit.,* 1, 113-114), preţul simbolic fiind o piesă de bronz. Atenţia cea mai mare a juriştilor este acordată aspectelor materiale ale căsătoriei. Totalitatea bunurilor şi persoanelor ce ţin de o familie *(domus ac familia)* sunt considerate proprietatea tatălui-soţ. Puterea *acestuia* – patria potestas – *este* în teorie nelimitată şi concretizată prin capacitatea juridică de a decide asupra elementelor materiale din gospodărie şi asupra membrilor familiei. În legătură cu acest din urmă aspect sursele îi atribuie lui *pater* dreptul de viaţă şi de *moarte* – ius *vitae* necisque – *asupra* sclavilor, personalului auxiliar, copiilor şi soţiei sale, în virtutea căruia, de exemplu îşi poate vinde de maximum trei ori copiii (Legea celor XII table), sau şi-i poate expune, din motive materiale (Plut., *De Am. Prolis,* 497E *Moralia).* În practică, însă, acest drept este departe de o funcţionare în termeni absoluţi, alături de tată

aflându-se, în momentele decizionale mai importante, un consiliu de *familie* – concilium *domesticum –,* alcătuit din rândul rudelor masculine apropiate. Un *pater* îşi poate elibera sclavii, a căror emancipare o declară public în faţa pretorului.

Căsătorită, în general, cu o dotă, pe care şi-o poate recupera total sau parţial în caz de desfacere a uniunii (după separarea soţilor, copiii rămân, de regulă, în casa tatălui iar pentru întreţinerea lor sunt reţinute părţi din dota soţiei, mai ales când vina divorţului îi aparţine acesteia), soţia are doar dreptul de a administra bunurile casei (deţinând cheile cămării) aflate în proprietatea soţului sau socrului (în cazul în care soţul, la rândul său nu este emancipat de sub tutela tatălui). Preocupate în a-şi perpetua numele şi cultele proprii, familiile romane, cel mai frecvent cele nobile, asupra cărora sursele se opresc prin excelenţă, pot asigura descendenţa prin adopţie/ *adoptio* (înfierea unei persoane minore, care de regulă nu dispune de un *patrimonium)* sau adrogaţie/ *adrogatio,* caz în care persoana înfiată este majoră şi deci poate dispune de proprietăţi pe care, pe această cale, le trece sub autoritatea adrogantului în faţa curiilor reunite (A. Gell., *Nopţi attice,* V, 19, l-16). Aceste două procedee, şi mai ales cel din urmă, vor fi intens folosite începând cu secolul al III-lea a. Chr., moment în care preocuparea familiilor aristocratice pentru descendenţă pare, din motive de perpetuare a unor poziţii politice, mai evidentă.

Căsătoriile *sine manu* reprezintă opţiunea societăţii republicane târzii ca efect şi soluţie la complicarea relaţiilor sociale, căci acest tip de uniune nu este însoţit de un transfer de proprietăţi. Or, realităţile sociale ale ultimelor două veacuri republicane pun căsătoria în postura uneia dintre cele mai importante mijloace de a obţine alianţe politice, fără ca funcţionarea acestora să fie uniformă şi lipsită de tensiuni.

Faptul că pentru societatea romană contractarea unei căsătorii legitime reglează funcţionarea de ansamblu a cetăţii,

generând în acelaşi timp ierarhii publice (este suficient să amintim doar că unul din elementele de demarcaţie între patricieni şi plebei este prohibiţia mixturii unionale, înscrisă în legea celor XII table în 451 – 449 a. Chr., la care se renunţă prin *lex Canuleia* din 445 a. Chr.), este susţinut şi de întregul comportament extern al Romei, relaţiile cu celelalte cetăţi din Italia sunt definite şi din perspectiva acordării sau neacordării acestui *drept* – ius *conubii* (alături de alte elemente: *ius* commercii – *dreptul* de a vinde şi de a cumpăra, *ius* suffragii – *dreptul* de vot şi *ius* honorum – *dreptul* de a candida pentru o slujbă publică), care constituie garanţia transmiterii cetăţeniei romane, în cazul în care *pater* o are. Restructurarea statului roman de către Augustus nu putea astfel să rămână în afara acestei concepţii, de unde atenţia acordată familiei într-o amplă activitate legislativă (din 18 a. Chr. şi 4 şi 9 p. Chr.) cu o finalitate complexă: asigurarea descendenţei familiilor nobile-senatoriale, reglementări de patrimoniu, ierarhizarea pe ordine a societăţii *(leges Iuliae de maritandis ordinibus, de adulterio, lex Papia-Poppaea nuptialis, lex Aelia Sentia-Dig.,* 23, 3, 4; 48, 5, 18). Vocaţia aceasta, a uniunilor legitime menite să ofere corpului civic noi cetăţeni, nu trebuie privită decât ca un reflex juridico-politic ce nu acoperă întreaga realitate familială. Ca dovadă – existenţa în paralel a unor legături aflate la periferia legalităţii, concubinajul (prezent nu numai la nivelul soldaţilor, care, în teorie, pe perioada satisfacerii serviciului militar nu puteau contracta *iustum matrimonium),* rezultat al uniunilor neparitare social, aflate la graniţa dintre legalitate şi ilegalitate şi căsătoriile *iniustae,* sancţionate juridic – *stuprum,* pe care statul roman doar în intenţie le controlează. În esenţă, căsătoria romană, cu aspecte de continuitate de la Republică la Imperiu, reprezintă un act de voinţă individuală şi o obligaţie civică, cel puţin la nivelul discursului normativ sau literar (Seneca, *De matrimonio,* 87 -amintea desre necesitatea respectării legilor, a părinţilor, şi

perpetuarea casei prin actul mariajului; cf. şi Cic., *De orat.,* 2, 64, 260).

corrector (lat.), „cel care îndreaptă”, „cenzor”; 1) magistratură cu caracter excepţional în Principat, însărcinat cu controlul finanţelor provinciilor; va deveni permanentă în a doua jumătate a secolului al III-lea, echivalentă cu cea de guvernator (în Italia, există *corrector totius Italiae).*

2) în timpul Imperiului târziu, guvernatorul unei provincii. Iniţial, această funcţie este creată de Diocletianus pentru Sicilia, Achaia şi Italia (creată de el), s-a extins apoi şi asupra celorlalte provincii din imperiu. De la Traian, sunt atestaţi senatori de rang pretorian sau consular, cu titluri variate, în funcţie de misiunea lor; sunt calificaţi drept „correctori” (cel ce reformează, cel ce redresează) având responsabilităţi multiple asupra oraşelor unei regiuni sau, mai frecvent, asupra tuturor oraşelor libere dintr-o provincie, primeau o misiune specială de la împărat, probabil mai lărgită decât a curatorilor, iar unii dintre ei aveau chiar competenţe judiciare. Odată cu începutul secolului al III-lea, apare instituţia *correctores italici,* care aveau *imperium* complet, competenţa lor, excepţională, era unică pentru toată Italia. De la Aurelian, crearea de *correctores* pentru regiunile italice devine o funcţie permanentă. Începând cu Diocletianus, există *correctores* pentru fiecare din cele 8 regiuni italice, iar din secolul al V-lea, administratorii italici erau: 7 *consulares*, 2 *praesides,* 2 *correctores* (pentru Lucania şi Apulia).

Cultul imperial, îşi are precedente în epoca republicană, când, mai ales în Orientul elenizat, exista tradi ţia ca persoanelor însemnate să li se decreteze de către cetăţi un adevărat cult.

În lumea greco-romană, adorarea suveranului se făcea cel mai adesea la iniţiativa supuşilor, sau a cetăţilor, nu prin decret al suveranului; împăratul se lăsa adorat, iar dacă era un

tiran, îşi organiza propriul cult. Pentru spa ţiul italic, cultul lui Augustus a fost invenţia unor oraşe, nu o creaţie a puterii centrale. Împăratul roman a monopolizat acest cult; ultimul proconsul cu un cult personal fiind L. Munatius Plancus: *BCH,* XII (1888), 15 (Mylasa, în Caria). De asemenea, jocurile comemorative au fost şi ele monopolizate de împărat, ultimul personaj care a dat numele său unor jocuri comemorative fiind Paullus Fabius Maximus, în timpul lui Augustus: *IGRR,* IV, 244 (Ilium). La fel ca monarhii elenistici, împăratul era numit în spaţiul grec *theos,* acest apelativ situându-l între zei şi oameni, asemănător sfinţilor creştini de mai târziu. Caracterul religios al împăratului era marcat de organizarea cultului imperial, jurământul pe numele împăratului, adorarea *genius*-ului său, purtarea focului înaintea suveranului, caracterul sacru al imaginii având drept de azil la fel ca statuile zeilor, reprezentarea împăratului cu coroană radiată. Cultul imperial era organizat în jurul divinităţii imperiale, împăratul fiind sacralizat după moarte *(diuusAugustus).* Acesta îşi are precedente în epoca republicană, când Caesar a fost sacralizat după moarte. Titlul de *diuus* a fost acordat lui Caesar în 43 a. Chr., prin *lex Pedia* şi apoi, pornind de la acest exemplu, şi anumitor împăraţi după moarte. În provincii, cultul imperial a fost organizat prin constituirea sodalităţii. Acest colegiu era destinat celebrării cultului imperial; pe de altă parte, *seuiri Augustales* se ocupau de cultul imperial în Occident. În fiecare an, curia oraşului desemna 6 liberţi importanţi din oraş, pentru a se ocupa de cultul imperial, iar în Orient, *koina* erau compuse exclusiv din personaje bogate, beneficiari ai regimului, şi având ca atribuţii în principal celebrarea cultului imperial. Cultul imperial a introdus elemente romane: *numen Augusti, genius Augusti,* care era legat de cultul Romei şi de cel al Larilor, celebrate mai ales în Occident. Pentru Orient, asistăm la sinteza între elementele romane ale cultului imperial, şi elemente

elenistice. Primul preot al cultului imperial în Syria a fost Dexandros, „tetrarh cu onoruri regale” *(AE,* 1976, 678).

Sacralizarea imperială a cunoscut o tendinţă ascendentă. Astfel, se pare că Domitian este primul care ia titlul de *dominus,* ceea ce-i conferă o preeminenţă asupra supuşilor (apelativul *dominus* este folosit de sclavi la începutul Principatului, pentru a-l desemna pe stăpân) şi titlul de *Deus.* De la Septimius Severus, titlul de *dominus* devine oficial, şi de asemenea, tot ce intră în contact cu persoana imperială devine *sacru* – sacer*.* În perioada secolului al III-lea, se cristalizează concepţia conform căreia imperiul este o reflectare a ierarhiei divine. Divinizarea imperială de-a lungul secolelor III-IV va traversa două faze succesive şi distincte: 1) Faza păgână, cu monoteismul solar de influenţă orientală al lui Aurelian, Soarele fiind zeul suprem al imperiului *(Sol dominus imperii Romani),* iar împăratul – emanaţia sa încarnată *(Deus et dominus natus).* 2) Faza creştină, când teoria se schimbă, dar practica persistă: împăratul îşi păstrează calificările religioase anterioare (de ex., epitetul de sacru), se continuă adorarea suveranului şi a imaginilor sale, dar dispare ca incompatibil cu religia creştină, ceremonialul oferirii de sacrificii divinităţii imperiale. Reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ *(uicarius Dei),* imagine vie a divinităţii, împăratul este ca un zeu prezent. Se cere supunerea faţă de el ca şi faţă de Dumnezeu (Veg., *Epit. rei milit.,* II, 5).

În Occident, cultul imperial a fost organizat în felul următor: în fiecare an curia oraşului desemna 6 l iberţi importanţi din oraş pentru a se ocupa de cultul imperial *(seuiri Augustales).* Foştii seviri intrau în *ordo Augustalium;* în calitate de seviri vărsau la nominalizare *summa honoraria* şi primeau *ornamenta* decurionale (Dessau, *ILS,* 6984).

curator civitatis (lat.), „îngrijitor al oraşului”, magistrat de rang inferior, controlor al finanţelor municipale şi provinciale; putea aparţine ordinului senatorial, ecvestru, chiar plebeu,

de obicei străin de cetatea pe care urma să o controleze. Funcţie temporară, apărută probabil pe vremea Flavienilor (Domitian), atestată sigur în timpul lui Traian; cu timpul devine permanentă. Până la sfârşitul domniei lui Antoninus Pius au existat puţini *curatores ciuitatis;* difuzarea instituţiei fiind neregulată atât din punct de vedere geografic, cât şi cronologic. În Orient acest magistrat este numit „logist", verificator al calculelor. Domnia lui Marcus Aurelius a marcat o ruptură, cu numeroase nominalizări în Italia, Asia. Numirea în această magistratură era făcută întotdeauna de împărat, curatela urbană fiind singura funcţie ce putea fi exercitată de orice „om onest", indiferent de rang; există curatori cu statute diverse, de la notabil, ce încă nu fusese duumvir în primul oraş, până la senator, fost proconsul al Africii. De la sfârşitul secolului al III-lea, curatela devine permanentă, curatorul fiind desemnat dintre foştii magistraţi ai oraşului, iar curatela anuală devine vârful cursus-ului local.

Atribuţii: rezolva problemele pe care autorităţile locale nu le puteau rezolva, sau în provincie, unde guvernatorul nu avea posibilitatea de a le rezolva, misiunea sa era esenţial financiară; supraveghea fondurile publice, controla înstrăinarea terenurilor şi imobilelor publice, era asemănător unui tutore, sancţionând deciziile luate de oraş; nu avea putere judiciară.

curatores (lat.), funcţionari însărcinaţi cu supravegherea diferitelor servicii publice; în Imperiu erau responsabili pentru calitatea drumurilor imperiale *(curatores uiarum,* comisie înfiinţată de Augustus în 20 a. Chr.), apeductelor *(curatores aluei Tiberis,* etc.), şi a lucrărilor civile *(curatores operarum publicorum).*

În Imperiul târziu şi-au lărgit atribuţiile, numărul lor a crescut. În armată, *curatores* au anumite atribuţii: cel mai cunoscut era *curator fisci,* însărcinat cu serviciul de casierie în cohortele pretoriene şi urbane, alături de care se cuvin amintiţi: *curator ueteranorum, curator legionis, curator cohortis, alae, turmae, equitum, curator operis armentarii,*

curatorscholae (despre ale căror sarcini sursele nu dau detalii).

Un rol important în cadrul curatelelor îl aveau comisiile executive: *cura aquarum,* înfiinţată în 11 a. Chr., avea 3 membri (un consular preşedinte şi 2 pretorieni asesori) şi se ocupa cu administrarea apelor la Roma; *cura aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (comisia edificiilor publice), în componenţa căreia intrau 2 membri de rang pretorian; *cura aluei et riparum Tiberis* (comisia Tibrului), creată de Tiberius în 15 p. Chr., şi care se ocupa cu prevenirea inundaţiilor, având în structura sa 5 membri de rang consular, numiţi direct de împărat – de la Traian se va numi *cura aluei et riparum Tiberis et cloacarum Urbis.* Comisiile senatoriale erau dublate de procuratori de rang ecvestru. Întreţinerea drumurilor, altfel încredinţată cenzorilor, depăşea competenţa municipală. *Curatores uiarum,* senatori pentru drumurile principale şi cavaleri pentru celelalte, au preluat această competenţă, primind puteri administrative şi jurisdicţionale asupra teritoriilor riverane. Crearea de către Traian a serviciului *alimenta* le-a mărit puterile, deşi sursele atestă prezenţa unui *praefectus alimentorum.*

D

decemprimi (lat.), termen ce desemna primii zece senatori, precum şi demnitatea de a reprezenta cele zece curii ale tribului Ramnes. Aveau dreptul de a-şi exprima deciziile înaintea celorlalţi senatori. În Republica târzie, acest titlu este acordat personajelor de rang consular şi senatorilor celor mai importante ginţi care beneficiau de un primat decizional. În coloniile latine, Senatul municipal avea în fruntea sa zece membri-*decemprimi* sau *primores latinarum coloniarum.* Prin *lex Iulia municipalis* se oferă o organizare unitară oraşelor prin împărţirea în zece diviziuni a curiilor, iar membrii senatului vor alcătui *ordo decurionum.*

În Imperiul târziu, reprezenta o comisie de 10 membri, însărcinată cu perceperea impozitelor, şi situată în fruntea Senatului municipal.

decemuiri (lat.), reprezintă un colegiu de zece magistraţi însărcinaţi cu misiuni civile sau religioase. Existau mai multe categorii: *decemuiri legibus faciendis,* ce elaborau legislaţia scrisă (de ex., comisia decemvirală din 451 a Chr., însărcinată cu fixarea în scris a normelor cutumiare existente în epoca republicană: Tit. Liv., III, 56-58); *decemuiri agris diuidundis,* a căror sarcină era repartizarea pământului într-o colonie (Tit. Liv., XXI, 4); *decemuirisacrorum* sau *sacris faciundis,* ce aveau în grijă interpretarea cărţilor sibyline; *decemuiristilibus iudicandis,* cu atribuţii juridice în cadrul proceselor civile.

decretum (lat.), decizie cu putere de lege; uneori este folosită şi sub denumirea de *edictum.* Aceasta poate aparţine: a) poporului *(lex cariata, lex centuriata, plebis* scitum – *hotărâri* ale adunării plebeilor cu valoare de lege începând cu *lex Hortensia,* 287 a. Chr.); b) Senatului (fiecare decizie, precum şi *senatus-consulta);* c) ginţilor *(decreta gentilica* ce conţineau prescripţii private); d) adunărilor municipale; e) diferitelor instituţii religioase; f) tribunilor plebei; g) magistraţilor; h) împăraţilor (v. **constitutiones).** Deciziile colegiilor sau ale diferiţilor magistraţi trebuiau citite poporului şi expuse în Forum pe *album* (Cassius Dio, XLVII-XLVIII; Gaius, *Inst.,* IV, 46). Edictele magistraţilor deveneau obligatorii la începerea mandatului acestora sau din momentul votării lor. Edictele pretorilor publicate în timpul anului se numeau *edicta repentina,* cele care se reînnoiau an de an, *edicta translatitia,* iar cele care aveau o valoare neîntreruptă, *edicta perpetua.* Sistematizarea edictelor emise de pretorul urban se consumă la ordinul lui Hadrian, când sunt publicate de către jurisconsultul Salvius Iulianus normele aflate în *vigoare* – edictum *perpetuum* (reconstituit

de N. Otto Senel, *Palingenesia iuris ciuilis,* tom II, fasc. 16, Leipzig, 1889, col. 1267 şi urm.). Până în veacul al VI-lea apar codificări ale constituţiilor imperiale, în timpul lui Theodosius al II-lea (408-450): Codul Gregorian (cca. 292), cuprinzând constituţiile imperiale din epoca lui Hadrian până în 291, Codul Hermogenian (publicat se pare în 295), completare a celui anterior, şi Codul Theodosian. Cel mai consistent efort de publicare al dreptului clasic şi post-clasic se asociază cu domnia lui Iustinian, când apar lucrările: Codul lui Iustinian, cuprinzând legislaţia aflată în vigoare, reactualizată imediat după moartea împăratului în Novele, Digeste şi Instituţii (extrase din dreptul clasic cu scop pedagogic şi nu numai).

decuma (lat.), sau *decima,* reprezenta, iniţial, o zecime din prada de război închinată zeilor; ulterior, impozit în natură perceput deţinătorilor de loturi din *ager publicus* sau impozit pe bunurile particulare aflate în provincii. Dreptul revocabil de a ocupa aceste loturi din pământul public *(agri decumates),* ale căror limite spaţiale nu erau întodeauna fixate, îl aveau doar *possesiones* şi aparţinuse doar patricienilor până în 369 a. Chr. când plebeii dobândesc dreptul de păstorit pe aceste pământuri în schimbul unor *redevenţe* – scriptura (v. **scriptura).** În 367 a. Chr. *leges Liciniae-Sextiae* încercau o reglementare a dării în posesie a unor astfel de loturi, de a căror percepere fiscală se ocupau cvestorii ce depuneau în *aerarium* sumele strânse (sub supravegherea edililor). Pentru patricieni aceste *decumae* erau precare şi rar percepute (Tit. Liv., IV, 36 şi 48, VI, 3; VII, 16). În republica târzie strângerea impozitelor directe este de cele mai multe ori eludată, permanentizarea ei devenind o practică imperială.

decuria (lat.), subdiviziune a vechilor triburi legendare ale Romei (Tit. Liv., I, 17; Cic., *De Rep.,* II, 8) şi a vechiului Senat roman (Tit. Liv., *loc. cit.).* De asemenea, în armata regală, în care

fiecare legiune avea 3 tribuni militari, corespunzători celor 3 triburi, existau 30 de centurii şi 10 decurii (Varro, *De ling. lat.,* V, 81), fiecare decurie oferind 10 cavaleri conduşi de un decurion. Din punct de vedere juridic, prin decuria era definită una din cele trei subdiviziuni ale albumului juraţilor (prin *lex Aurelia* din 70 a. Chr.). În Senatul municipal exista o decurie electorală iar, în corporaţiile profesionale, exista de asemenea o împărţire în decurii.

decuriones (lat.), în timpul Principatului, denumire a membrilor Senatului municipal. Societatea romană era structurată în ordine; în cadrul ordinului decurional, intrau la nivelul oraşului, patronii acestuia *(patroni),* consideraţi decurioni onorifici; treapta următoare erau decurionii care mai avuseseră magistraturi municipale, apoi simplii decurioni *(pedani)* şi în mod excepţional fiii lor *(praetextati),* care completau Senatul municipal. De la cealaltă denumire a Senatului municipal *(curia)* s-a încetăţenit, mai ales în perioada Imperiului târziu, termenul de *curiales.*

Componenţa Senatului municipal era reglată din 5 în 5 ani de către *duo (quattuor) uiri (censoria potestate)*

quinquennales. Din secolul al II-lea însă, asistăm la transformarea decurionatului în ordin ereditar, iar de la Traian, avem atestată existenţa decurionilor *inuiti* (înscrişi împotriva voinţei lor).

De la un *decurio* se aştepta să plătească *summa honoraria* oraşului (un „preţ al onoarei”), sau să susţină costul construirii edificiilor publice. Astfel, elitele civice preluau rolul statului în comunităţile lor, creîndu-se ierarhii suprapuse în cadrul imperiului. Un alt aspect în ceea ce priveşte ordinul decurionilor, este acela că nu exista distincţie netă între ordinul ecvestru şi cel decurional.

Începând cu secolul al III-lea, asistăm la obligativitatea prestării de *munera* (sarcini publice) pentru ordinul decurional, pentru ca în perioada Imperiului târziu, să se instituie un regim

opresiv asupra membrilor acestui ordin, de unde şi încercările repetate de ieşire din el, sau de evitare a cooptării.

dediticii (lat.), în vremea Republicii, desemna populaţia cucerită cu armele (v. de ex., Polyb., XX, 9; XXI, 1; XXVI, 2; Tit. Liv., I, 38; IV, 30; V, 27; VI, 8; VII, 31; VIII, 1; IX, 9; XXVIII, 34; XL, 41; Caesar, *BC,* I, 27; II, 33; III, 31; Val. Max., 5, 1; Gaius, *Instit.,* I, 14 şi 15). Ei vin în alianţă cu Roma, în virtutea unei *lex deditionis foedus* fără drept de a încheia căsătorii mixte cu romanii sau de a intreprinde activităţi comerciale (ius *conubium* şi *ius commercii),* beneficiind doar de drepturi private rezultate din propriile norme ale ginţilor.

defensor ciuitatis (lat.), în perioada Principatului, magistratură cu caracter temporar care apăra plebea împotriva abuzurilor în justiţie, şi care în Imperiul târziu, reprezenta avocatul permanent al cetăţii; funcţie creată de guvernul imperial, numirea fiind făcută în mod formal de prefectul pretoriului. Unul dintre obiective era stabilirea unui control direct al guvernului imperial al administraţiei civice, la nivelul oraşului; curând, la fel ca şi curatorul, defensorul a încetat a mai fi delegat de autorităţile centrale, transformându-se în magistrat local.

Funcţiunea originară: apărarea plebei şi decurionilor de *potentes (C Th* 1.10.2); probabil era ales dintre *ootentes,* la început decurionii fiind excluşi, pentru ca ulterior sa devină eligibili.

În Gallia secolului al V-lea, defensorul era ales de către toţi cetăţenii *(consensus ciuium, subscriptio uniuersorum),* şi se pare că a avut puteri jurisdicţioinale mai mari decât oficialii civici de secol IV; avea atribuţii în domeniul criminal, în judecarea ofenselor împotriva proprietăţilor mobile şi imobile; de asemenea, acţiuni civile puteau fi pornite la curtea sa (CTh, 2. 1. 8; 2. 4. 2). În Orient, era numit de cărte episcop, cler, *honorati, possessores* şi *curiales (CJ,* 1. 55. 8, 409). V.

pentru atribuţiile sale şi *CTh* 3. 17. 3; 1. 10. 3; 2. 1. 10-12; *Nov.* 15 (534, Iustinian).

Pentru Italia ostrogotă, defensorul era conducătorul local al oraşului, ai cărui locuitori îi erau clienţi (Cass., *Var.,* 7. 11). În atribuţiile sale intrau strângerea taxelor (Cass., *Var.,* 5. 14); fixarea preţurilor (Cass., Var., 7. 110: transportul (Cass., Var., 3. 49; 4. 45); obţinerea de material de construcţii (Cass., Var., 3. 9).

Ultimele menţiuni ale unui *defensor ciuitatis* în Gallia apar într-o *formula* pentru Poitiers, în 805; în Italia, cele mai multe consilii urbane au dispărut c. 700, lăsându-l pe episcop, cel mai mare proprietar, conducător al oraşului, iar în Bizanţ, Leo VI (886-912) a abolit formal consiliile urbane.

defensor fundi (lat.), „apărător al latifundiului”, reprezentant al asociaţiilor de coloni de pe un *fundus* (latifundiu), şi însărcinat cu apărarea intereselor acestora în faţa autorităţilor.

defensor plebis (lat.), funcţie ce apare în 368, cu misiunea de a proteja comunităţile de violenţă şi injustiţie.

dictatura (lat.), magistratură extraordinară temporară şi nereeligibilă ce intervine în Republica timpurie în situaţii de criză, acţionând pentru salvarea statului. Dictatorul, iniţial personaj al ginţilor patriciene, este amintit în texte (Polyb., III, 87, VI, 18; Tit. Liv., VI, 39; X, 8; Plut., *Camill.,* 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5) ca *praetor maximus* sau *magisterpopuli* şi are competenţe militare şi juridico-administrative deosebite (mai clar definite după tulburările ce au însoţit efortul juridic al elaborării celor XII table), pe perioada mandatului său toate celelalte magistraturi în afară de tribunat fiind suspendate. Numit de unul dintre consuli pe o perioadă de numai şase luni, destituit mai devreme numai dacă pericolul ce ameninţa Roma trecuse, are *imperium,* în virtutea căruia poate lua auspiciile, poate convoca centuriile, organiza un

dilectus, iar, pentru comanda militară, este ajutat de un *magister equitum* (v. **magister equitum).** Începând cu secolul I a. Chr., dictatura va înceta să existe în formele sale tradi ţionale din punct de vedere temporal, fiind extinsă fie pe 10 ani, fie pe viaţă (Caesar şi respectiv Sylla şi Caesar după bătălia de la Munda, 46 a. Chr.). Disfuncţionalităţile prilejuite de aceste modificări vor sfârşi prin luarea măsurii de desfiinţare a acestei magistraturi, cu pedeapsa capitală şi confiscarea patrimoniului pentru oricine ar fi îndrăznit să o reînfiinţeze- *Lex Antonia de dictatore in perpetuum tollenda,* 43 a. Chr. (App., BC, III, 25; Cassius Dio, XLIV, 51).

diocesis (lat.), „dioceză", unitate teritorial-administrativă în Imperiul târziu, creată în urma reformei administrative a lui Diocletianus. Existau 12 dioceze: Britannia, Gallia, Viennensis, Hispania, Italia, Pannonia,

Moesia, Thracia, Pontus, Oriens, Africa, Asia, ce aveau în componenţa circa 110 provincii. Diocezele erau conduse de *uicariipraefectorum praetorio,* cu atribuţii strict civile, iar comanda militară era încredinţată unor *duces.*

De la Theodosius I, existau 14 dioceze, grupate în 3 prefecturi, fiecare condusă de un prefect al pretoriului: *praefectura per Orientem,* cu diocezele: Thracia, Asiana, Pontus, Oriens, Aegyptus; *praefectura Illyrici Italiae et Africae,* cu diocezele: Africa, Italia suburbicaria (Roma), Italia annonaria, Illyricum (Pannoniae), Dacia, Macedonia; *praefectura* Galliilor, cu diocezele: Hispania, Septem provinciae, Gallia, Britannia.

dispositiones (lat.), birou al cancelariei imperiale, creat în Imperiul târziu; era comandat de *comes dispositionum,* fiind legat probabil direct de serviciul personal imperial şi alţi membri ai familiei imperiale; era un serviciu al arhivelor imperiale, incluzând şi programul de vizite al împăratului.

dominus (lat.), „stăpân”, titlu dat împăraţilor din perioada Imperiului târziu. În epoca Principatului, *dominus* era termenul cu care sclavii se adresau stăpânilor, pentru ca, odată cu creşterea autoritarismului, acest termen să treacă din sfera privatului în cea a publicului. Titlul de *dominus* a fost pentru prima dată folosit în mod deschis probabil de către Domitian, fiind sigur atestat la Hadrian, pentru ca de la Septimius Severus, titlul să devină oficial. Diocletianus introduce *adoratio purpurae,* legată de sacralizarea persoanei imperiale. Legat de acest aspect, Domitian este primul care utilizează şi termenul de *Deus,* pentru ca de la Septimius Severus, tot ce intră în contact cu persoana imperială să devină sacru, *sacer.* În aceeaşi perioadă (epoca Severilor), Roma devine *Urbs sacra,* oraşul imperial prin excelenţă. Dar sacralizarea persoanei imperiale îşi are originea în cultul imperial; astfel, încă în epoca Principatului, împăratul era numit în spaţiul grec *theos* (corespondentul grec al lui *diuus),* epitet ce se aplica zeilor şi împăratului, şi care conferă împăratului o aparenţă divină.

Principele era asemănător zeilor, dar nu era zeu; nu era nici om, ci mai degrabă asemănător sfinţilor creştini. În epoca Principatului, *dominus, rex* sau *tyrannus* erau noţiuni negative, pentru ca în Imperiul târziu, prin aplicarea titlului de *dominus (Dominus noster,* prescurtat *DN* în titulatura oficială), împăratul să devină stăpânul imperiului. În titulatura oficială, *DN* înlocuieşte *Imperator Caesar* (A. Piganiol, 1947, 306), marcând şi pe această cale transformări ideologice profunde în legitimarea puterii.

donatiuum (lat.), la origine recompensă militară; începând din epoca Scipionilor, acestea îşi pierd caracterul iniţial şi devin daruri în bani acordate de generali soldaţilor; era în valoare de câteva mii sau zeci de mii de sesterţi pentru un soldat; o neglijenţă în a dărui această sumă putea costa tronul; acest dar de „proclamare norocoasă” era plătit soldaţilor din

legiuni şi pretorienilor. Primul *donatiuum* propriu-zis a fost distribuit de Claudius la accederea la putere (Josephus, *Ant. Iud.,* XIX, 247). Avea o valoare simbolică, iar originea sa este testamentară. *Donatiua* imperiale, diferite de darurile din epoca sfârşitului Republicii, erau acordate soldaţilor; *donatiuum* acordat soldaţilor şi *congiarium* acordat plebei romane sunt totdeauna în pereche (Tac., *Ann.,* XII, 41 şi XIV, 11; Suet., *Nero,* 7; Plin., *Paneg.,* 25, 2: Herod., 7, 6, 4 şi 3, 8, 4; Cassius Dio, LXXIII, 1, 5 şi VIII, 76, 1). Înainte de a deveni un cadou al noului împărat pentru soldaţi, *donatiuum* era testamentul defunctului pentru armată şi plebea romană.

Circa 2 secole, *donatiuum* a rămas semnul unor relaţii familiale între împărat şi armată; era distribuit la fiecare accedere la putere, sau cu ocazia primirii de către moştenitorul prezumtiv al titlului de Caesar, sau când acesta atingea vârsta bărbăţiei. Un *donatiuum* putea recompensa cohortele ce se dovediseră fidele în timpul unei lovituri de stat. În Imperiul târziu donativul a devenit un supliment al soldei, distribuit în mod regulat, din 5 în 5 ani (la *quinquennalia* şi *decennalia).*

ducenarii (lat.), ofiţeri care comandau două centurii. Mai târziu, denumirea desemna şi unele categorii de funcţionari, pe baza salariului evaluat la 200.000 de sesterţi. În timpul Imperiului târziu, *ducenarii* erau întâlniţi în serviciul militar din preajma împăratului, puşi sub ordinele unui *magister officiorum.*

Ducenarii făceau parte din ordinul ecvestru. Ca funcţionari, la Roma *ducenarii* erau procuratorii şefi de servicii, *orocurator hereditatium* (al succesiunilor), *procurator ludi magni* (al marilor jocuri), *procurator patrimonii, procurator uicesimae hereditatium, praefectus uehiculorum* (directorul poştei imperiale), *magister rei priuatae, magister a studiis.* În Italia, *ducenarii* erau: prefecţii flotelor pretoriene de la Misenum şi Ravenna, iar în provincii, procuratorii provinciilor imperiale consulare: Spania, Cappadocia, Syria, etc., procuratorii

provinciilor imperiale pretoriene atunci când conţineau mai multe provincii: Lyonnensis, Aquitania, Belgica, cele două Germanii, Asturia, Gallaecia, procuratorii financiari ai provinciilor senatoriale consulare (Asia, Africa), *procuratorespraesides* (guvernatorii) provinciilor imperiale foste regate (ex. Thracia, Osrhoene, Mauretaniile), în Raetia, Noricum, procuratorii impozitelor indirecte în provincii (ex. *uectigalIIIlyrici),* IV Publica Africae, înalţii funcţionari din Egipt, ca *idiologus* sau *iuridicus.*

În secolul al II-lea p. Chr., au fost create noi funcţii, de rang *ducenarius: a uoluptatibus Augusti,* responsabilul pentru corespon-denţa în limba greacă, *praepositi* ai recensămintelor, comandanţii marii cazărmi a gladiatorilor, funcţionarii însărcinaţi cu moştenirile principelui.

De asemenea, erau *ducenarii* comandanţii flotelor de la Ravenna şi Misenum, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale Gallia Narbonensis şi Hispania Citerior, ca şi înalţii funcţionari din Egipt: marele preot al Alexandriei, marele preot al Egiptului.

duo (quattuor)uiri (lat.), magistraţi supremi în coloniile şi municipiile romane. Pentru municipii, în mod obişnuit era aleasă o comisie de *quattuoruiri,* în colonii, *duouiri.* La 5 ani, aceşti magistraţi erau însărcinaţi cu alcătuirea censului municipal şi atunci se numeau *duo(quoattuor)uiri (censoria potestate) quinquennales.*

Nu exista un *cursus honorum* coerent în oraşe, dar la duumvirat se accedea de obicei după 35-40 de ani; notabilii erau cooptaţi din trei categorii: veterani, fiii liberţilor bogaţi şi fiii veteranilor.

Competenţele cele mai largi aparţineau comisiei de *duo(quattuor)uiri iure dicundo,* care erau magistraţi eponimi între cele două mandate ale quinquennalilor; de asemenea, sunt menţionaţi şi *duouiri aediles* (probabil exista o repartiţie a sarcinilor).

duumuirales (lat.), reprezentau primii membri ai listei Senatului municipal, în grija cărora cădeau anumite aspecte privind conducerea oraşului: dedicarea lăcaşelor de cult, atunci când magistraţii superiori însărcinaţi în mod uzual cu aceasta-consul, censor, pretor – nu o mai puteau efectua ca urmare a ieşirii din magistratură *(duumuiri aedi dedicande);* identificarea locului sanctuarelor promise *(duumuiri aedi locandae);* exercitarea jurisdicţiei şi a dreptului de aplicare a legilor în colonii, mai rar întâlniţi în municipii *(duumuiri iuridicundo).*

dux (lat.), denumire dată comandanţilor militari cu gradele cele mai înalte sau conducătorilor militari străini. Pentru a traduce *princeps,* grecii au folosit un cuvânt ce însemna *dux,* (E. Kornemann, *Klio,* XXXI, 1938, p. 81 ff.); de asemenea, împăraţii din dinastia Flaviilor, cărora le displăcea titlul de *princeps,* şi dornici de glorie militară, erau flataţi când poeţii îi numeau *dux* şi *ductor.* În principiu, fiecare provincie de frontieră avea un comandant militar, *dux limitis prouinciae illius (CIL,* III, 764 şi 14450); iniţial, *duces* aparţineau ordinului ecvestru, apoi au trecut în rangul clarissimilor; erau subordonaţi comiţilor.

Înainte de 289, Diocleţian a ridicat guvernatorilor provinciilor atribuţiile militare, pentru a le acorda ducilor. Faţă de epoca Principatului, diferă natura instituţiei ducilor: ei nu mai sunt comandanţi ai armatelor de operaţii, ci şefi ai unor circumscripţii teritoriale, cu titlul de *dux et comes,* care aveau în subordine trupele stabilite pe graniţe *(limitanei, ripenses)*.

E

equites (lat.), în vremea Republicii desemnau primii militari din unităţile de cavalerie care prin reforma lui Servius, conform tradiţiei, sunt împărţiţi în 18 centurii (Tit. Liv., I, 43; Cic., *De rep.,* II, 22). Recunoaşterea statutului de cavaler *(recognoscere equitum* sau *recensere equites)* este asociată

cu acţiunea de recenzare a populaţiei şi avea loc în Forum (Tit. Liv., I, 44; Cassius Dio, LV, 31). Cavalerul se prezenta în faţa censorului cu calul, pentru hrana căruia primea o indemnizaţie din partea *statului* – aes *hordearium –,* în schimbul căreia avea obligaţia întreţinerii animalului. Camillus va introduce practica plăţii trupelor de cavaleri, sumă ce era dedusă din *aes hordearium.* Criteriile de selecţie pentru a deveni cavaler erau vârsta, aptitudinile, onoarea personală şi a ginţii din care făceau parte, statutul juridic. Simbolurile prin care se recunoştea statutul de cavaler erau toga cu tivul îngust şi portul inelului; de la Gaius Gracchus, cavalerii au drept de a purta inel de aur, la fel ca senatorii şi locuri rezervate la spectacolele de teatru – privilegiu suprimat de Sylla şi restabilit în 69 a. Chr. prin plebiscit de tribunul L. Roscius Otho. Prin *lex Sempronia* (123 a. Chr.- App., *BC,* II, 22) cavalerii pătrund în tribunalele cu juraţi. Până la războiul social (v. **războiul cu socii),** cavalerii intrau în categoria centuriilor prerogative (pentru evoluţia acestei categorii în epoca imperială, v. O**rdo equester).**

epulones (lat.), colegiu sacerdotal, înfiin ţat în 196 a. Chr., la propunerea tribunului plebei C. Licinius Lucullus, alcătuit iniţial din trei (Tit. Liv., XXIII, 42,1; Cic., *De orat.,* III, 19, 73- *lex Licinia de creandis triumuiris epulonibus),* apoi, la o dată incertă, probabil din vremea lui Sylla, din 7 membri. Titulatura consacrată acestui colegiu, furnizată de sursele literare şi epigrafice, este de *septemuiri epulones,* chiar dacă, temporar, Caesar va ridica numărul lor la 10 (Cassius Dio, XLIII, 51). Numirea în cadrul asociaţiei se face prin cooptare (practică regulată pentru sacerdoţiile romane), dar din 104 a. Chr., prin *Lex Domitia* se optează pentru eligibilitatea exprimată de un număr de 27 de triburi trase la sorţi (lege abrogată între 81-63 a. Chr., repusă în funcţie de T. Ateius Labienus şi reconfirmată de Caesar în 45 a. Chr.).

Sarcina oficială principală a epulonilor era de a pregăti banchetele sacre oferite în timpul sărbătorilor lui Iupiter.

exercitus (lat.), armata romană; din punct de vedere militar, structura iniţială a Romei era alcătuită din patricieni, organizaţi pe legiuni ce cuprindeau câte 3000 de soldaţi, căci fiecare trib *(Ramnes, Tities, Luceres)* avea obligaţia de a furniza 1000 de pedeştri şi 100 de cavaleri (tribul era împărţit în 10 curii, fiecărei curii corespunzându-i o centurie alcătuită din 100 de pedestraşi şi 10 cavaleri- Varro, *De ling. latin.,* V, 89; Dion. Hal., II, 2, 16; Plut., *Rom.,* 13). *Dilectus* sau convocarea trupelor era un atribut regal. Această realitate pare a rămâne operantă până la regândirea corpului civic atribuită regelui Servius Tullius, care modifică structura comunităţii romane bazată pe decurii, curii, *gentes,* triburi, introducând 6 clase censitare, alcătuite din proprietari funciari trecuţi de 26 de ani, din care numai primele 5 oferă contingente militare, ultima, aşa numiţii *capite censi* sau *proletares* neputând participa la un *dilectus.* Unitatea fundamentală a armatei rămâne *centuria,* distribuirea pe câmpul de luptă urmărind îndeaproape ierarhiile civice. Primele rânduri combatante cuprindeau cele 80 de centurii ale primei clase censitare, cărora li se adăugau 18 centurii de cavaleri, şi 20 de centurii asociate celei de-a doua clase censitare (ce aveau armura completă, cască, cuirasă, scut rotund, jambiere). Urmau centuriile claselor censitare a 3-a şi a 4-a (purtătoare ale unui echipament militar similar, cu excepţia scutului care era pătrat şi nu aveau cuirasă), apoi centuriile ultimei categorii censitare (cărora, comparativ cu echipamentul centuriilor anterioare, le lipseau jambierele). Existau 5 centurii suplimentare: 2 de *fabrii* (ataşate primelor două clase), 1 de *cornicines,* 1 de *tubicines* şi 1 de *accensi uelati.* În interiorul fiecarei unităţi censitare există o împărţire în funcţie de vârstă, astfel, textele amintesc pentru prima categorie anunţată 40 de centurii de *seniores* şi 40 de *iuniores,*

realitate întâlnită şi în clasele ulterioare (Tit. Liv., I, 43; Dion. Hal., IV, 16 şi urm.). Construcţia militară serviană suferă modificări în timpul războaielor purtate în Italia, probabil între moartea lui Camillus şi confruntarea cu Pyrrhus; inovaţiile militare introduc pe câmpul de luptă criteriul vârstei, în sensul că cei tineri sunt prezenţi acum în prima *linie* – hastati*,* adulţii în a doua linie-*principes,* iar cei mai în vârstă, *triarii* sau *pilanii* ocupă a treia linie. Infanteria este împărţită în manipuli separaţi prin spaţii de manevră. Deşi fenomenul mercenariatului nu este străin armatei romane (cf. infra), până la finele republicii (reforma lui C. Marius-107 a. Chr.), regula generală rămâne condiţionarea calităţii de soldat în legiunile romane de statutul civic. Înrolarea voluntară pe care Marius o introduce ca principalul mod de a strânge armata, va permite accesul neîngrădit al celor numiţi *capite censi.* Legiunile devin un corp relativ omogen de soldaţi, al căror nucleu îl vor constitui manipulii, ca unitate tactică (vechea ierahie se mai păstrează doar la nivelul centuriilor). Marius ridică numărul legionarilor la 6200, în vreme ce Caesar îl stabileşte la 6000. Legiunile erau împărţite în 10 cohorte, compuse din 600 de soldaţi. Fiecare cohortă cuprinde 3 manipuli sau 6 centurii (un manipul este similar cu două centurii). Cei 300 de cavaleri dispuşi în 10 *turmae* de câte 30 de persoane întregeau corpul combativ roman. Sursele amintesc o categorie subdivizionară a infanteriei, aşa numiţii *uelites,* necunoscută până în 111 a. Chr., la asediul Capuei de către F. Flaccus, a cărei intervenţie a fost, probabil, dictată de dificultăţile luptei. Această categorie (ideea se pare că i-a aparţinut centurionului C. Navius) era o trupă mixtă, formată din pedestraşi şi cavaleri, neîmpărţită în manipuli, şi recrutată din rândul celor cu cens scăzut (Polyb., VI, 21). Fiecărei centurii îi erau în mod egal repartizaţi cca. 20 de *uelites* care, în general, păzeau „porţile” exterioare ale taberei militare. Ultima menţiune a lor se plasează în vremea războaielor iugurtine (Sall., *Iug.,* XLVI, 7 şi 105), se pare că

Marius îi desfiinţează. Deseori este semnalată intervenţia unor corpuri de elită, pedestraşi şi cavaleri, *extraordinarii,* împrumutaţi de legiunile aliate (Polyb., VI, 26; Tit. Liv., III, 62; VII, 7; X, 36; Plut., *Paul. Aem.,* 15), cu roluri diverse: misiuni de recunoaştere (Polyb., X, 34; Tit. Liv., XXVII, 26), protecţia taberei militare şi a cartierului general (Polyb., VI, 31), escorta ofiţerilor (Tit. Liv., II, 20; XL, 31) sau ca avangardă ori ariergardă (Polyb., VI, 40). Alături de soldaţii combatanţii izvoarele antice mărturisesc existenţa unui numeros personal auxiliar cu diferite sarcini, de la cele topometrice până la cele religioase. În timpul Republicii durata serviciului militar varia între 20- 25 de ani, începând de la vârsta majoratului (20 sau după *lex Plaetoria* din 191 a. Chr.-25 de ani). Participarea la război este remunerată (din tezaurul public care va conţine un sector special, *aerarium militare,* încă din epoca republicană, aflat sub supravegherea unor *quaestores* –, Cic., *Verr.,* I, 15, 40) potrivit surselor încă de la asediul cetăţii Veii (Tit. Liv., IV, 59; V, 4; VIII, 8; Diod. Sic., XIV, 16), în timpul lui Polybios, secolul al II-lea a. Chr. solda este de 2 oboli pe zi, adică 1200 de aşi sau 120 (alte surse dau 150) de denari pe an (Polyb., VI, 39), Caesar o dublează la circa 225 denari anual (Suet., *Caes.,* 26) iar, în epocă imperială ea se va fixa la 300 de denari plătibilă în trei rate. Cel mai important aspect material, ca rezultat al unei activităţi militare, este, însă, *praemia militiae,* ce consta la sfârşitul Republicii din recompense funciare (ulterior, în Imperiu ele vor fi substituite cu sume de bani). Evidenţa acestor recompense este, de regulă, întocmită de comandantul militar care beneficiază, astfel, de o adeziune tot mai crescândă din partea soldaţilor, cu atât mai motivaţi după reforma mariană, când grosul trupelor îl formează proletarii. Ataşamentul faţă de general va constitui, în tot cursul veacului I a. Chr., un instrument, deosebit de eficace pentru construirea unui capital electoral, fructificat politic, cel mai

adesea, în formulele violente ale războaielor civile care au marcat ultimul secol republican.

În perioada Principatului, armata romană cuprindea circa 350-400.000 de oameni. Armata romană a fost unul din principalele mijloace prin care Roma şi-a impus dominaţia asupra lumii antice. După expansiunea romană din epoca republicană, rolul armatei se schimbă. Dacă în perioada expansiunii, armata era principalul factor în extinderea dominaţiei romane, în epoca Principatului asistăm la transformarea armatei în factor de menţinere a acesteia. Pe de altă parte, este recunoscut astăzi rolul esenţial al armatei imperiale în ceea ce priveşte romanizarea teritoriilor cucerite. Cantonate în castre de piatră (de la Claudius I), trupele devin factori în urbanizarea şi romanizarea regiunilor avute în grijă.

Din punct de vedere juridic, doar cetăţenilor romani le era permis accesul în legiuni. Totuşi, peregrini naturalizaţi artificial au fost încorporaţi în legiuni, dovadă a scăderii interesului cetăţenilor pentru cariera militară.

Importanţa acordată de principi armatei ca factor de putere este manifestă chiar din titlurile asumate. Astfel, încă din 38 a. Chr., Octavian primeşte titlul de *Imperator Caesar* (monedele lui Agrippa în Gallia, 38 a. Chr.: *BMC, R. Rep.,* II, 411 ff.), pe care îl include în numele său. Pe de altă parte, victoria militară este una din calităţile esenţiale ale unui împărat capabil, victorie manifestă în titulatura imperială prin asumarea titlului de *imperator,* sau calitatea de *uictor* (învingător) al barbarilor (titluri ca *Germanicus, Dacicus, Parthicus,* etc., se regăsesc de obicei în titulatura imperială).

Odată cu instalarea monarhiei, soldaţii intră în clientela imperială (v. **cliens),** fiind legaţi de împărat prin jurământul de credinţă. Pe de altă parte, împăratul îşi păstrează monopolul triumfului militar, generalii obţinând victoriile în numele împăratului. Caracterul decisiv al armatei ca factor de putere a fost evident în decursul epocii imperiale. Instabilitatea monarhiei a fost evidenţiată ca rezultat direct

al intervenţiei militarilor în lupta pentru putere. Primul moment al intervenţiei militarilor în jocul politic este aşa-numitul an al celor patru împăraţi (anul 68), când, pentru prima oară, armata reuşeşte să-şi impună candidatul. În timpul Flaviilor, caracterul militar al monarhiei se accentuează; împăraţii cărora le displăcea titlul de *princeps,* şi dornici de glorie militară, erau flataţi când poeţii îi numeau *„dux”* şi *„ductor”.* În aceeaşi perioadă, triumful militar devine „piatra unghiulară” a propagandei imperiale. Pe de altă parte, asistăm la sedentarizarea trupelor, în contact direct cu barbarii, iar în aceste zone de contact au fost stabilite sisteme defensive liniare rigide *(limes),* care vor deveni regula începând de la Hadrian.

De la Marcus Aurelius, imperiul a pierdut iniţiativa în unele sectoare, văzându-se confruntat cu pericolul barbar. Creşterea rolului militarilor devine manifest odată cu accederea lui Septimius Severus la putere. Septimius Severus a emis o serie de măsuri, favorizând militarii din legiuni. O primă măsură a fost posibilitatea pentru soldaţi de a se căsători legal; acelaşi împărat a înlocuit soldaţii din garda pretoriană cu soldaţi din legiuni. La nivel superior, asistăm la creşterea rolului militarilor, de la centurion în sus. Septimius Severus a permis centurionilor şi *principales* să poarte un inel de aur, simbol al cavalerilor (Herod., 3, 8, 5), iar în cadrul statului major, asistăm la înlocuirea *comites* senatoriali cu cavaleri.

Criza secolului al III-lea a fost de multe ori definită ca fiind „anarhia militară”. În această perioadă, militarii devin un factor decisiv al puterii. Calitatea militară, vitejia personală a împăraţilor prevalează, marcând schimbări decisive în mentalitatea epocii. Pericolul barbar a marcat creşterea importanţei armatei, militarii conştientizând rolul de factor de putere pe care-l au. Astfel, asistăm la transformarea armatelor în armate regionale, datorită schimbării modalităţii de recrutare, fenomen ce şi-a avut începutul în perioada lui Hadrian. De asemenea, integrarea barbarilor în armată, mai ales de origine germanică, va duce la

fenomenul conoscut în istoriografia modernă ca „germanizarea” armatei, fenomen ce va atinge apogeul la sfârşitul secolului al IV-lea. Pericolul extern va aduce şi el mutaţii profunde în structura armatei. Reforma lui Gallienus (261-262) va încerca adaptarea armatei la noile condiţii. Acest împărat a creat un corp de cavalerie mobilă, după model persan *(cataphractarii).* Pe de altă parte, conflictul militarilor cu aristocraţia senatorială va duce la excluderea de către acelaşi împărat a senatorilor de la comanda militară, aceştia fiind înlocuiţi cu persoane aparţinând ordinului ecvestru (L. Homo, 1970, 297).

Începând cu Diocletianus, putem vorbi de apariţia unei „caste militare”. Cu toate că militarii nu aparţineau straturilor superioare sociale, aveau anumite privilegii. De la Diocletianus, a fost mărit numărul soldaţilor, şi asistăm la reorganizarea armatei. În continuarea reformelor iniţiate de Gallienus, Diocletianus a întărit considerabil trupele de la frontiere *(limitanei),* şi a creat *exercitus comitatensis,* armata de campanie, care în decursul Imperiului Târziu era deseori condusă direct de împărat.

În epoca Imperiului târziu, *uiri militares* intră în ordinul senatorial, iar consulatul e degradat prin admiterea generalilor barbari. La nivel general, asistăm la o barbarizare accentuată a armatei, ce va atinge apogeul la sfârşitul secolului al IV-lea.

<u>Organizarea armatei de epocă imperială:</u>

Structura armatei romane este deosebit de complexă. În mare, armata se împărţea în legiuni şi trupe auxiliare.

Legiunile erau comandate de *leg(atus) Aug(usti) leg(ionis),* senator fost *praetor,* cu excepţia Egiptului. O legiune avea circa 5000 de oameni (toţi cetăţeni romani, infanterişti, şi 120 de călăreţi, până la Gallienus). Era organizată în 10 cohorte a câte 3 manipule sau 6 centurii fiecare (cohorta I avea 5 centurii duble), la care se adăuga un detaşament de veterani. Drept comandanţi, existau 59 de centurioni (cel mai înalt în grad era primipilul), un tribun *sexmenstris* comandant al cavaleriei, 5 tribuni *angusticlauii* (din ordinul

ecvestru), un tribun *laticlauus* (din ordinul senatorial) şi un prefect al taberei. Fiecare legiune avea un număr şi un epitet permanent, iar un soldat se definea printre altele şi prin centuria sa.

Trupele auxiliare *(auxilia)* erau compuse din peregrini (necetăţeni), fiind constituite în epoca republicană în cazuri excepţionale (Polyb., VI, 31; Tit. Liv., XXII, 37; XXIV, 49), devenite trupe permanente în epoca imperială. În timpul Republicii târzii, este semnalată prezenţa acestor neromani în armatele lui Marius, Caesar (Caesar, *BG,* II, 7, 10; VII, 65, 13) sau Pompei (App., *BC,* III, 4, care vorbea de 700 de cavaleri auxiliari şi 3000 de *archeis* din Creta, Pont, Siria, Sparta, aflaţi la dispoziţia lui Pompei). În epoca imperială, *auxilia* cuprindeau *alae* (ala=500 sau 1000 de oameni), unităţi de cavalerie împărţite în *turmae* (cu 16 sau 24 de călăreţi), comandate de un prefect din ordinul ecvestru. *Turmae-le* erau numite după numele decurionului.

Cohortes (o *cohors=* 500-1000 de oameni), unităţi de infanterie împărţite în centurii (6 sau 10 centurii), erau comandate de un prefect sau tribun din ordinul ecvestru. Centuriile erau numite după centurionul lor (la care se adăuga un *centurio princeps).* Unele unităţi erau *equitatae,* parţial având în componenţă călăreţi, în următoarea formulă: 6/10 centurii şi 3/6 *turmae).*

Numeri erau unităţi specializate, în general de infanterie uşoară (de mărime variabilă, adesea de 200-500 oameni). Putem găsi printre ele unităţi însărcinate cu garda ofiţerilor *(singulares).* De la Hadrian, *numeri* se transformă în unităţi ce-şi păstrează caracterul etnic în ceea ce priveşte armamentul şi tehnica de luptă.

Toate aceste unităţi erau denumite după numele populaţiei unde au fost recrutate la origine, sau după numele celui care le-a creat, sau (doar pentru *numeri),* după numele locului unde erau cantonate.

În cazul în care o unitate auxiliară este denumită *c(iuium) R(omanorum),* aceasta se întâmplă doar după ce toţi membrii săi au dobândit cetăţenia romană.

Flota (classis): italică (cantonată la Misenum şi Ravenna), sau din provincii (Germania, Pannonia, Britannia, etc.). Fiecare escadră italică era comandată de un prefect aparţinând ordinului ecvestru, asistat de un subprefect, de navarhi, şi un trierarh pe vas. Flotele provinciale erau încredinţate centurionilor legionari, detaşaţi pentru această funcţie, şi prefecţilor de rang ecvestru.

În afara acestor trupe, mai exista şi garnizoana Romei. Aceasta era compusă din: a) cohortele pretoriene; existau nouă cohorte pretoriene în timpul lui Octavian, 16 în anul 69, nouă în timpul lui Vespasian, zece la Domitian. Cel mai adesea, o cohortă număra 500 de oameni, fiecare cu un tribun din ordinul ecvestru, şi şase centurioni. Septimius Severus le-a dublat numărul, transformând cohortele în milliare, şi schimbând modalitatea de recrutare (a introdus soldaţii din legiuni). Cohortele pretoriene erau concentrate pe Viminal (Seianus, prefectul pretoriului în timpul lui Tiberius, le-a adus la Roma). Se presupunea că aceste trupe reprezintă elita armatei romane şi au avut un rol foarte important în proclamarea a numeroşi împăraţi (v. şi **pretorieni).**

b) cohortele urbane: erau însărcinate cu poliţia oraşului, fiind formate trei cohorte (număr variabil, puteau fi maximum 7), sub ordinele lui *praefectus Urbi* (senator de rang consular). Din secolul al II-lea, au trecut sub ordinele prefectului pretoriului. Fiecare cohortă urbană era comandată de un tribun, ajutat de şase centurioni.

c) cohortele vigililor, erau însărcinate cu poliţia nocturnă şi serviciul de pompieri, însumând 7 cohorte, fiecare responsabilă de două din cele 14 regiuni ale Romei. Aveau la conducere un tribun, ajutat de şapte centurioni.

În afara acestor trupe, mai exista garda personală a împăratului *(corporis custodes),* formată din germani, mai ales batavi.

Aceasta a fost înlocuită în epoca Flaviilor cu un *numerus* de *equites singulares,* pus sub ordinele prefectului pretoriului. De la începutul secolului al III-lea, apar trupele de *protectores,* pentru ca, probabil înainte de Diocletianus, garda imperială să conţină atât *protectores* (trupe de cavalerie), cât şi *domestici* (trupe de infanterie). Începând cu Constantinus I, cohortele pretoriene au fost înlocuite (în 312) cu scholele palatine, puse sub ordinele lui *magister officiorum.*

Pe lângă toate aceste trupe. În timpul lui Augustus au fost înrolaţi numeroşi sclavi eliberaţi, în formaţiuni separate, cunoscute sub numele de *cohortes uoluntariorum* (v. pentru menţionarea lor, Velleius, 2, 110, 7; Cassius Dio, XXXV, 31, 1; Suet., *Aug.,* 25, 2; Macrob., Sat., 1, 11, 32).

Structura ierarhică a armatei romane:

a) categoria militară inferioară: soldat, apoi *principalis* (subofiţer); *optio,* locotenent al centurionului, în infanterie; *duplicarius, sesquiplicarius,* locotenenţi ai decurionului în cavalerie; *tesserarius,* însărcinat cu primirea cuvântului de ordine; *aquilifer, signifer, imaginifer,* port-drapel; *doctor, campidoctor, exercitator,* instructori; *cornicularius, singularis, secutor tribuni, adiutor tribuni,* subofiţer de ordonanţă ai ofiţerilor superiori sau generalilor; în birouri, *librarius, notarius, codicillarius,* contabili; *tabularius, capsarius,* casieri; *horrearius, pequarius, lanius,* ataşaţi la serviciul de intendenţă; *armorum custos,* angajat al armureriei; *optio ualetudinarii,* detaşat la infirmerie.

b) ofiţeri subalterni: centurion (infanterie), decurion (cavalerie); centurionii comandanţi de manipule erau superiori, centurion *primipilus* având o situaţie excepţională; *praefectuscastrorum,* funcţie adesea încredinţată centurionilor. De la Hadrian, în fruntea trupelor de numeri se află *praepositi,* foşti centurioni. Comanda *uexillationes* (unităţi detaşate din legiune) era încredinţată ducilor.

Pentru lexicul termenilor militari, cf. anexa 1.

F

fetiales (lat.), reprezintă colegiul sacerdotal alcătuit din 20 de membri dintre care unul deţinea o poziţie preeminentă în calitate de *paterpatratus,* care girau comportamentul militar roman, în virtutea lui *ius fetiale.* Tradiţia atribuie pe rând constituirea acestui colegiu lui Tullus Hostilius sau Ancus Martius, legând existenţa lui de vocaţia războinică a Romei ce îşi elaborează concepţia de război *drept* – bellum iustum – *purtat* pentru recuperarea a ceea ce aparţine de drept statului roman sau aliaţilor acestuia. De regulă motivele suficiente pentru declararea unui război erau: asistenţa unui aliat aflat în pericol, ameninţări externe ori violarea teritoriilor frontaliere proprii sau ale aliaţilor. Ofensa adusă statului roman reclama impunerea, prin puterea cuvântului, într-o primă fază, a stării de război. Declararea oficială a ostilităţilor era precedată, cel puţin teoretic, de legitimarea divină a acţiunii şi cererea prealabilă a satisfacţiei. În acest moment prealabil intervin competenţele antebelice ale feţialilor, pe care îi regăsim *post factum* şi la încheierea tratatelor de pace, însoţind reprezentanţii politici. Sursele romane îl amintesc pe regele equilor, Erresius, ca primul care ar fi stabilit atribuţiile feţiale (Tit. Liv., I, 24 şi 32; Plin., *Nat. Hist.,* XXV, 105; Servius, *ad Aen.,* IX, 52; X, 14; XII, 120). Roma ar fi împrumutat de la Erresius ştiinţa declanşării ostilităţilor, ce cuprinde un ritual complex. Feţialii urcau mai întâi pe Capitoliu, cerând regelui (în epoca regală), consulului ori pretorului (în timpul Republicii) sau Impăratului permisiunea de a culege iarba *sacră* – sagmina *uerbere* care simboliza pământul Romei, mai târziu al Italiei –, cerere parafată printr-un decret senatorial. Apoi delegaţia feţialilor se deplasa la frontiera inamică unde *pater patratus* cerea restabilirea situaţiei deteriorate. Răgazul de 10 sau 30 de zile acordat acestei restabiliri este urmat de un al doilea avertisment, redactat în termeni ultimativi, a cărui eludare ducea la părăsirea pământului străin de către feţiali, întoarcerea lor la Roma, consultarea cu factorii de decizie

politică şi o nouă deplasare în zona de contact cu duşmanul, unde *pater patratus* aruncă lancea războiului în solul inamic. Pentru situaţiile în care acesta din urmă se afla la mari distanţe, se apela la diverse artificii, ca în timpul războiului dintre Roma şi armatele lui Pyrrhus, aliatul Tarentului, când un prizonier este obligat să cumpere un metru pătrat de pământ în *Circus Flaminius,* locul unde, în virtutea dreptului feţial, se arunca lancea războiului. În ultimele secole republicane, ca urmare a complicării şi multiplicării fronturilor de confruntare militară ale Romei, există tendinţa de transmitere a acestor competenţe personajelor pretoriene. Întreaga activitate militară a Romei se desfăşura în principiu sub semnul protecţiei divine, a zeităţilor fidelităţii loiale, a bunei credinţe, iar intervenţia preoţilor feţiali garanta caracterul civilizat şi just al războiului purtat de romani.

flamen – flamines (lat.), preoţi care servesc cultele arhaice ale Romei. Există în total 15 flamini, dintre care trei sunt majori şi ataşaţi cultelor vechii triade romane, Iupiter- Marte-Quirinus. Dintre aceştia cel mai important este *Flamen Dialis,* asociat cultului lui Iupiter (sărbătorile de la idele fiecărei luni, *Uinalia*- 23 aprilie şi 19 august, *Floralia-29* aprilie, *Robigalia-25* august, *Meditrinalia-11* octombrie), care trebuie să se detaşeze de tot ceea ce este uman, neputându-i-se, astfel, cere depunerea unui jurământ care l-ar lega de oricine şi orice altceva decât Iupiter (Tit. Liv., XXXI, 50; Plut., *Quest. Rom.,* 44; A. Gell., *Nopţi attice,* X, 15, 5). De pildă, în 200 a. Chr. alegerea lui Flamen Dialis ca edil curul a impus suspendarea pe perioada mandatului a atribuţiilor sacerdotale (Tit. Liv., XXXI, 50). Ales de *Pontifex Maximus, Flamen Dialis* reprezintă, alături de soţia sa, *Flaminica Dialis,* (despărţirea de ea prin divorţ sau decesul acesteia, atrăgea după sine retragerea calităţii de preot al lui Iupiter), emblema cuplului sacru Iupiter- Iunona. Vestimentaţia flaminului lui Iupiter este lipsită de noduri,

haina sa prinzându-se cu fibule de bronz şi centură; poartă inel de aur gol pe dinăuntru, numai un om liber îl poate ajuta să se îmbrace şi să-şi aranjeze părul sau barba, nu se poate dezbrăca în public, îi este interzis orice contact cu cadavre sau lucruri ce au aparţinut defuncţilor. Acestor interdicţii vestimentare şi comportamentale li se adaugă prohibiţii alimentare, toate aplicându-se şi-n ceea ce o priveşte pe soţia sa. Rezident în casa lui Iupiter pe care nu o poate părăsi spre a se stabili în altă locuinţă, cuplul Flamen-Flaminica reprezintă reperul moral al familiei patriciene tradi ţionale.

foedus (lat.), termen ce desemna stabilirea unor raporturi juridice între Roma şi alte populaţii, referitoare în principal la autonomia, dreptul de a bate monedă, exceptare de la serviciul militar, jurisdicţie, dreptul de a primi exilaţi (Polyb., VI, 14, 8; Tit. Liv., XLIII, 2, 10), precum şi toate convenţiile internaţionale ale Romei rezultate ale acţiunii de *deditio.* Astfel de raporturi aveau în centrul lor *amiciţia,* dreptul de găzduire *(ius hospitium),* dar şi alianţe cu caracter ofensiv şi defensiv. Părţile contractante se numeau *foederati.* Terminologia latină a tratatelor, şi corspondentele greceşti identificabile în opera lui Polybios sau în evidenţa epigrafică, transmit existenţa a două tipuri de tratate cu care Roma a operat în epoca republicană în relaţiile sale internaţionale: actele întocmite cu un regim juridic paritar între Roma şi partenerii săi, beneficiari ai lui *ius conubii* şi *ius commercii* – *foedus aequum,* şi cele care conţineau preeminenţa Romei faţă de aliaţii săi. În condiţii inegale, superioritatea romană era subliniată prin aşa-numitul *foedus iniquum* (Polyb., XXII, 15) iar federaţii căpătau un statut similar cu al clienţilor. Parteneriatul inegal cu Roma însemna recunoaşterea implicită a clauzei maiestăţii poporului roman, clauză pe care în practică Roma e vehiculează ca o stare diplomatică curentă, indiferent de tipul de *foedus* încheiat. Existau şi tratate cu regi străini (de ex. cel încheiat în 273 a. Chr. cu

Ptolemeu Philadelphos- Cassius Dio, *Fragm.,* 147 –, sau cel dintre Roma şi Hieron al Syracuzei, în 262 a. Chr.- Polyb., I, 16) sau cu oraşe libere, aliate ale *Romei* – ciuitates foederatae – *scutite* de impozite, dar care aveau obligativitatea furnizării de contingente militare. *Foedera aequa* cunoscute pentru epoca republicană încep în 493/443 a. Chr., prin *Foedus Cassianus* (Tit. Liv., VIII, 4, 2-3), între Roma şi Liga Latină, şi continuă cu semnarea unor tratate similare cu: Massilia, cca. 386 a. Chr., sau puţin după (Iustinus, XLIII, 5, 10), Capua, 343 a. Chr. (Tit. Liv., XXIII, 5, 9), samniţii, în 321 a. Chr. Tit. Liv., IX, 4, l-5), Heracleea, 278 a. Chr. (Cic., *Pro Arch.,* 6-7; *Pro Balbo,* 50), Camerinum, înainte de 205 a. Chr. (Tit. Liv., XXVIII, 45, 20; Cic.,Pro *Balbo,* 46; *CIL,* XI, 5631), Liga Aheeană, 194-193 (cel mai devreme 196) a. Chr. (Tit. Liv., XXXIX, 37, 10). Până la Augustus, cele mai cunoscute *foedera iniquum* sunt cele cu: Teanum Apulum, 317 a. Chr. (Tit. Liv., IX, 20, 8), Liga Aetoliană, 189 a. Chr. (Polyb., XXI, 32; Tit. Liv., XXXVIII, 11), Gades, 78 a. Chr., de fapt reînnoirea unui tratat mai vechi (Cic., *Pro Balbo,* 35), Mytilene, 25 a. Chr., şi el o reeditare de situaţie diplomatică *(RDGE,* 26, col. d şi e).

fiscus Caesaris (lat.), „tezaurul imperial”, fond creat probabil de Augustus, succesiv reorganizat de Claudius şi definitiv stabilit de Vespasian. Era condus de *a rationibus* (şeful cabinetului financiar al cancelariei imperiale), şi centraliza veniturile provinciilor de rang imperial şi impozitul vamal, preluând treptat de la *aerarium Saturni* sumele obţinute din confiscări, cele de pe domeniul public, impozitele pe vânzări şi eliberări de sclavi. Pentru Theodor Mommsen, fiscul reprezenta un tezaur de stat ce aparţinea împăratului.

Înainte de a desemna tezaurul imperial, cuvântul *fiscus* desemna o „casă” a unui particular, sau o „casă” provincială a *aerarium,* într-o provincie senatorială. Probabil de la Vespasian, diferiţii *fisci* de impozite ce depindeau de

împărat au fost reuniţi sub un serviciu central palatin, *fiscus,* tezaur ce putea moşteni şi o persoană particulară.

Istoricul Hirschfeld a emis o teorie, conform căreia fiscul era un bun al statului; după moartea lui Nero, averea privată a Iulio-Claudienilor a devenit „bun al coroanei”, fiind transmis dinastiilor succesive, patrimoniul imperial fiind format din aceste bunuri.

Pentru Paul Veyne, *fiscus* este un bun public (P. Veyne, 1976, 539); de asemenea, sursele repetă că fiscul aparţine principelui (de exemplu, Plin., *Paneg.,* 27, 3 şi 41-42), şi îl opun regulat vechiului *aerarium,* care este un tezaur public şi aparţine poporului roman. Pe de altă parte, quaestorii aerariului sunt excluşi de la administrarea fiscului.

Fiscus era alimentat de impozite (parţial) şi servea la funcţionarea statului. În conformitate cu P. Veyne (1976, 549), fiscul este o instituţie monarhică; prin el, statul roman exploata, la fel ca un particular, domeniile fiscale, ideea că fiscul aparţine împăratului fiind eronată.

fratres aruales (lat.), confrerie care onora divinitatea Dea Dia (asupra cărei atribuţii sursele antice sunt lacunare) şi însămânţările. Colegiul fraţilor arvali era prezidat de un *Magister* anual, ales din rândurile membrilor colegiului, încă din mai, dar care intra în funcţie la *Saturnalia* (sărbătoare din 17 decembrie în onoarea lui Saturn). Cântecele lor ritualice invocau, aşa cum o mărturisesc actele confreriei, divinităţi precum Iupiter, Iunona Regina, Salus Publica, Ianus, Mars, Fons, Flora, Vesta. Ceremoniile, întinse pe trei zile (cu o pauza de câte o zi între fiecare zi, regulă specifică sărbătorilor romane), aveau loc în casa lui *Magister,* în afara Romei, în padurea sacră din împrejurimi, *lucus,* pentru invocarea divinităţilor agrare şi în cadrul templului zeiţei Dea Dia şi presupuneau sacrificii sângeroase, depunere de ofrande vegetale (spicele recoltei trecute alături de cele ale proaspetelor semănături), comensalitate, dansuri, concursuri de cai. Centrul lor religios urban era la *Regia,*

unde Ops, divinitate a opulenţei avea un altar. Cele mai importante ritualuri aveau loc în luna mai- *Ambaraualia* (Varro, *De ling. latina,* IV, 15; V, 64; Plin., *Nat. Hist.,* XVII, 2, 2; A. Gell., *Nopţi attice,* IV, 15; *CIL,* VI, 2099, 2101, 2104, 2114).

H

haruspices (lat.), personaje cu atribuţii cultuale care inspectau măruntaiele *(exta)* animalelor sacrificate. De origine etruscă, depozitari ai aşa-numitei *disciplina etrusca,* realizau dialogul cu divinitatea prin intermediul aptitudinilor lor în arta fulguralã, haruspicele purtând, de altfel şi denumirea de *fulgurator.* Alături de examenul organelor interne, haruspicii ofereau interpretări ale miracolelor întâmplătoare sau speculaţii biologice în momentele de criză sau de dezastre ale statului. După tradiţie (Dion. Hal., II, 22) Romulus ar fi înfiinţat acest colegiu pentru a participa la sacrificiile religioase, iar Numa îi va consulta în legătură cu picarea din cer a scutului lui Marte. Această instituţie pare a căpăta o mare amploare în vremea regilor etrusci însă, în ceea ce priveşte funcţionarea sa internă, sursele antice sunt lacunare: exista un preşedinte, primul dintre cei 60, marele haruspice sau maestru public al haruspicilor, precum şi un „tezaur” propriu al organizaţiei. Consultaţi oficial de către stat prin întermediul Senatului, haruspicii sunt prezenţe cvasipermanente în spaţiul public roman. Atitudinea imperială din timpul dominatului faţă de această instanţă cultuală este fluctuantă: Constantinienii par a fi primii ce vor lua măsuri împotriva lor, în vreme ce Iulian le oferă protecţie, Iovian se abţine de la violenţe, Valentinian I (371) acordă un edict de protecţie celor ce practicau onest arta fulguralã, pentru ca împăratul Theodosius I, prin interzicerea examinării organelor interne ale victimelor şi a sacrificiilor păgâne, să iniţieze politica oficială de condamnare a haruspicilor pentru crimă de les – majestate.

I

imperator (lat.), desemnează cetăţeanul deţinător de *imperium* într-un sens mai larg, sau doar cel ce deţine *imperium militiae,* într-o accepţie restrânsă, fiind titlul obişnuit cu care soldaţii îl aclamă pe generalul victorios pe câmpul de luptă, cel mai adesea, dar şi titulatură conferită uneori de Senat. Există şi imperatori care nu sunt trecuţi pe listele generalilor triumfători: Q. Laronius *(CIL,* X, 8041), Sex. Apuleius *(CIL,* IX, 2637). Caesar va folosi cel dintâi calitatea de *imperator* ca supranume, asociind-o gintei Iulia (v. **imperium).**

imperium (lat.), reprezintă ansamblul de competenţe ale magistraţilor superiori, ce oferă puterea publică cea mai mare la Roma. În epoca regală, *imperium* exprima puterea regelui, era nelimitată, arbitrară, deşi Romulus, dăruind poporului o constituţie, a creat un *imperium legitimum.* Conotaţiile acestei puteri erau, la originea ei, în egală măsură religioase şi politice. Regele, ales de *comitia curiata,* îşi poate exercita activitatea după consultarea divinităţii prin luarea auspiciilor, şi reconfirmarea acestei investiri de către curii prin *lex curiata de imperio* sau *lex curiata* (Cic., *De Rep.,* II, 13, 17). Personajul regal reprezintă cea mai înaltă autoritate religioasă, politică, administrativă, juridică şi militară, în teorie indivizibilă, în practică, însă, operaţională prin delegarea puterii conţinute de *imperium.* Autoritatea regală permite consultarea divinitaţii şi convocarea adunării curiate, competenţă care în mod uzual este deţinută până la moarte (Roma va cunoaşte o singură excepţie de eliminare a puterii regale prin intervenţia poporului – alungarea ultimului Tarquin: Tit. Liv., I, 59). În momentul decesului unui rege se deschide aşa-numita perioadă de *interregnum,* în care autoritatea cetăţii cade în sarcina unui *interrex* desemnat prin tragere la sorţi dintre senatori pentru 5 zile, după care o nouă tragere la sorţi va desemna un al doilea *interrex.* Acesta din urmă abdică fie pentru a conferi puterea noului rege, fie în favoarea unui alt *interrex.*

Imperium are în mod uzual două domenii de ingerinţă, unul *civil* – imperium domi – *şi* unul *militar* – imperium *militiae.* Însemnele exterioare ale puterii regale sunt fasciile (12 la număr) şi lictorii (în acelaşi număr).

În perioada republicană analiza acestui concept presupune o abordare cronologică în două etape: una până la *leges Liciniae-Sextiae* (367 a. Chr.), şi a doua ulterioară acestora. În prima etapă există un *imperium* consular exercitat pe rând de cei doi consuli, care amiabil sau prin tragere la sorţi sau prin votul senatului îşi stabilesc competenţele şi zonele de influenţă *(prouinciae). Imperium* consular este anual (Tit. Liv., II, 1; Cic., *De rep.,* II, 32), atribuit de comiţiile centuriate cu aplicabilitate în plan civil, cu ingerinţă în interiorul *pomoerium-ului (imperium domi)* şi militar *(imperium* militiae – *exercitat* doar în afara Romei, ca şef al armatei), limitat prin *intercessio* de către caracterul colegial al magistraturii consulare, pe de o parte, iar pe de alta, de către tribunii plebei. După votarea legilor Licinio-Sextiene (367 a. Chr.), care permiteau accesul plebei la consulat, apare o nouă magistratură, *praetura,* cu drept de *imperium.* Acest nou aspect al puterii pretoriene, esenţial judiciară, se exercită doar în cazul *imperium domi;* numai în situaţii excepţionale (eşec militar al consulilor), un pretor primeşte *imperium militiae.* În 241 a. Chr., se constituie magistratura pretorului peregrin (primul pretor rămânând asociat doar spaţiului urban al Romei) fără ca, în mod practic, competenţele juridice ale acestor doi pretori să se intersecteze. Evoluţia militară a Republicii romane a impus prelungirea mandatelor magistraţilor *cum imperio (prorogatio imperii)* dincolo de perioada de un an (primul caz este amintit în 327 a. Chr. pentru consulul Publius Philo, prin hotărîrea Senatului şi a poporului- Tit. Liv., VIII, 23). Măsura de *prorogatio imperii* devine insuficientă pentru a acoperi necesităţile de personal util în teritoriile cucerite, de aceea se va mări numărul de pretori (existau 4 în 227 a.

Chr., 6 în 197 a. Chr., 16 în epoca lui Caesar). Cei mai vechi, pretorul urban şi peregrin, rămân cu atribuţii civile, ceilalţi au competenţe militare şi se află la comanda militară a legiunilor din provincii. Până la Sylla, magistraţii (consuli, pretori) deţin ambele aspecte ale acestei puteri, iar promagistraţii doar *imperium militiae.* Prin măsurile din 82 a. Chr., Sylla va decide o exclusivitate civilă pentru *imperium*-ul magistraţilor, iar pentru promagistraţi *imperium militiae* presupunea şi administrarea provinciei. În 52 a. Chr., *lex Pompeia de prouinciis* stabilea un interval de cel puţin 5 ani între magistratură şi promagistratură. *Imperium* proconsular nu era limitat de *intercessio* (în provincie puterea tribunilor nu este operantă), dar, în domeniul juridic, *lex Porcia* din 184 a. Chr. va interzice pedeapsa corporală pentru cetăţenii romani din provincii. Potrivit concepţiei lui Cicero, *imperium,* separabil de magistraturi, conţinea posibilitatea puterii tiranice (Cic., De Rep., II, 32, 56); tocmai de aceea, deţinătorul de *imperium* din epoca republicană avea o poziţie aproape regală, de unde şi prestigiul magistraturilor cu *imperium.*

În epoca imperială, *imperium proconsulare maius et infinitum* era una din bazele juridice ale puterii imperiale. *Imperium* proconsular deţinut de principe era diferit de cel al proconsulilor din perioada republicană, pentru că era acordat cu titlu viager; era nelimitat, pentru că era degajat de constrângerile impuse de traversarea pomoerium-ului Romei şi se întindea asupra tuturor provinciilor. În calitate de deţinător de *imperium,* împăratul guverna provinciile senatoriale împreună cu Senatul, iar provinciile imperiale singur, prin *legat/,* fiind în acelaşi timp şi comandantul suprem al armatei. Toate operaţiunile militare se desfăşoară sub auspiciile principelui, iar în virtutea *imperium-ului* proconsular, principele are dreptul de a lua auspiciile. *Imperium* proconsular este universal, pentru că împăratul controlează atât provinciile imperiale, cât şi pe cele senatoriale, plus Roma şi Italia. Titlul de proconsul apare de

altfel în titulatura imperială, pentru provincii de la Traian, pentru Italia de la Septiumius Severus. *Imperium* proconsular imperial are doar aparenţa acestui tip de putere: împăratul avea comanda întrgii armate, administra provinciile nepacificate sau de frontieră; în 23 a. Chr., acest *imperium* proconsular a fost extins la toate provinciile şi a fost declarat superior *(maius)* celui al proconsulilor.

Imperium presupunea drept de recrutare şi comandă militară, jurisdicţie penală, civilă, administrativă; dreptul de *uocatio* (constrânge înfăţişarea împricinaţilor în faţa instanţei), *ius pressionis* (drept de arest a nesupuşilor), drept de convocare a comiţiilor în afara Romei. *Imperium proconsulare* imperial era complet şi universal. Complet, pentru că are jurisdicţie în domeniile civil, militar şi judiciar. În provinciile imperiale, împăratul îşi exercită acest drept prin *legati,* care exercită prin delgaţie *imperium proconsulare,* fiind funcţionar civil, comandant militar şi judecător al provinciei; administrează teritoriul, finanţele, serviciile alimentare, lucrările publice, poşta, controlează regimul municipal; comandă toate trupele din provincie, are *ius gladii,* drept de viaţă şi de moarte asupra locuitorilor provinciei.

<u>Evoluţie:</u>

Din 38 a. Chr., sau poate chiar din 40 a. Chr., Octavian preia titlul de *imperator,* pe care-l integrează numelui său, fapt ce-l transformă în încarnarea permanentă a puterii publice *(imperium).* Din 31 a. Chr., Octavian a devenit consul, fără a depune puterile triumvirale, pentru ca în perioada 30-27 a. Chr., să deţină *imperium* nedefinit, extraordinar din punct de vedere juridic, prin *consensusuniuersorum.* Până în 23 a. Chr., consulatul va fi baza legală a autorităţii lui Octavian. Octavian acordă consulatului vechiul *imperium* extins, şi superioritatea iniţială asupra celui proconsular. După 23 a. Chr., va fi abandonată această formă de putere, Octavian asumându-şi consulatul doar în 5 şi 2 a. Chr. În 23 a. Chr., în locul consulatului anual, Octavian preia *imperium*

proconsulare, „o singură dată şi o dată pentru toate” (Cassius Dio, LIII, 32, 5), declarat superior *imperium-ului* guvernatorilor provinciali, pentru că are *imperium* militar şi în interiorul Romei. Acest tip de *imperium* nu era nou, pentru că fusese concedat anterior lui Brutus şi Cassius pentru Orient. *Imperium-ul* lui Octavian a rămas decenal, reînnoit în 18, 13, 8 a. Chr., 3 şi 13 p. Chr. (P. Petit, 1967, 215).

La sfârşitul lui 19 sau în 18 a. Chr., Senatul i-a conferit lui Octavian insignele consulare pe viaţă, împreună cu cei 12 lictori şi scaunul curul, plus *ius edicendi,* fără restricţiile de timp şi competenţă tradiţionale.

În epoca imperială, cei 12 lictori vor fi înlocuiţi în timpul Antoninilor cu purtători de torţe, de certă influenţă elenistică.

În ceea ce priveşte succesiunea la puterea imperială, în cazul lui Tiberius, acesta a primit în 13 p. Chr., prin lege, puteri egale cu ale principelui, în controlul armatei şi al provinciilor (Suet., *Tib.,* 21, 1).

În epoca imperială, *imperium* va rămâne, alături de *tribunicia potestas* şi calitatea de *pontifex maximus,* una din bazele puterii imperiale din punct de vedere legal. Prin ambiguitatea formulării sale, *imperium* îi permite principelui intervenţia într-o gamă foarte diversificată de domenii, pornind de la nivelul militar şi terminând cu cel judiciar. Acest fapt este reliefat în titulatura imperială, unde calitatea de *imperator,* în poziţie de *praenomen,* ne arată importanţa acordată de principi acestei calităţi.

intercessio (lat.), reprezintă dreptul de a se opune actelor iniţiate de o altă persoană. În domeniul dreptului public, această situaţie intervine între magistraţi, presupunând acţiunea personală de a împiedica desfăşurarea unei acţiuni legale. *Intercessio* se aplică împotriva: decretelor magistraţilor, diferitelor *rogationes* şi *senatus-consulta,* atât în interiorul Romei, cât şi în provincii (pentru ultimul caz, precizări

privind *intercessio* oferă *lex Iulia de municipiis,* precum şi *lex Rubria).*

interregnum (lat.), constă în guvernarea provizorie de către un magistrat investit cu *imperium* după regulile religioase şi ale dreptului public. În epoca regală dreptul de a conduce Roma revine familiilor patriciene şi intervine la moartea regelui, când curiile convocate de către un *tribunuscelerum* desemnează un *interrex* (sau mai mulţi) (Tit. Liv., I, 19). În timpul Republicii, un *interregnum* survine accidental prin dispariţia unui magistrat *cum imperio* (boală sau moarte a unui consul, când alegerile de consuli sunt invalidate datorită unui viciu de procedură sau abdicare). Până la finele acestei perioade, un *interrex* nu poate fi decât un membru al vechilor familii patriciene.

iuridicus prouinciae (lat.), funcţionar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, însărcinat cu aplicarea justiţiei; probabil această funcţie a fost creată după împărţirea de către Hadrian a Italiei în districte judiciare *(regiones Italiae).* În circa 165/166, au fost creaţi 4 *iuridici* pentru cele 4 circumscripţii italice, la care s-a adăugat încă unul de la Caracalla; această reformă a fost pregătită de către Hadrian, prin instituirea a 4 *consulares* pentru cele 4 *regiones*

De la Marcus Aurelius, *iuridici* italici aveau competenţe administrative şi judiciare: din punct de vedere administrativ, *iuridicus* supraveghea districtul, avea în grijă problemele alimentare, privilegiile colegiilor, numirea avocaţilor fiscului, acţionând ca intermediari între cetăţile italice şi puterea centrală. Din punct de vedere judiciar, aveau jurisdicţie civilă (tutelă, fideicomissa – *acţiunea* de a indeplini o rugăminte cu caracter testamentar prin intermediul unei terţe persoane, care răspundea religios şi moral de angajamentul său în faţa censorului şi a cetăţii în vremea republicană şi apoi şi penal de la Augustus –,

jurisdicţie în domeniul eliberărilor şi graţierilor), administrativă (cu rol în nominalizarea decurionilor municipali şi supravegherea problemelor municipale). De asemenea, se pare că *iuridici* interveneau în afaceri privind nominalizarea tutorilor sau curatorilor, ce depăşeau competenţa unui oraş, apoi primeau apeluri împotriva deciziilor magistraţilor municipali. Nu aveau o reşedinţă fixă, fiind itineranţi.

ius (lat.), ansamblul de norme sau reglementări juridice cu ingerinţă în domeniul public, privat sau sacru. În dreptul *public –* ius *publicum* categoria juridică de *ius* prezintă următoarele aspecte: a) dreptul de a vota în *comiţii* – ius *suffragii;* b) dreptul de a candida şi de a fi ales – *ius honorum;* c) dreptul de a servi în legiuni, *formula togatorum,* toate acestea definind calitatea de cetăţean din perspectiva comunitară a cetăţii. Dreptul *civil –* ius ciuile – *reprezintă* un ansamblu de instituţii a căror funcţionare pe tărâm domestic îşi găseşte expresia finalizatoare în plan public. Aspectele sale normative privesc: a) dreptul de a contacta o căsătorie *romană* – ius *conubii,* b) dreptul de a desfăşura activităţi *comerciale* – ius *commercii,* c) dreptul de a lua parte la un proces, de a fi parte civilă a unor acte (contracte, testamente, etc), pe scurt dreptul de a fi subiect de *drept* – legis *actio.* Evoluţia juridică a societăţii republicare a impus o relativă subordonare a lui *ius ciuile* de către *ius publicum,* cel din urmă conţinând şi gesturile cu încărcătură normativă ale magistraţilor-edictele sau decretele-(chiar dacă aplicarea a acestor acte se restrânge la spaţiul de competenţă al emitenţilor). Dreptul *sacru –* ius sacrorum – *cuprinde* sistemul reglementărilor ce privesc relaţia cu divinitatea şi reprezintă nivelul de exprimare al monopolului preoţilor. Până către secolul al III-lea totalitatea prevederilor normative operante în spaţiul roman propriu-zis era desemnat prin sintagma *ius Quiritium,* al cărui caracter formalist este o evidenţă. La nivelul aşa numitelor *gentes*

funcţionează un corpus de proceduri aparţinând lui *ius ciuile,* cu aspect cutumiar -*ius gentium,* care, însă, reprezintă deopotrivă un reper sacru şi unul valoric. *Ius gentium* n-a fost niciodată străin de gândirea romană; în teorie, s-a decantat destul de târziu, sub influen ţa filosofilor. Unul din primele exemple este oferit de ritualul declaraţiei de război şi cel de încheiere al tratatelor de pace (v. **fetiales**). În cadrul acestor ritualuri, martori erau zeii, iar teoria dreptului ginţilor se poate reduce în acest context la o teorie a contractului (P. Grimal, 1973, vol. I, p. 148); în conformitate cu această teorie, declaraţia de război formulează revendicarea a ceea ce e considerat de către poporul roman ca fiind bunul său. Revendicare a acestui drept, războiul nu se mai justifică atunci când duşmanul a acordat reparaţia necesară. Prin actul de *deditio* (v. **dediticii),** se încheie un nou contract între romani şi învinşi. Prin acest act, învinşii depind de voinţa învingătorilor, iar termenii sunt extrem de variabili. Tratatul care pune capăt războiului, *foedus,* trebuie respectat scrupulos de către contractanţi şi determină precis statutul părţilor contractante. Axiologia construită în termeni mai mult sau mai puţin juridici, aşa cum transpare din surse, pare a fi reglată de un sistem comportamental civic obedient noţiunilor de *amiciţia* şi *fides,* alături de care prinde contur, după ieşirea militară a Romei din spaţiul italic, categoria de *libertas.*

L

latini (lat.), termen ce-i desemnează, într-o accepţie mai largă, pe locuitorii din Latium, înţeles în graniţele sale iniţiale, adică zona dintre Tibru şi Munţii Albani, vechii latini- PrisciLatini – *apoi* categorie juridică şi politică ce include pe toţi cetăţenii de drept latin. Primele informaţii despre reglementarea relaţiilor dintre romani şi latini sunt asociate cu bătălia de la lacul Regillus, când aceştia din urmă apar în tabăra lui Tarquinius, împotriva Romei. Definirea raporturilor dintre

cele două populaţii sunt cuprinse, după tradiţie, de tratatul încheiat între latini şi Roma, prin persoana lui Spurius Cassius, tratat ce va fi îndeobşte cunoscut sub numele de *foedus Cassianum* (Tit. Liv., II, 18; Dion. Hal., V, 20; Cic., *Pro Balbo,* 23, 53; Plin., *Hist. Nat.,* XXXIV, 5, 20). Existenţa juridică a acestor comunităţi este exprimată dublu prin ansamblul normelor proprii şi prin dreptul roman. Latinii au toată gama de drepturi ce rezultă prin aplicarea lui *ius ciuile* (v. **ius),** pot vota, în cazul stabilirii la Roma, fără a beneficia de *ius honorum.* După desfiinţarea Ligii Latine (338 a. Chr.), sursele îi prezintă pe **l.** ca o categorie inferioară romanilor, ale căror drepturi par să se fi diminuat în timp, respectiv, pierzându-şi *ius conubium,* sau după 184 a. Chr., refuzându-li-se *ius prouocationis* (dreptul de a apela la judecata poporului), în cazul în care condamnarea ar fi venit din partea unui magistrat *cum imperio.* Cu toate acestea, latinii pot dobândi cetăţenia romană prin deţinerea unei magistraturi locale în favoarea statului roman, prin acordarea acestui statut cu titlu de recompensă pentru condamnarea unui cetăţean roman vinovat de *repetundae* pecuniae – *extorcarea* de fonduri de către un magistrat –, sau, cel mai adesea, prin fixarea domiciliului la Roma şi înscrierea, în timpul censului, în funcţie de proprietăţile pe care le are. Fenomenul „emigrării” latinilor din cetăţile lor în Roma constituie, începând cu secolul al II-lea a. Chr. Obiectul atenţiei autorităţilor romane, care trec la expulzări relativ masive: în 187 a. Chr. din cetate, în 177 a. Chr. din *ager publicus.* Mai mult chiar, permiterea stabilirii unui domiciliu roman este condiţionată de lăsarea acasă, în cetatea de origine, a cel puţin unui fiu (Tit. Liv., XLI, 8, 9). Soluţia pe care au găsit-o latinii va fi de a-şi vinde proprii copii unor cetăţeni romani, care, putându-i emancipa, le garanta, la eliberare, accesul în corpul cetăţenesc roman. Reacţia Romei nu întârzie, căci, în timpul cenzurii lui M. Claudius şi T. Quintius, sunt invalidate emancipările ce se soldau cu modificarea originii celui eliberat (Tit. Liv., XLI, 9,

9). Participarea latinilor la campaniile militare de-a lungul ultimelor secole ale Republicii, alături de romani, este baza principală a revendicărilor de factură electorală ce intră în sfera cetăţeniei depline, violent exprimate în timpul războiului social (v.**războiul cu socii).** Spre finele republicii şi în timpul imperiului, până în 212 p. Chr., prin latini se înţelege, îndeoşte, cetăţenii de drept latin aflaţi în municipiile şi în coloniile aferente. Libertăţile lor sunt suple şi neuniforme, căci distingem o ierarhizare internă, mai ales în epocă imperială, când sursele amintesc două categorii juridice: *Latini maius* şi *Latini minus.*

legatio (lat.), ambasadă a Senatului, împăratului sau municipiilor însărcinată cu rezolvarea anumitor probleme, cel mai frecvent, de ordin politic. Membrii acestui organism se numesc *legati* (pentru înţelegerea mai largă a termenului v. **legatus).** În lumea romană asemenea asociaţii puteau fi şi emanaţia unor asociaţii private sau religioase. În perioada republicană *legatio* se exprimă în numele poporului roman, alcătuirea ei ţinea, însă, de competenţele Senatului care stabilea atât numărul membrilor cât şi sarcinile ce i se confereau. Senatorii delegau cel puţin doi membri pentru un astfel de corp diplomatic; de regulă existau trei personaje de rang senatorial. Grupul avea o ierarhie internă proprie; astfel, în cazul unei ambasade de doi, unul era senator de rang înalt – curul sau mai în vârstă, celălatlt era *pedarius,* pentru ambasadele de trei, existau doi senatori curuli şi un *pedarius* (pentru *pedarius,* v. **Senatus).** Decizia senatorială privind structura şi scopul unei *legatio* cuprinde şi precizări privind cheltuielile de deplasare şi personalul auxiliar, însoţitor (practica va impune uzanţa numirii acestuia de şeful delegaţiei, e. g. *Lex Gabinia* îi dă drept lui Pompei să-şi aleagă legaţii), întinderea temporală a mandatului ei: permanentă (cu competenţe ce se leagă de administrarea provinciilor, cuprinzând şi personaje nesenatoriale) sau temporară (declararea războiului, semnarea tratatelor de

pace, diferite misiuni juridice sau religioase). Complexitatea relaţiilor internaţionale ale Romei, marcate de o oarecare reciprocitate, a adus în cetate ambasadele statelor străine sau municipiilor, primite de Senat pentru epoca republicană şi de împărat, mai târziu.

legatus (lat.), „delegat”, înalt funcţionar civil şi militar în afara Italiei. Existau mai multe categorii de *legati: legatus legionis,* comandant al unei legiuni, *legatus prouinciae,* guvernator al unei provincii.

În secolul al II-lea a. Chr., sunt menţionaţi primii *legati,* ca subalterni, ofiţeri de stat major, subordonaţi ai unui general şi în acelaşi timp guvernatori de provincie; de la Augustus, asistăm la apariţia unor *legati Augusti pro praetore* ca guvernatori de provincie, investiţi cu *imperium proconsulare* (cu excepţia Egiptului, guvernat de un *praefectus* în numele împăratului). Legatul avea depline puteri militare, administrative şi judiciare în provincia sa. Puteau fi *consulares,* foşti consuli, şi atunci dispuneau în provincia lor de cel puţin două legiuni; *legati praetorii* aveau în subordine o legiune. ᵃederea legatilor în fruntea provinciei nu avea o perioadă fixă, iar de la Gallienus (secolul al III-lea), *legati consulares,* din ordinul senatorial, au fost înlocuiţi cu *praefecti,* din ordinul ecvestru.

Atribuţii: Împăratul delega un *legatus* pentru provinciile imperiale, în virtutea imperiumului proconsular pe care îl deţinea. Acest *legatus* exercita prin delegaţie *imperium proconsulare* imperial, fiind funcţionar civil, comandant militar şi judecător al provinciei. Tot el administra teritoriul, finanţele, serviciile alimentare, lucrările publice, avea în grijă poşta, şi controla regimul municipal din respectiva provincie. Ca delegat al împăratului, avea comanda tuturor trupelor din provincie, şi deţinea *ius gladii,* drept de viaţă şi de moarte asupra locuitorilor provinciei.

Guvernatorii imperiali (*legati propraetore)* erau recrutaţi din cadrul Senatului, fiind numiţi de către împărat, de obicei pe 5 ani;

erau asistaţi în provincia lor de *iuridici,* de un procurator imperial, ales de împărat din cadrul ordinului ecvestru, şi aveau *ius gladii.*

legio (lat.), legiune, unitate militară romană (v. **exercitus)**

lex (lat.), lege, concept care desemnează uzual, pentru spaţiul antichităţii romane, decizia emanată din votul poporului întrunit pe centurii sau, tot mai des din secolul al II-lea a. Chr., pe triburi. Valoare normativă au totodată şi hotărîrile Senatului *senatus-consulta*, sau ale magistraţilor delegaţi de popor pentru organizarea unor comunităţi urbane sau altor teritorii provinciale (denumite *decreta* sau *edicta),* sau, nu în ultimul rând ca importanţă, începând cu aplicarea legii Hortensia din 286 a. Chr., deciziile adunării plebeilor – plebiscitele *(plebiscita).* Procedural, o lege poate fi iniţiată de un magistrat, care, după supunerea ei, în stadiu de proiect atenţiei Senatului, urmează a se publica cu cel puţin 17 zile înainte de convocarea *poporului* – promulgatio*.* Votarea de către popor a acestui proiect îl transformă în lege, afişată ulterior în Forum, un formular cu redacterea fidelă a textului fiind depus în *aerarium,* sub supravegherea cvestorilor. Structural, o lege cuprinde în *praescriptio* date despre iniţiator (al cărui nume în general îl poartă), prima centurie/trib care şi-a exprimat votul cea mai consistentă parte fiind cea a *conţinutului* – rogatio*.* Regula juridică, ce exprimă prin mecanica sa opţiunea comunitară a Romei, decelabilă încă din timpul celor XII table, este ca obiectul legii să-l constituie o colectivitatecivică (ius *generale)* sau cel mult un grup restrâns de persoane *(priuilegium).* Textul final exprimă măsurile punitive rezultate în urma eludării *legii* – sanctio*,* în funcţie de care o lege poate fi *perfecta (sanctio* invalidează toate acţiunile contrare legii), *minus quam perfecta* (în caz de nerespectare a legii, se percepe doar o amendă contravenientului) sau *imperfecta* (legile ce nu conţin *sanctio).* Sursele antice stabilesc o tipologie clară

a legilor prin vocabularul juridic foarte precis, oferind importante date despre funcţionarea reală a instituţiilor interne ale Romei. Astfel, *lex data* reprezintă rezultatul acţiunii unui magistrat *cum imperio,* care acoperă ca importanţă votul poporului exprimat, iar *lex publica-votată* de ambele instanţe comiţiale, este legea care îl aşează în plan secundar pe iniţiator, în vreme ce *leges rogatae* sunt rodul cooperării paritare dintre magistraţi şi comiţii (în toate cele trei cazuri este necesară prezenţa ambelor instanţe după scenariul procedural prezentat anterior). Ansamblul precizărilor normative operant în spaţiul Romei anterior elaborării celor XII table sunt desemnate grosso modo ca *leges regiae.* Realitatea juridică ce oferă şi garantează inviolabilitate sacră se numeşte *lex sacrata/leges sacratae;* cunoscute în număr de trei pentru epoca Republicii: 1) cea din 494 a. Chr. (Tit. Liv., II, 33), care conferă inviolabilitate persoanei tribunului plebei, 2) legea care îi opreşte pe patricieni, în 494 a. Chr. (Tit. Liv., II, 33), de a ocupa magistraturi plebeiene, 3) plebiscitul iniţiat în 492 a. Chr., de Sp. Icilius (lex *Icilia*- Dion. Hal., VII, 17), care pedepsea cu moartea pe oricine ar fi încercat să împiedice întrunirea adunării plebeilor. Totalitatea reglementărilor juridice imperiale apare în sursele juridice ca *leges romanae* (v. **constitutiones** şi **constitutio Antoniniana).**

Efortul comunităţii romane din timpul veacului al V-lea a. Chr., care avea ca scop, într-o exprimare liviană (Tit. Liv., III, 34), egalizarea între patricieni şi plebei este nu atât o transpunere scrisă a vechilor cutume, cât mai ales o laicizare a dreptului roman (opinie tot mai des îmbrăţişată de istoricii moderni). Precizărilor procedurale generale din primele două table *(tabulae)* li se adaugă specificări privind debitorii insolvabili *(tabula* a 3-a), puterea paternă *(tabula* a 4-a) şi alte realităţi domestice (tutelă, succesiunea proprietăţii, principii *succesorale* – tabula 5-6), elemente de drept public şi sacru *(tabula* 9-12). Cf. şi **decretum.**

libertas (lat.), corespondentul lingvistic pentru grecescul *eleutheria,* căruia, spre deosebire de lumea greacă (unde nu apare în reprezentări de natură cultuală alături de poporul grec, în pofida importanţei acordate de eleni acestei noţiuni), romanii îi consacră un spaţiu propriu, amenajat încă de timpuriu pe Aventin *(CIL,* VI, 10025; Serv., *ad Aen.,* I, 726). Valoarea acestui concept este departe de a rămâne doar în câmpul axiologiei, definind, împreună cu noţiunea de *fides,* statutul public al unui cetăţean roman în epocă republicană, el pătrunzând, mai ales în secolul I a. Chr., în sfera ideologică.

libertus (lat.), sclav eliberat. La finele Republicii onomastica înregistrează liberţii cu vechiul lor nume de sclav, căruia i se adaugă numele ginţii patronului (ex-stăpânul) sau numele patronului. La eliberare, liberţii sunt înscrişi pe listele electorale ale unuia din triburile urbane, tras la sorţi, iar pretorului urban i se conferă competenţa reglementării tututor raporturilor sociale stabilite de aceştia. În general, libertul intră în categoria clienţilor eliberatorului şi în dinamica relaţiilor clientelare ale acestuia. Datorită evoluţiei de ansamblu a instituţiilor republicane, realităţile politice de secol I a. Chr. sunt tot mai pregnant exprimate în funcţie de grupările bazate pe *amicitia* şi *fides,* pe de o parte, iar pe de alta, de mărimea acestora, aşa încât, acţiunea publică a unor anumite grupuri de presiune nu este străină de creşterea numărului liberţilor în perioada amintită. Cantonaţi de regulă în activităţi economice întreprinzătoare, de mică întindere, dar mai ales în cele de ordin administrativ, liberţii capătă o experienţă profesională din plin exploatată în primele decenii ale Principatului, când împăraţii primei dinastii vor folosi liberţii imperiali în administraţie, „epoca de aur” a lor fiind perioada împăratului Claudius (v. şi **cliens, patronus).**

ludi publici (lat.), spectacole publice, diverse întreceri şi banchete la care participă întreaga comunitate. Spre deosebire de spaţiul grec, aceste manifestări au, în lumea romană, un mai pregnant caracter religios. Primele jocuri, amintite de surse, sunt plasate în epoca regală, şi erau întreceri de cai sau de care trase de cai (la *Equiria* şi *Consualia)* dedicate zeilor Marte şi Consus, desfăşurate pe Câmpul lui Marte. Instituţionalizarea şi transformarea lor în manifestări anuale este atribuită lui Tarquinius Priscus, care adaugă mai vechilor întreceri şi concursurile pugiliştilor *(pugiles*- Tit. Liv., I, 35), mutându-le în *Circus Maximus* (după ce amenajează această vale situată între Palatin şi Aventin). Denumirea pe care o primesc este de *Ludi Romani* sau *Magni.* Acestora (care se vor desfăşura în epoca clasică între 4 şi 9 septembrie) li se adaugă, în timpul Republicii, alte jocuri anuale: în cursul secolului al III-lea *Ludi Plebei,* 4-17 septembrie; *Ludi Cerialies,* 12-19 aprilie; *Ludi Apollinares* (în 212 a. Chr.), 6-13 iulie; *Ludi Megalenses* (în 204 a. Chr.), 4-10 aprilie; în 173 *Ludi florales,* 28 aprilie-3 mai; în 82/81 a. Chr. *Ludi Uictoriae Sullanae,* 28 octombrie-l noiembrie; în 46 a. Chr. *Ludi Uictoriae Caesaris* sau *Ueneris Generis,* 20-30 iulie. Altele au caracter special, ca cele funerare, *ludi funebres,* oferite (în *Forum Romanum* – Tit. Liv., XXIII, 30; XXXI, 50; Plin., *Nat. Hist.,* XXXV, 33- sau în *Forum Boarium*- Val. Max., II, 4, 7) de o persoană particulară în memoria unui membru marcant al propriei familii (ca în cazul jocurilor oferite în 206 a. Chr, de Scipio Africanul pentru tatăl şi unchiul său- Tit. Liv., XXVIII, 21). De organizarea şi supravegherea acestor jocuri se ocupă persoane autorizate ale statului, magistraţi, uneori preoţi: edilii curuli de *ludi Romani, Megalenses, Florales,* edilii plebei de *Ludi Plebei, Cerialia* (Caesar instituie pentru acestea din urmă o magistratură *separată* – aediles *Ceriales),* pretorul urban de *ludi Apollinares.* Jocurile oferite cu titlu extraordinar de un magistrat sau general în onoarea statului sunt organizate chiar de iniţiator. În epoca imperială, pretorul acaparează

aceste sarcini. Durata jocurilor publice republicane, iniţial de o zi (arhaicele *Equiria* şi *Consualia* aveau loc la 14 martie), ajunge să se mărească în epoca clasică, depăşind şapte zile, dar nu mai mult de 15, astfel încât numărul total al zilelor consacrate sărbătorile spectaculare era de 67 pe an, iar în Imperiu ele vor ajunge la 175 de zile pentru jocurile permanente. Cheltuielile necesare erau aprobate de Senat, în general 200.000 de sesterţi (Dion. Hal., VII, 71), sumă ce va creşte către secolul I a. Chr.- de pildă, în 51 a. Chr. statul alocă anual cca. 760.000 de sesterţi. Somptuozitatea acestor manifestări publice este tot mai mult ataşată prestigiului public, distincţiei sociale, constituindu-se într-unul din indicatorii ierarhici cei mai activi în ultimul veac republican şi mai departe în Imperiu. Atenţia Romei în acest sens este evident argumentată de surse, mai ales începând cu epoca Gracchilor, când distribuirea locurilor la spectacole urmăreşte rangul social. În 364 a. Chr. sunt introduse la Roma primele jocuri scenice – *ludiscaenici* – constând în simple dansuri sau pantomimă care, în vremea lui Livius Andronicus, sec. al II-lea a. Chr., vor îmbrăca, în cadrul jocurilor romane majore din septembrie (ulterior *ludi scaenici* vor pătrunde şi-n alte jocuri), aspectul unor adevărate reprezentări dramatice (Tit. Liv., VII, 2). În secolul al II-lea a. Chr. foarte probabil din spaţiul oriental elenizat, apar vânătoarea de animale (lei şi *pantere* – uenatio *leonum et* panthearum – *introduse* de M. Fulvius Nobilior-Tit. Liv., XXXIX, 22) şi dansurile cu conotaţie militară executate de copii călare *(Pyrrhicae).* Protagoniştii pot fi, în speţă pentru perioada republicană, doar profesionişti străini de cetăţenia romană (deşi, în epoca regilor atelaje patriciene par a se fi confruntat în *Circus Maximus),* percepţia de ansamblu a cetăţii despre participarea directă calificând-o ca nenobilă. Nu aceleaşi atribute sunt întâlnite pentru perioadele ulterioare, în care înşişi împăraţii (precum Caligula- Suet., *Calig.,* 54; Nero- Tac., *Ann.,* XIV, 15; Commodus, Caracalla, Elagabalus, SHA, *V.Commod.,* 8, *V. Heliogab.,* 23; pentru

Caracalla- Cassius Dio, LXXIX, 10), coboară în arenă. De altfel, epoca imperială va cunoaşte maxima dezvoltare a acestor manifestări, mai vechilor jocuri republicane *(Ludi Romani, Plebei, Apollinares, Megalenses,* Cerialia – *care* sunt păstrate, dispar cele iniţiate de Sylla şi Caesar), li se adaugă altele noi, încărcate de o nouă realitate socio-ideologică: *Ludi Augustales* din 3-12 octombrie (prima dată celebrate în 19 a. Chr., la întoarcerea lui Augustus din Orient-Cassius Dio, LIV, 10), *Ludi Martiales,* în onoarea lui *Mars Ultor,* din 12 mai (Cassius Dio, LIV, 8; Ovid., *Fast.,* V, 545), jocuri închinate pentru celebrarea zilei de naştere a împăraţilor sau a momentului învestirii lor cu puterea imperială *(ludi natalici* şi *ludi natalis imperii), ludi saeculares,* cu un rol propagandistic extrem de important, ce glorificau fondarea Romei (ţinute de 7 ori în 17 a. Chr., 47 p. Chr., 88, 147-148, 203, 248 şi 262). Influenţa greacă, simţită în Republică prin dansurile pyrrhice şi vânătoarea de animale, se dezvoltă în cadre mult amplificate odată cu gestul imperial de a organiza jocurile de tip Agonalia – *jocuri* gimnice şi întreceri hipice: primul din seria împăraţilor-actori care se manifestă în această direcţie este Nero (Tac., Ann., XIV, 20)- *Agon Neronis,* fiind abandonat la moartea lui dar restabilit de Gordian al III-lea în 243, sub denumirea de *Agon Mineruae* (Aur. Vict., *Caes,* XXVII), urmat de Domitian cu faimoasele sale jocuri capitoline, organizate din patru în patru ani, pentru prima dată în 86 (Suet., *Domit.,* 4) şi Aurelian în 271 cu al său *Agon Solis.* Abundenţa informaţiilor privind acest gen de manifestare publică trădează reflexul comunitar al Romei încărcat de o axiologie a prestigiului, deseori exaltat, cu o suplă ingerinţă în domeniul evoluţiei interdependenţelor sociale, pe care înşişi romanii au desemnat-o prin sintagma, adesea negativ percepută, *oanem et circenses.*

lupercales (lat.), confrerie religioasă alcătuită din două grupuri distincte de preoţi, *Quintiales* (lupii) şi *Fabianes* (ţapii)-

realitate care a permis asocierea înfiinţării lor cu episodul răpirii Sabinelor (J. Bayet, pp.79-81), cărora li se adaugă în vremea lui Caesar un colegiu de luperci, reprezentanţi ai gintei Iulia. Lupercii conduc anual, la 15 februarie- *Lupercalia* – o procesiune religioasă la care participă întregul corp civic roman, până pe colina Palatină, unde, în faţa grotei lupercale, cei doi (iniţiali) şefi ai grupurilor de luperci sacrifică un ţap în cadrul unei ceremonii speciale ce presupune râsul ostentativ al protagoniştilor şi atingerea frunţii cu cuţitul sacrificial, impregnat de sângele victimei. Mulţimea adunată pe Palatin înconjoară colina, apoi preoţii, prin flagelare, le conferă participanţilor fertilitatea (Varro, *De ling. lat.,* VI, 34; Ovid., *Fast.,* II, 425-450). Exegeţii fenomenului religios roman au descifrat în comportamentul ritualic din cadrul acestei sărbători o conotaţie purificatorie şi fertilizantă, căreia, G. Dumezil, procedând la o lectură politică a realităţilor din secolul I a. Chr., respectiv a comportamentului lui Caesar din timpul acestei ceremonii, îi adaugă un aspect politic, înţelegând lupercaliile ca pe o expresie culturală de transmitere a puterii regale (G. Dumezil, 1975, pp.157-
160). F. B.

M

magister (lat.), magistrat inferior, titlu acordat unor funcţionari publici ai Romei, ai municipiilor, unor şefi de *collegia* religioase. *Magistri* puteau avea atribuţii militare (v., **dictator –** *magister populi;* v., **magister equitum;** v., **magister militum),** administrative (mai ales în birourile imperiale), religioase (şefi ai unor asociaţii, confrerii, cel mai bine cunoscut este şeful fraţilor arvali – v. **fratres arvales),** sarcini de conducere a municipiilor (v. **decuriones,** infra **municipium).**

magister census (lat.), în perioada Imperiului târziu, funcţionar însărcinat cu centralizarea tuturor datelor referitoare la

cens; în timpul lui Constantinus I, *magister census* se ocupa de strângerea impozitului senatorial, *follis senatorius.*

magister equitum (lat.), magistrat deţinător de *imperium,* comandant al cavaleriei în epoca regală, auxiliar al dictatorului, în timpul Republicii, ajutându-l în probleme *militare* – rei *gerendae causa.* Apariţia lui este legată de cea a magistraturii extraordinare a dictatorului, care îl şi desemnează. Condi ţia socială iniţială era cea patriciană (în 368 a. Chr. apare primul *magister equitum* plebeu în persoana lui C. Licinius Stolo- Tit. Liv., VI, 39; X, 8; Plut., *Camill.,* 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5), de la finele secolului al IV-lea şi până la Caesar atât el cât şi dictatorul trebuiau să fie de rang consular. Mandatul său, intrinsec legat de cel al superiorului, încetează o dată cu retragerea dictatorului. Teoretic, judecându-i competenţele, este asimilat cu pretorul (Cic., *De leg.,* III, 3, 9), practic, însă, este superior acestuia. Deţinător al scaunului curul *(sella curulis),* avea şase *lictores,* drept de a chema în adunare comiţiile şi era comandantul de rang secundar al armatei (Cassius Dio, XLII,27; Ioan. Lyd., *De magistr.,* I, 37; II, 39). Pentru evidenţa în detaliu a personajelor care au deţinut această magistratură, cf. *CIL,* I, p. 345- tablou alcătuit de Th. Mommsen.

magister fundi (lat.), conducător al colonilor aflaţi pe un latifundiu.

magister militum (lat.), titlu în armata romană, cu rol diferit de la o epocă la alta. În perioada Imperiului târziu, Constantinus I a numit primii *magistri militiae* cu atribuţii pur militare: Zos., II, 33, iar primii *magistri* atestaţi precis apar începând cu domnia lui Constantius al II-lea (v. T. D. Barnes, 1981, 256). Prin reforma militară a lui Constantinus I, atribuţiile militare ale prefectului pretoriului au fost acordate *magistri-lor militiae,* recrutaţi dintre mai vechii *duces.* Aceştia erau

iniţial comandanţi supremi ai cavaleriei *(magister equitum)* şi infanteriei *(magister peditum),* dar aceste două funcţii puteau fi cumulate de o singură persoană, având calitatea de *magister utriusque militiae.* Ulterior, în armata Imperiului târziu au apărut şi alţi ofiţeri cu gradul de *magister* şi în consecinţă, cei doi comandanţi supremi au căpătat epitetul de *praesentales* sau *în praesenti.*

Magistrii aveau rang de *comites,* iar din secolul al IV-lea, aveau calitatea de *vir inluster.* Odată cu apariţia magistrilor regionali (pentru Orient, Thracia, Illyricum, Gallia) a scăzut şi puterea de care dispuneau. Ulterior, titlul de *magister militum* a fost conferit şi şefilor barbari, ca o demnitate onorifică.

În subordine, magistrii dispuneau de un personal considerabil, plasat sub comanda celor doi şefi de servicii, *principes,* şi aveau doi *numerarii,* un *commentarienses, primoscrinii, scriniarii, exceptores, apparitores; magistri* aveau şi atribuţii judiciare. Din *ND,* rezultă că titlul de *magister militum* era purtat de comandantul militar al provinciei.

magister officiorum (lat.), înalt funcţionar la curtea imperială, în perioada Imperiului târziu. Funcţia a fost creată de Diocletianus (cf. A. E. R. Boak, 1919, 25; T. D. Barnes, 1981, 256) sau Constantinus I (A. Piganiol, 1947, 64-65; T. D. Barnes, 1981, 256). Cert este că în 320, exista la palat oficialul *tribunus et magister officiorum: C. Th.,* 16, 10, 1 (320); 11, 9, 1 (323); în 324, Martinianus era *magister officiorum,* când a fost proclamat Caesar de Licinius (Zos., II, 25, 2).

În ceea ce priveşte atribuţiile sale, *magister officiorum* controla *officia;* avea comanda asupra corpului de *agentes in rebus,* iar *scholae palatinae* erau de asemenea sub comanda sa. Tot el controlează ceremonialul curţii imperiale, iar de la sfârşitul secolului al IV-lea are în administrare *cursus publicus* (poşta imperială). Atelierele de armament se află sub comanda sa; în subordine avea, pe lângă personalul

cancelariei imperiale, un *adiutor, subadiuuae adiutoris, subadiuuae* ai diverselor servicii, *curiosi* şi interpreţi pentru limbile străine; în final, era membru al consistoriului (consiliului) imperial.

De multe ori, persoane având calitatea de *magister officiorum* pot fi găsite printre deţinătorii unei evidente influenţe la curtea imperială. Datorită importanţei sale, acest post tinde să devină o „trambulină” spre vârful carierei civile, reprezentat de prefectura pretoriului.

magister rei priuatae (lat.), magistrat superior însărcinat, în perioada Imperiului târziu, cu dirijarea tezaurului curţii imperiale; de la Constantinus I, s-a numit *comes reiprivatae.*

magister uici (lat.), magistrat suprem al satului, având atribuţii administrative şi probabil religioase.

magistratus (lat.), persoană care îndeplineşte o anumită sarcină publică în urma delegării sale prin vot. Dacă în epocă regală magistratul reprezenta o calificare a regelui sau locţiitorului său, *interrex,* în timpul Republicii, magistratul este desemnat prin votul comi ţiilor. Se pot deosebi mai multe tipuri de magistraturi: a) după caracterul lor: ordinare (aproape toate magistraturile mai puţin dictatura şi cea a adjunctului unui dictator, comandantul cavaleriei) şi extraordinare (dictatura şi comanda cavaleriei subordonată acesteia); b) după natura organismelor de vot, sunt magistraturi superioare – *maiores* – obţinute prin votul centuriilor, şi *inferioare* – minores*,* rod al votului dat de comiţiile tribute (Tit. Liv., III, 55, 9 şi XXXII, 26, 17; Tac., *Ann.,* IV, 6; A. Gell., *Nopţi Attice,* XIII, 15; Dig., 47, 32); c) după durata lor: anuale (consulatul, pretura, edilitatea, cvestura) sau pe o anumită durată (cenzura-un an şi 6 luni, dictatura-6 luni); d) în funcţie de calitatea sursei competenţelor se disting: magistraturi cu *imperium* (dictatura, consulatul, pretura, promagistraturile, statutul lui

pontifex maximus) sau doar cu *potestas.* e) în funcţie de sfera de aplicare a competenţelor se deosebesc în cadrul magistraturilor cu *imperium* două aspecte: un *imperium domi,* a cărui intervenţie este permisă în interiorul Romei, şi un *imperium militiae,* cu ingerinţă în afara Romei (Tit. Liv., VI, 42, 11; XXIV, 9, 2; App., *BC,* II, 31; Gaius, *Inst.,* IV, 104; *Lex Iulia Municipalis,* l, 20). Alungarea ultimului Tarquin a însemnat, pentru Roma, şi opţiunea pentru principiul colegialităţii, cel puţin doi, care se va aplica tuturor magistraturilor, cu câteva excepţii (dictator, *interrex,* promagistrat, pretor urban şi apoi prefect al oraşului Roma), traducând obsesia antimonarhică a romanilor. Atribuţiile magistraţilor apar în consens cu calitatea şi zonele de acţiune *(prouinciae)* cu care sunt investiţi. Astfel, magistraţii cu *imperium* pot lua auspiciile, pot exercita funcţii administrative şi juridice, pot convoca poporul, i se pot adresa. Dreptul de a lua cuvântul în faţa comiţiilor îl au şi tribunii plebei şi, în mod extraordinar, *decemuirii legibus* scribendi – *comisia* de zece magistraţi extraordinari, înfiinţată în 451-449 a. Chr., pentru redactarea celor XII Table sau *triumuiri reipublicae constituendae,* colegiul trimviral instituit în 43 a. Chr., în plină criză a Republicii. Magistraţii superiori se pot adresa Senatului.

Prin dreptul de cooptare pot fi completate anumite colegii de magistraţi (de pildă, tribunii aleşi pot să coopteze colegi până la numărul de zece, unul din consuli îl desemnează pe dictator, în general, un magistrat îşi numeşte personalul auxiliar propriu. Una din trăsăturile esenţiale ale magistraturilor romane este gratuitatea lor, aceasta mărturiseşte evident concepţia Romei despre îndeplinirea unui serviciu public, care rămâne la îndemâna celor ce-şi pot permite conducerea celorlaţi, pe de o parte, iar pe de altă parte, care exprimă supla articulare a relaţiei proporţionale dintre obligaţii şi drepturi. Condiţiile de a candida pentru o magistratură pornesc de la cetăţenia

completă, aceasta înseamnă beneficierea de întreaga gamă de drepturi civile precum şi de ambele aspecte ale dreptului public, dreptul de vot şi dreptul de a candida. În principiu este interzisă cumularea mai multor magistraturi, acceptându-se cel mult îndeplinirea simultană a unei magistraturi permanente şi a uneia temporare (Tit. Liv., VII, 42, 2). De-a lungul epocii republicane au fost fixate prevederi referitoare la limita de vârstă pentru un candidat: *Lex Vilia Annalis,* din 180 a. Chr., stabilea 28 de ani pentru cvestură, 30 de ani pentru edilitate, 31 pentru pretură iar consulatul era permis dincolo de vârsta de 34 de ani. În 81 a. Chr., *Lex Cornelia de magistratibus* (Cic., *Philip.,* V, 17, 48; *De Lege Agrar.,* 2, 2; *Brut.,* 94; *De off.,* II, 17; *Pro Lege Manilia,* 21, 62) stabilea un relativ rigid scenariu pentru *cursushonorum,* care însă nu va fi respectat; astfel, nu era permis unui candidat să opteze pentru consulat dacă nu îndeplinise mandatul de pretor, unui candidat la pretură dacă nu fusese edil, acestuia impunându-i-se îndeplinirea oficiului de cvestor. Posibilitatea prelungirii competenţelor unei magistraturi *(prorogatio)* este permisă dacă necesităţile o impun. (v. **imperium).**

municipium (lat.), termen care derivă, potrivit unor autori antici, din sintagma *munia capere* (A. Gell., *Nopţi Attice,* XVI, 13; Festus, 155 L şi 117 L) ce desemnează acceptarea voluntară a unor sarcini în interes public, acceptarea exprimată de către o comunitate urbană liberă, paritară din punct de vedere juridic, cu o comunitate romană. Acest statut este de regulă cuprins în convenţii prealabile, primii care au beneficiat de el au fost locuitorii cetăţii Caere, care sprijiniseră Roma la asediul gallilor. Rezultatul juridic pentru un *municipium* este un ansamblu de drepturi şi obligaţii cu un dublu conţinut: autohton şi roman exprimat în forme nuanţate şi multiple, uneori doar cu titlu onorific. În general, comunităţile municipale nu au drept de vot, *municipes sine suffragio,* ele sunt în grija unui delegat roman permanent.

Există şi cazuri, speciale, când locuitorii unui municipiu au posibilitatea de a se exprima prin vot, într-unul din triburile urbane, tras la sorţi înainte votării, dar nu au dreptul de a candida. Începând cu secolul al III

N

notarius (lat), „secretar”, funcţionar inferior în cadrul unei *regio* (termen latin ce desemna o regiune sau un ţinut, de exemplu *regio maritima,* regiune maritimă, sau unul din cartierele Romei, *regio Urbis),* aflat în subordinea unui *procurator regionis.* În Imperiul târziu exista corpul notarilor, condus de *primicerius notariorum;* acesta avea listele tuturor funcţionarilor din imperiu, civili şi militari, cu excepţia gradelor inferioare. Corpul notarilor depindea direct de împărat, iar în 381, aceştia au intrat în bloc în ordinul clarissimilor. A. Piganiol îi definea ca fiind „prin excelenţă instrumentele puterii personale a împăratului” (A. Piganiol, 1947, 314).

O

Ordo equester (lat.), sau *equites,* „cavalerii”, în domeniul social, nu erau o aristocraţie prin naştere, ci una de individuali; ordinul era deschis ascensiunii sociale, iar în epoca imperială, prin accederea în administraţia imperială, se transformă într-o aristocraţie de funcţii. Din punct de vedere al prestigiului, se situau imediat după ordinul senatorial.

Ordo equester avea o alură militară, prin cele trei *militiae,* obligatorii în principiu, prin recrutarea membrilor.

Din punct de vedere al ocupaţiei, era un ordin eterogen şi la fel din punct de vedere al compoziţiei; în ordinul ecvestru intrau doar bărbaţii şi nu există distincţie netă între *ordo equester* şi ordinele municipale. Din punct de vedere juridic, ordinul nu era ereditar; practic însă, el devine ereditar.

Apariţia ordinului datează din epoca republicană. Prin *lex Porcia* din 67 a. Chr., se statuează simbolurile ce definesc *ordo equester:* inelul de aur, dunga de purpură îngustă la togă,

locuri speciale la spectacolele publice. Dar ceea ce defineşte în esenţă un cavaler este deţinerea „calului public” (acordat spre întreţinere de către stat, v. **equites).** Acest „cal public” este practic simbolul apartenenţei respectivului cavaler la ordinul ecvestru.

În epoca imperială, la 15 iulie în fiecare an avea loc parada cavalerilor, în cursul căreia principele inspecta cavalerii. În ciuda aspectului militar al ordinului, membrii acestuia aveau provenienţe diverse: astfel, în conformitate cu Cicero, *equites* includeau *publicani* (activi în contractele publice), *faeneratores* (sau *argentarii,* cămătari), *negotiatores* (negustori), *agricolae* (fermieri). Un alt criteriu pentru apartenenţa la *ordo equester* era venitul. Acesta trebuia să fie de minimum 400.000 de sesterţi (în 18-13 a. Chr.): Cassius Dio, LIV, 17, 3 şi LIV, 26, 3f. Ca şi în cazul senatorilor, esenţială era posesia pământului.

În epoca imperială, ordinul ecvestru a fost permanent favorizat de împăraţi în raport cu ordinul senatorial, văzut de puterea imperială ca un competitor. Cavalerii vor fi folosiţi de către împărat în administraţie, înlocuindu-i treptat pe liberţii imperiali de la conducerea birourilor cancelariei (începând cu Domitian şi Traian).

Odată cu integrarea lor în cadrul administraţiei imperiale, asistăm la o nouă ierarhizare a ordinului. Pe de o parte, ierarhizarea în funcţie de salarii: astfel, cavalerii puteau fi *sexagenarii* (60.000 de sesterţi salariu), *centenarii* (100.000 de sesterţi), *ducenarii* (200.000 de sesterţi), *trecenarii* (300.000 de sesterţi); pe de altă parte, din punct de vedere social, creşte diferenţa între senatori şi cavaleri, în ceea ce priveşte *dignitas.*

În timpul lui Vespasian, printr-o decizie imperială, s-a statuat că un senator nu putea fi insultat de către un cavaler; cel mult, cavalerul putea transmite insulta prin alt membru al ordinului senatorial: Suet., *Vesp.,* 9, 2.

Intrarea cavalerilor în sistemul administrativ roman a dus la cristalizarea unei diferenţieri accentuate în rândul lor. Astfel, încă de la Augustus, se recenzau separat cavalerii *equo publico,* membri ai primelor centurii de *iudices* (purtători ai inelului de aur, din 23 p. Chr.), şi simpli *equites,* ce se diferenţiau de poporul de rând doar prin naşterea ca om liber şi censul lor (pentru detalii, v. M. I. Henderson, *The Establishment of the Equester Ordo, JRS,* 1963, 61-72).

În privinţa carierei, abilitatea personală avea un rol deosebit de important în obţinerea de funcţii. Cariera unui *eques* începea în domeniul militar, ca *praefectuscohortis.* Urmau apoi gradele militare de *tribunus legionis* sau *tribunus cohortis,* iar la sfârşit, cel de *praefectus alae.* Cei mai capabili treceau în sistemul administrativ, ca *procurator Augusti* într-o provincie mică. Dintre aceştia se recrutau apoi persoanele cu funcţii importante din cadrul sistemului administrativ, iar cei mai abili dintre ei puteau ajunge *praefectus uigilum, praefectus annonae, praefectus Aegypti* sau *praefectus praetorio.*

Un alt sistem de ierarhizare îl reprezenta cel în funcţie de titluri; un cavaler putea fi *uir egregius* (primipil, *praefectus alae,* procurator de rang inferior), *uir perfectissimus* (procurator de rang superior, *praefectus annonae, praefectus uigilum, a cognitionibus), uir eminentissimus (praefectus praetorio,* de la Septimius Severus, al Mesopotamiei, Egiptului).

Încrederea tot mai mare arătată de împăraţi acestui ordin s-a materializat printr-o serie de măsuri ce vizau integrarea cavalerilor în sistemul birocratic, înlocuind ordinul senatorial.

În domeniul militar, Septimius Severus înlocuieşte *comites* de rang senatorial din statul major cu cavaleri. Creşterea rolului ordinului ecvestru se manifestă cu precădere în cadrul crizei secolului al III-lea. Maximinus Thrax, Philippus, Claudius II, Aurelianus, Probus, Carus, erau *equites.* Pe de altă parte, apare o ruptură în cadrul ordinului, cu o mică elită ce avea acces la putere, restul căzând la nivelul ordinului decurional.

Reforma lui Gallienus din 262, a avut un rol deosebit de important în promovarea cavalerilor ca factor de putere. Prin această reformă, comenzile militare şi guvernămintele asociate au fost acordate, cu rare excepţii, cavalerilor; aceştia nu mai intrau în ordinul senatorial.

Pentru Imperiul târziu, importanţa ordinului ca o categorie socială distinctă scade, împărţirea societăţii având la bază alte criterii.

O**fficium** (lat.), în armata romană, birou militar dar şi statul major care asigura administraţia curentă în provincii şi care cuprinde militari detaşaţi, sclavi şi liberţi imperiali. Persoanele care alcătuiesc astfel de birouri înlocuiau pe analogii lor republicani, cunoscuţi în texte sub denumirea de *apparitores.* Diferite tipuri de *officia* au fost organizate de către Claudius I, apoi reorganizate de Hadrian. În cadrul lor activau liberţi şi sclavi imperiali, pentru ca în perioada Principatului, să se cunoască *officia* militare conduse de simpli soldaţi sau de gradaţi *(cornicularii, optiones, librarii,* etc.), toate cu caracter administrativ. Aceste birouri erau ataşate guvernatorului, iar în timpul tetrarhiei, numărul lor a crescut considerabil.

O**ptimates** (lat.), grupare politică de la finele Republicii, care, alături de *populares,* îşi dispută puterea politică, respectiv ocuparea magistraturilor. Analiza celor două grupuri politice pleacă de la informaţiile surselor ce disting o scindare a poporului roman, începând cu epoca Gracchilor, în două părţi (Sall., *Epistulae ad Caesarem senem de republica;* Tac., *Ann.,* 12, 60), cel mai adesea desemnate prin termenii de *factio* sau *pars.* Lucrările de specialitate atrag atenţia, încă din secolul XIX, asupra alăturării nefondate şi periculoase, în acelaşi timp, dintre această terminologie şi realităţi contemporane, care îndepărtează demersul istoric de spa ţiul roman. Foarte direct spus, optimaţii şi popularii nu sunt partide politice, în accepţie modernă, ci doar grupări

formate prin relaţii de amiciţie şi clientelă, a căror organizare şi structură este obedientă mizei cuceririi puterii politice. Uzanţa termenului de *optimates,* în epoca republicană târzie, este asociată grupurilor senatoriale, şi clienţilor acestora, care militau pentru funcţionarea statului în cadrele tradiţionale, adică a unui dialog politic cu poporul realizat prin Senat şi magistraturi în formula lor republicană, de aceea ele trec drept latura conservatoare a forţelor politice. Numi ţi *boni,* ei strâng în rândurile lor atât familii vechi patriciene (Claudii, Aemilii, Cornelii, Valerii) cât şi familii plebeiene (Mucii Scaevolae, Licinii, Lutatii Catulii, Domitii Ahenobarbii, Livii Drusi, Porcii Catones, Caecilii Metelli, sau mai noi pătrunşii pe scena politică, Pompeii). În secolul I a. Chr., vârfurile de expresie politică ale acestei grupări au fost, printre alţii, Sylla şi, mai târziu, Cato Minor, cel care va sfârşi prin a fi identificat cu aşa – numitul curent politic republican. Metodele de exprimare publică ale catonismului sunt puternic adaptate la cele populare, alternându-se discursul, mai mult sau mai puţin virulent, cu mijloace pragmatice, manevre politice uzuale sau chiar violenţa.

P

pater patriae (lat.), „părinte al patriei”. Valerius Messala a fost cel ce a propus decretul senatorial prin care lui Augustus i s-a conferit titlul de *pater patriae* (Suet., *Aug.,* 58, 2.). Acesta era un titlu onorific primit de împărat în anul 2 a. Chr. Când Augustus a luat acest titlu, întregul imperiu i-a devenit aproape client, sub protecţia sa „părintească”. Titlul a fost asumat de aproape toţi împăraţii, cu excepţia lui Tiberius, Galba, Otho şi Vitellius. *Pater patriae* era în relaţie, ca şi cel de Augustus, cu tradiţia romană, făcând din împărat un nou Romulus (Tit. Liv., V, 49, 7, referitor la Camillus); a fost conferit anterior, în epoca republicană, mai multor personaje: Cicero, în 63 a. Chr., pentru reprimarea conjuraţiei lui Catilina; Caesar (Cassius Dio, XLIV, 4, 4; Suet.,

Caes., 85); după ce iniţial l-a refuzat, Augustus l-a acceptat în 2 a. Chr. În calitate de *pater patriae,* Augustus era văzut ca protectorul poporului roman (Horat., *Carm.,* 4, 5, lf.).

Pentru epoca imperială, îl regăsim în titulatura oficială a împăratului, ceea ce denotă importanţa acordată acestui titlu.

patres-patricii (lat), desemnau, în epoca regală, poporul roman cu cetăţenie deplină, repartizaţi în *gentes. Patres* acopereau descendenţii vechilor cetăţeni sau *quirites.* Tradiţia vorbeşte de 3 ramuri patriciene: *Tities, Ramnes, Luceres,* cărora li se adaugă noi familii prin cooptare, 6 ginţi albane: Cloelii, Curiati, Geganii, Iulii, Quintilii, Servilii şi ginta Claudiilor (Tit. Liv., I, 30; Dion. Hal., III, 29). Instituţiile specific patriciene erau: regalitatea, adunarea curiată, împărţită în trei triburi, şi Senatul, care reunea totalitatea şefilor sau a reprezentanţilor acestor familii. În epoca republicană, patricienii reprezentau doar cetăţenii ce se revendicau din aceste ginţi fondatoare, ale căror tradiţii religioase, competenţe privilegiate în plan politic şi juridic, le separau de cealaltă entitate civică a poporului roman, ginţile plebeene. Ca urmare a evoluţiei exerciţiului public (politic, mai ales, dar şi juridic şi religios), nobilimea patriciană romană se va apropia de cea plebeeană, cu deosebire după adoptarea legii Hortensia (287/ 286 a. Chr.). Există, totuşi, o demarcaţie între cele două categorii. Astfel, un patrician putea deveni plebeu, caz extrem de rar în practică, prin *adoptio* sau *adrogatio (transitio ad plebem);* un *interrex* nu putea fi decât un patrician; calitatea de *princepssenatus* va fi exercitată, până la finele Republicii, doar de senatorii patricieni ai celor mai vechi familii: Aemilia, Claudia, Fabia, Manlia, Valeria; deţinerea acelei *auctoritas Senatus,* prin care se ratificau rezoluţiile aparţinând poporului, se plasa în câmpul autorităţii patriciene; ocuparea unor magistraturi religioase (flaminii majori, *rex sacrorum,* cele două colegii de Salieni) era accesibilă numai patricienilor.

În Imperiul târziu, Constantinus I a creat la sfârşitul domniei sale titlul de *patricius,* primii cunoscuţi cu acest titlu fiind Optatus, consul în 334, şi Iulius Constantius, consul în 335 (Zos., II, 40). În decursul secolului al IV-lea, *patricii* sunt cunoscuţi: Taurus în timpul lui Constantius al II-lea, Datianus (în timpul lui Constantius II şi Valens), Salutius Secundus, sau Petronius, socrul lui Valens. Acest titlu conferea un prestigiu imens, dar fără a avea vreo valoare efectivă, fiind golit de putere reală. *Patricii,* ca „părinţi ai Augusti-lor", aveau influenţă, eventual cu titlu personal, asupra persoanei imperiale (cazul lui Datianus), dar acest titlu practic le oprea ascensiunea spre puterea reală, fiind conferit eventualilor competitori la puterea imperială, ca modalitate de a le satisface orgoliul, dar în acelaşi timp de a-i transforma în persoane inofensive din punct de vedere politic.

F.B.,

patrimonium Caesaris (lat.), „tezaurul personal imperial". Pe lângă *aerarium Saturni* şi tezaurul imperial *(fiscus),* documentele din perioada Principatului fac cunoscută existenţa patrimoniului, tezaur ce centraliza veniturile ereditare şi personale ale împăratului. Acest tezaur se deosebea de *res priuata,* casierie care totaliza veniturile curţii imperiale, şi care pare să fi fost în fapt o subdiviziune a fiscului. De la iulio-claudieni, asistăm la confuzia tot mai mare între tezaurul privat şi banii administraţi de principe în numele Republicii. Este menţionat începând cu domnia lui Claudius I, sub denumirea de *patrimonium Caesaris* (Dessau, *ILS,* 1447). Ceea ce se numeşte *patrimonium* în secolul al II-lea este acelaşi tezaur care aparţinuse cu titlu privat lui Augustus; prin sechestrări şi testamente, acest *patrimonium* s-a îmbogăţit permanent de la împărat la împărat (de exemplu, când un particular făcea un testament în favoarea împăratului, bunurile moştenite mergeau la *patrimonium).*

patronus (lat.), protector al unui client (v. **cliens)** în justiţie sau în viaţa civilă. Evoluţia juridică de la sfârşitul Republicii admitea, în ceea ce priveşte reprezentanţa în justiţie, o oarecare confuzie între *patronus* şi *aduocatus.* Prin patronat juridic, însă, se înţelege un ansamblu de conduite şi norme comportamentale ce intervin în timpul judecării diferitelor procese şi care implică relaţii de clientelă. Aşadar, patronul intervine obligatoriu spre apărarea în justiţie a clientului său, în vreme ce *aduocatus* are strict obligaţii profesionale. Patronul este oarecum stăpânul clientului, care, în schimbul susţinerii sale publice, trebuie să contribuie la achitarea datoriilor şi amenzilor patronului, la completarea dotei fiicei acestuia, la răscumpărarea lui. Relaţiile patronal-clientelare sunt de tip contractual, cele două părţi nu se puteau acuza reciproc în instanţă, nu puteau fi martori în proces de partea adversă, nu puteau vota unul împotriva altuia. Serviciile aduse reciproc intrau în logica darului şi contradarului; cel puţin în ceea ce priveşte relaţiile juridice nu este acceptată plata unei sume de bani care ar consuma relaţia de dependenţă prin epuizarea ei. În plan civil-public, clientul este relativ obligat să îngenunchieze în faţa patronului, uneori chiar să-şi manifeste obedienţa prin vărsarea de lacrimi. (Pentru diferenţa între patron şi *aduocatus:* în Asconius, Cic., *De Orat.,* 1, 36; 2, 14; *Topica,* 17; Pro *Cluent.,* 40; *Pro Balbo,* 1; *Pro Rosc.,* 1, 5; *Pro Leg. Man.,* 1; pentru patron şi *advocatus: Pro Quint.,* 1, 2, 21; 2, 5; 8, 30; *Topica,* 17; *Pro Cluent.,* 19, 40; *Pro Muren.,* 2, 4; *Ad Fam.,* 7, 14; *De Orat.,* 2, 74; *Pro Syll.,* 29; *De Off.,* 1, 10). Un alt important domeniu în care se manifestau relaţiile patronal-clientelare era cel al vieţii politice, cu o creştere a manifestării lor în special în perioadele electorale sau în cele de distribuţie a competenţelor din provincii.

În sens mai larg, patronatul este practic baza sociologică a imperiului roman. Sistemul patronatului nu este caracteristic numai societăţii romane, dar aici şi-a găsit afirmarea cea

mai evidentă. Patronajul funcţionează la mai multe niveluri: la nivel individual, unde esenţială este relaţia între două persoane, patronul şi clientul; la un nivel superior, pot exista relaţii de patronat, între o persoană (patronul) şi o comunitate (ce acţionează în calitate de client). Această comunitate poate varia ca dimensiuni. În sfârşit, relaţiile patronale pot avea loc între două state (cazul Romei şi al statelor numite clientelare). Romanii au adus aproape de perfecţiune acest sistem (numit şi sistem clientelar), în perioada Imperiului târziu ajungându-se la situaţia aberantă din punct de vedere juridic ca o persoană patriculară (patronul) să uzurpe autoritatea statului roman în diferite regiuni.

Mecanismul sistemului clientelar:

Clientul era într-o relaţie de loialitate *(fides)* cu patronul său. Relaţia îl obliga la diverse servicii de natură economică şi ideologică *(operae* şi *obsequium).* În schimb, nobilul ca *patronus* avea asupra clientului o responsabilitate „paternă”, prin care îi acorda clientului protecţie personală, şi-i dădea un lot de pământ; o relaţie similară exista între stăpân şi sclavul eliberat *(libertus).* Liberţii deveneau după eliberare clienţi ai foştilor stăpâni. Ei puteau câştiga influenţă politică şi putere nu numai prin bogăţia lor, ci şi prin legăturile lor cu patroni puternici (de exemplu, Demetrius, libert al lui Pompei, a fost tratat ca un senator de frunte în Siria: Plut., *Cat. Min.,* 13, 1 ff.). De altfel, se pare că mulţi stăpâni au cumpărat sclavi cu intenţia de a-i elibera după o anumită perioadă, astfel beneficiind de relaţiile clientelare care se creau.

Pe de altă parte, societatea romană a cunoscut familia, termen ce nu cuprindea doar membrii individuali ai familiei, în sensul cunoscut astăzi, ci şi sclavii, liberţii şi descendenţii masculini ai unui ascendent în viaţă. Acest ascendent exercita asupra membrilor familiei *patria potestas.* Libertul rămânea în familie şi după eliberarea sa, preluând numele de familie al patronului. El datora patronului *reuerentia,* şi doar moartea patronului şi a descendenţilor săi îl elibera de această

legătură. Din punct de vedere juridic, fiul libertului avea o libertate deplină, dar cutuma socială îl menţinea în orbita familiei patronului.

Relaţia între patron-client era o relaţie asimetrică, între două persoane de statut inegal. Toate categoriile de *honestiores* puteau furniza patroni, iar clienţii nu erau doar sclavi eliberaţi, ci puteau fi şi indivizi de condiţie liberă, dar de un statut inferior, sau colectivităţi. În relaţia patron-client, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Patronul îl recomanda pe client pentru a-i creşte *dignitas,* nu pentru interes material. În acest sens, se folosea sistemul recomandărilor oficiale *(suffragia)* pentru promovarea protejaţilor. În structurile superioare ale societăţii, senatorii şi cavalerii devin astfel intermediari între împărat şi protejaţii lor, la concurenţă cu sclavii şi liberţii imperiali.

Un alt aspect al sistemului clientelar este dobândirea cetăţeniei folosindu-se acest sistem. Când primea cetăţenia cu titlu personal, noul cetăţean prelua gentiliciul protectorului care-i obţinuse naturalizarea. Mai des însă adopta numele (şi în general, prenumele) împăratului. Cetăţenia individuală era dobândită datorită unei recomandări *(suffragium)* a unui apropiat al împăratului sau al unui înalt funcţionar provincial. În aceste condiţii, nepotismul şi corupţia în vinderea de *suffragia,* ce asigurau dobândirea cetăţeniei romane şi a avantajelor legate de ea, au devenit o tară a societăţii epocii imperiale.

În cadrul procesului de expansiune din epoca republicană, s-a format o reţea de clientelă între persoanele de condi ţie (mai ales) senatorială de la Roma şi colectivităţile provinciale. Sistemul păcii romane funcţiona în avantajul elitelor (centrale şi locale). Apare în acest context magistratura de *patronus* al oraşului, onorifică, în cadrul unui municipiu. Patronii erau aleşi dintre senatori şi cavaleri, de către Senatul municipal. Respectivii patroni nu trebuiau să aibă vreo misiune oficială în provincia respectivă, urmând să apere interesele oraşului „client”. Asistăm astfel la

multiplicarea contractelor de patronaj pentru oraşe: de exemplu, în 223, Canusium avea 39 de patroni (31 senatori şi 8 cavaleri). Pe de altă parte, varietatea reţelelor de relaţii descuraja formarea de blocuri politice, de „partide”; reţeaua de relaţii astfel construită era foarte greu de spart (cf. R. MacMullen, 1991, 189). În cadrul acestor relaţii, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Un alt aspect este existenţa în casa patronului a unei *tabula patronatus,* din bronz, afişată în *atrium,* o adevărată „etichetă a puterii”. Această *tabula patronatus* reprezenta un contract între patron şi o comunitate, afişarea ei semnificând nivelul de *dignitas* la care ajunsese patronul.

După eliminarea progresivă a vechilor familii senatoriale, clientelele enorme ale acestora, constituite în Italia şi provincii, au dispărut.

Împăratul pare să fi fost moştenitorul principal al acestor reţele clientelare. Un prim pas a fost făcut prin jurământul de credinţă prestat de italici lui Octavian în 32 a. Chr.: *Res gestae,* 25. Prin acest jurământ, întreaga populaţie italică a intrat practic în clientela lui Octavian. Pe de altă parte, împăratul, ca magistrat suprem, avea plebea Romei în grijă, şi practic a introdus-o în clientela sa. Pasul decisiv a fost făcut în 2 a. Chr., când Octavian şi-a asumat titlul de *pater patriae.* Prin preluarea acestui titlu, locuitorii imperiului au devenit similari clienţilor, sub „părintească” protecţie a lui Octavian.

Astfel, împăratul devine vârful unei ierarhii de clientele suprapuse, ce tinde să înglobeze locuitorii imperiului, cetăţeni romani sau peregrini. Pe plan extern, împăratul, ca reprezentant individual al statului, tinde să se erijeze în patron al colectivităţilor din jurul imperiului. Această personalizare a puterii îşi va găsi expresia definitivă în secolul al V-lea. În condiţiile slăbirii autorităţii centrale, magnaţii locali preiau de facto atribuţiile statului. Patronatul, atestat la jumătatea secolului al IV-lea în Egipt, Syria, Illyricum, devine legal în 415: *C. Th.,* XI, 24, 6.

Pentru statele clientelare, punctul comun era superioritatea Romei, ceea ce implica raporturi care excludeau paritatea şi reciprocitatea. Cele două extreme între care se găseau statele clientelare erau *Armenia maior,* unde autoritatea romană era pur nominală, şi principatele părţi integrante ale unei provincii, ca în Syria, unde autonomia era comparabilă cu cea a oraşelor favorizate.

F.B.,

peregrinus (lat.), reprezenta, în general, orice străin, locuitor al unui stat aflat în relaţii de alianţă cu Roma. Prima desemnare ca peregrini este amintită în asociere cu latinii şi aliaţii italici, fără ca acest statut să fie extins şi asupra cetăţilor din aceste zone geografice care nu întreţineau nici un raport cu poporul roman, şi care erau desemnaţi prin termeni vagi de tipul: *externus, extraneus.* Calitatea de peregrin se transmite ereditar, după regulile propriei cetăţi (urmărindu-se statutul tatălui chiar şi în cetăţile beneficiare de *ius conubii),* şi se poate dobândi colectiv (prin încorporarea cetăţii respective în cadrul statului roman) sau individual (prin pierderea cetăţeniei romane ca urmare a unui exil sau a unei deportări). Peregrinul, spre deosebire de un cetăţean roman, nu are *tria nomina* (aserţiune general valabilă în epoca republicană, căreia i se aplică nuanţări în epocile ulterioare, în acord cu modificările de nomenclatură, constatate în primul rând epigrafic), ci doar cognomenul urmat de numele tatălui la genitiv. Situaţia sa este îndeobşte reglementată prin *lex provinciae* sau prin decizii de completare a acesteia; nu are drepturi politice, este constrâns să presteze serviciul militar, ocazional în vremea Republicii, regulat în epocă imperială, distribuit fie în legiuni, unde va primi cetăţenia romană, fie în trupe auxiliare. Rezolvarea problemelor juridice ale peregrinilor intră în competenţele pretoriale (ale pretorului urban sau ale pretorului peregrin după instituirea acestuia din urmă).

plebs (lat.), cea dea doua categorie socială a Romei care, după tradiţie, îngloba clienţii din epoca lui Romulus (Tit. Liv., I, 7-15; II, 16; VI, 20, 6.), şi pe care primul rege ar fi considerat-o, alături de patricieni, ca alcătuind poporul roman (Dion. Hal., II, 8-9; Plut., *Rom.,* 13.). Juridic, această categorie are libertate personală, dispune de proprietăţi, neavând, însă, într-o primă epocă, drepturi politice. Integrarea organică a plebeilor în cadrul corpului civic roman, ale cărei coordonate cronologice este greu decelabilă la nivelul surselor, este de factură procesuală. O primă etapă a fost reprezentată de cooptarea unor *gentes minores,* locuitoare ale colinelor Quirinal şi Viminal, urmată de acceptarea drepturilor electorale şi pentru plebei (A. Gell., *Nopţi attice,* X, 30; Festus, p. 223 şi p. 330, ed. Lindsay; Gaius, *Instit.,* I, 3). Reprezentanţa publică a plebei la nivel politic efectiv, juridic şi religios, elemente care marcau esenţial diferenţele între patricieni şi plebei, este obţinută de-a lungul unei epoci relativ extinse, începând cu primele decenii ale Republicii, când se înfiinţează tribunatul plebei, continuând apoi cu dobândirea unor drepturi civile, *lex Canuleia-445* a. Chr., accesul la magistraturile superioare, îndeosebi consulatul, *leges Liciniae-Sextiae-367* a. Chr., accesul la funcţiile sacerdotale, în colegiul augurilor, *lex Ogulnia*-300 a. Chr., dobândirea de valabilitate normativă pentru hotărîrile adunărilor plebeene, *lex Hortensia-287/* 286 a. Chr. Egalizările socio-materiale şi de prestigiu dintre patricieni şi plebei, care au însoţit evoluţia societăţii republicane, au avut drept rezultat apariţia unei noi nobilimi, de factură plebee, către finele acestei perioade, care, împreună cu mai vechea nobilime patriciană, îşi va împărţi exerciţiul public la Roma. În afară de câteva domenii rămase inaccesibile plebei (v. **patres-patricii),** s-a realizat o mixtură socială de o consistenţă aparte ce nu mai permite operarea cu distincţia patricieni-plebei, dincolo de perioada fraţilor Gracchi- 133-123 a. Chr. Pentru secolul I a. Chr. cea mai

folosită terminologie de analiză socio-politică a republicii tardive apelează la conceptele de *optimates* şi *populares.*

pontifices (lat.), colegiul de preoţi care deţineau controlul asupra organizării religioase a Romei întreprinse de regele Numa Pompilius, în timpul căruia existau 5 pontifi. Colegiul pontifilor era primul ca demnitate între marile colegii sacerdotale romane, fiind depozitarul tradi ţiei religioase a Romei. De asemenea, era depozitarul şi cel ce interpreta dreptul religios, fixa calendarul, consacra edificiile publice sau particulare, întreţinea cultul divinităţilor poliade (Vesta, Penaţii, triada capitolină). Prin *lex Ogulnia* din 300 a. Chr. numărul pontifilor urcă la 9, iar în epocă clasică, colegiul pontifilor cuprindea 16 pontifi: un *rex sacrorum,* 3 flamini majori (pentru Iupiter, Mars şi Quirinus), 3 pontifi minori, 12 flamini minori (pentru Carmenta, Ceres, Flora etc.), cele 6 vestale şi probabil flaminii împăraţilor divinizaţi.

pontifex maximus (lat.), primul sacerdot al colegiului pontifilor, instituit, conform tradiţiei de Numa (Plut., *Numa,* 10 şi urm.) care îl dubla pe *rex sacrorum.* Marele Pontif veghea calendarul sărbătorilor religioase ale statului, pe care le anunţă la începutul fiecărei luni, pentru perioada republicană târzie, când preia prerogative ale lui *rex sacrorum,* alege Vestalele, ce deservesc cultul zeiţei Vesta, şi pe *Flamen Dialis,* preotul cultului închinat lui Iupiter, supraveghează disciplina sacerdotală în ceea ce priveşte corectitudinea riturilor publice şi private. La finele Republicii putea ocupa şi alte funcţii politice în stat, practică ce se va generaliza în epoca imperială. Caesar a fost ales *pontifex maximus* în 63 a. Chr., şi a rămas cu acest titlu până la moarte (în 44 a. Chr.), iar Octavianus îl primeşte începând cu anul 12 a. Chr. În calitate de *pontifex maximus,* împăratul era conducătorul religios al Imperiului, intervenea în alegerea preoţilor, chiar numea preoţi, prezida recrutarea vestalelor, legifera în materie religioasă judiciară şi

financiară. Ca *pontifex maximus,* împăratul asigura romanilor *pax deorum.* Pontificatul a rămas indivizibil, abia în 238 Pupienus şi Balbinus împărţindu-şi atribuţiile acestuia. După Constantinus I, împăraţii creştini păstrează acest titlu, abia Gratian fiind cel care renunţă la el, probabil în 379 (A. Alfoldi, 1937). Theodosius I este însă cel care s-a disociat încă de la accederea la putere de păgânism, refuzând de la început acest titlu (Zos., IV, 36; Dessau, *ILS,* 771, pentru 369: Gratian a avut acest titlu cât timp a trăit tatăl său).

C. O., F. B.

populares (lat.), grupare politică opusă optimaţilor, constituită după aceleşi criterii (v. O**ptimates),** care reprenzintă curentul novator al politicii în Republica târzie. Conturarea acestuia se realizează în epoca Gracchilor şi va fi dezvoltat de Marius, în competiţia sa contra lui Sylla, şi apoi de Caesar, care încearcă să se impună în faţa Senatului. Pârghia acţiunii politice a acestei grupări a constituit-o puterea tribunilor plebei, care puteau contesta hotărîrile senatoriale, de aceea în tabăra popularilor cel mai adesea sunt prezente familii plebeene, fără ca patricienii să fie străini de aceste idei novatoare. Rivalităţile dintre cele două opţiuni politice sunt concentrate la nivel personal, aproape ca o regulă: Marius împotriva lui Sylla, Caesar contra lui Pompeius Magnus. Rezultatul final al acestor conflicte este măcinarea vechilor familii, în timpul persecuţiilor, anihilarea capacităţii de opoziţie a nobilimii romane, care au nivelat drumul spre instalarea Principatului.

praefectura (lat.), competenţa publică a unui *praefectus,* care ţinea fie de domeniul juridic-civil, fie de cel militar. Alte sensuri:

1. În Italia, oraşe cu un statut inferior aceluia de *municipium,* conduse de *praefectiiure dicundo.*

2. În provincii, prefecturile reprezentau zone incomplet sau indirect supuse autorităţilor provinciale romane (uneori constituiau comandamente militare speciale); conducerea acestora era încredinţată unor *praefecti* de rang ecvestru. Printre aceşti *praefecti,* se numărau *praefectusciuitatium* în viitoarea provincie Moesia Inferior sau în Pannonia, mai mulţi *praefecti riparum* pe Rin, Dunărea mijlocie, în Dobrogea şi pe Eufrat; *praefectus orarum maritimarum* (în Bithynia, Hispanii, Mauretania).
3. De la Constantinus I, imperiul a fost împărţit în prefecturi: prefectura pretoriului *per Orientem,* ce avea în compunere cele 5 dioceze: Egipt, Orient, Pont, Asia, Thracia; prefectura pretoriului *perIllyricum,* ce cuprindea diocezele Dacia şi Macedonia; prefectura pretoriului *Illyrici, Italiae et Africae,* ce cuprindea Italia, Africa, Dalmaţia, Pannonia, Noricum şi Raetia. În sfârşit, prefectura Galliilor, ce avea în componenţă Britannia, Galliile, Hispania şi Mauritania. Aceste prefecturi au fost create: cea orientală, în 326, în 328 cea pentru Italia şi Illyricum, în 333 Africa şi Gallia. În 337, prefectura pretoriului pentru Africa dispare.

(v. şi **praefectus).**

C. O., F. B.

praefectus (lat.), magistrat delegat, prin voinţa poporului roman, cu puterea de a administra o circumscripţie. Atribuţiile unui prefect puteau fi civile, juridice şi militare.

În domeniul administraţiei civile prefecţii supravegheau tezaurul statului *(praefectus aerariiSaturni* sau *aerarii militaris),* alimentarea oraşului şi distribuţiile de grâu *(praefectus alimentorum:* v. de altfel, s. v. **pr. al.,** *praefectus frumenti dandi ex s. c., praefectus annonae),* circulaţia în interiorul oraşului *(praefectus uehiculorum).* În cadrul competenţelor normative existau trei zone de ingerinţă a acestora: 1) suplinirea juridică, în interiorul Romei, a lipsei regelui, pentru epoca regală, sau a consulului, în epocă republicană *(praefectus Urbi),* căreia i se adăugau spre rezolvare procesele noilor cetăţeni, scoşi de sub puterea lui

praefectus iure dicundo; 2) administrarea juridică a populaţiei unei cetăţi italice, până când aceasta primea cetăţenia romană *(praefectus iure dicundo);* 3) completarea atribuţiilor juridice ale promagistraţilor în provincii, la care se adăugau diferite sarcini de natură fiscală (de ex. strângerea efectivă a impozitelor), sau de supraveghere a intereselor, mai ales financiare, ale guvernatorului, de care îl legau, aproape totdeauna, relaţii patronale *(praefectus ciuili*s); pentru epoca imperială, în municipiile de drept roman, suplinirea puterii juridice a magistraţilor locali era încredinţată unor prefecţi municipali *(praefecti municipales).* Funcţiile militare atribuite prefecţilor constau în comanda unei cohorte furnizate de o cetate aliată, contingent ataşat legiunilor *(praefecti cohortis,* personaje ce proveneau dintre fruntaşii indigeni).

4) Din punct de vedere militar, în timpul Republicii se cunosc *praefectisociorum* (fiecare *ala sociorum* avea 6

praefecti, dintre care 3 erau ofiţeri romani). În armata lui Caesar, *praefecti* erau comandanţii trupelor de cavalerie, pentru ca, în epoca Principatului, *praefecti* să reprezinte ofiţeri de rang ecvestru. Ei comandau garda pretoriană *(praefectus praetorio),* vigilii *(praefectus uigilum),* flota imperială *(praefectus classis).* Cohortele Romei erau comandate de *praefectus Urbi,* iar în fruntea legiunilor din Egipt era un *praefectus Aegypti.*

Treptat, prefecţii au înlocuit legaţii la comanda legiunilor din provincie; fiecare tabără militară era comandată de un *praefectus castrorum legionis,* promovat din rândul centurionilor. În cadrul unei *auxilia,* fiecare *cohors* şi *ala* erau comandate de un *praefectus* (până la Claudius, promovat dintre centurioni), mai târziu constituind prima treaptă a carierei ecvestre. Ceea ce se remarcă însă este birocratizarea şi demilitarizarea funcţiei, evidentă în cazul prefectului pretoriului.

F.B.,

praefectus Aegypti (lat.), delegat provizoriu al împăratului în Egipt. La 1 august 30 a. Chr., trupele lui Octavianus au intrat în Alexandria. Egiptul a fost transformat în domeniu privat imperial, în care senatorilor le era interzis să intre. Noua provincie avea un statut deosebit faţă de celelalte provincii, fiind guvernată de un guvernator din ordinul ecvestru, cu titlul de *praefectus,* numit direct de împărat. Primul *praefectus Aegypti* cunoscut a fost C. Cornelius Gallus, cavaler roman: *ILS,* 8995 (Philae). De la Marcus Aurelius, prefectul Egiptului intră în rândul trecenarilor.

praefectus annonae (lat.), funcţie creată de Augustus către sfârşitul domniei sale. Conducător al serviciului annonei la Roma, apoi, după fondare, şi la Constantinopol. În timpul Republicii, de aprovizionarea Romei cu grâu şi alimente de primă necesitate răspundeau edilii *(aediles).* Iulius Caesar a creat *aediles Ceriales,* magistraţi specializaţi în îndeplinirea acestor sarcini şi cu organizarea jocurilor în onoarea zeiţei Ceres. Augustus a instituit apoi, într-o primă fază, *curatores frumenti,* desărcinându-i pe *aediles Ceriales* de atribuţiile lor, iar către sfârşitul domniei sale, a creat prefectura annonei. În anul 6 p. Chr., au fost creaţi *curatores annonae,* până la crearea unui *praefectus annonae,* de rang ecvestru (Cassius Dio, LV, 25, 6; 26, 2); C. Turranius este atestat ca prefect al annonei în anul 14 p. Chr. (Tac., *Ann.,* I, 7).

Prefectura annonei reunea serviciile alimentării capitalei, cu excepţia distribuţiilor gratuite, asigurate de funcţionari speciali *(praefecti frumentidandi).* Prefectul annonei avea jurisdicţie civilă şi criminală determinată de limitele competenţei sale, drept special de poliţie asupra corporaţiilor ce aveau legătură cu serviciul alimentaţiei, având titlul de *uirperfectissimus* şi fiind de rang *trecenarius* (300. 000 de sesterţi salariu). Sub ordinele sale se aflau *centuriones annonae* şi *procuratoresannonae* în provinciile catalogate ca „frumentare” (provincii însărcinate cu

aprovizionarea capitalei, v. **annona;** pentru *praefectus annonae,* v. şi **praefectus)**.

praefectus aerarii militaris (lat.), „prefectul casei militare”, funcţie ce apare în timpul lui Augustus, şi care reprezenta administratorii de rang pretorian (trei la număr) ai tezaurului militar *(aerarium militare).*

praefectus aerarii Saturni (lat.), „prefectul tezaurului public”. De la Octavianus, direcţia tezaurului public a fost încredinţată unor *praefecti aerarii,* în număr de doi. În timpul lui Claudius, din nou *quaestores* au fost însărcinaţi cu administrarea *aerarium Saturni* (Suet., *Claud.,* 24; Tac., Ann., XIII, 29; Cassius Dio, LX, 4, 10, 24), pe 3 ani. La Nero, administrarea acestui tezaur a fost atribuită vechilor pretori: Tac., Ann., XIII, 29; la

Vespasian 2 dintre pretorii în exerciţiu se ocupau de acest tezaur (Tac., *Hist.,* IV, 9), pentru ca de la Traian, să apară 2 *praefecti.* La Hadrian şi Septimius Severus, de acest tezaur se ocupau *quaestores* sau *uiri quaestorii ab aerario Saturni,* pentru ca în secolul al III-lea, Senatul să piardă direcţia şi supravegherea aerarium-ului; un procurator a fost însărcinat cu administrarea sa, având ca principali subordonaţi *praefecti aerarii (SHA, Aurel.,* 9, 12, 20).

praefectus alimentorum (lat.), „prefectul instituţiei alimentare”, conducător al unuia dintre districtele instituţiei *alimenta;* mai e menţionat şi ca *procurator ad alimenta.* Această funcţie a fost înfiinţată de Traian, acordată membrilor ordinului ecvestru şi erau de rang sexagenar. De la Marcus Aurelius la Macrinus, *praefecti alimentorum* sunt de rang consular, şi asigurau administraţia alimentară a Italiei (v. şi **praefectus).**

praefectus praetorio (lat.), „prefectul pretoriului”, în epoca imperială, comandant de rang ecvestru, al cohortelor pretoriene. La început, prefectura pretoriului era o funcţie pur militară, prefectul pretoriului fiind responsabil cu securitatea principelui şi ordinea publică.

În ierarhia prefecturilor ecvestre, în secolul I p. Chr. primul era prefectul Egiptului; de la Flavieni, acesta a fost depăşit de către prefectul pretoriului. De la Nero, prefectul pretoriului a fost însărcinat cu aprovizionarea trupelor, şi avea în grijă *annona* militară. Numărul lor putea varia, putând exista unu, doi sau trei prefecţi ai pretoriului (în mod obişnuit existau doi). Treptat, atribuţiile lor au crescut: au primit comanda tuturor trupelor din Italia; în secolul al II-lea, rolul lor politic a crescut: ei prezidau consiliul imperial în absenţa împăratului, exercitau o jurisdicţie civilă şi criminală care s-a extins treptat şi în afara Romei (100 de mile în jurul Romei, de la Septimius Severus), şi pentru toate provinciile imperiale, jurisdicţie în apel, împreună cu împăratul. De rang trecenar (avea un salariu de 300.000 de sesterţi), de la Marcus Aurelius, **p. p.** primeşte titlul de *uir eminentissimus,* pentru ca în Imperiul Târziu să intre în ordinul clarissimilor, iar după 350 să devină *uir illustris.* Prefectul pretoriului punea în inferioritate, încă din epoca Principatului, pe (iniţial) cel mai important membru al consiliului imperial, prefectul annonei, puterea lui crescând şi mai mult după înfiin ţarea de către Constantinus I a patru prefecturi, fiecare condusă de un prefect al pretoriului.

S-a încercat limitarea puterii lor de către Constantinus I, care a acordat atribuţiile lor militare *magistri-lor militiae.* Asistăm astfel la transformarea acestei funcţii în funcţie civilă, dar care îşi menţine primul loc în consiliul imperial. Separarea între Orient şi Occident devine evidentă şi din punct de vedere al importanţei prefectului pretoriului în cele două părţi ale imperiului: dacă în Occident generalii (mai ales de origine barbară) sunt realii conducători ai imperiului, pentru Orientul roman târziu, calitatea de prefect al pretoriului

reprezintă vârful carierei administrative la care poate aspira o persoană din afara familiei imperiale.

Încă din epoca Principatului, prefectura pretoriului devine vârful carierei ecvestre, pentru ca în Imperiul târziu, funcţia să-şi menţină importanţa, iar pentru Orient, în spatele funcţiei de prefect al pretoriului se regăseşte adesea „eminenţa cenuşie” a statului.

Prefectul pretoriului avea în subordine un numeros personal administrativ, între care se numărau *consiliarius, adiutor, commentariensis, ab actis, numerarii, subadiuvae* (funcţionari); *regendarius, exceptores, singulares* (pentru corespondenţă), aflaţi sub comanda unui *princeps* (v. şi **praefectus).**

praefectus pro duouiris (lat.), „prefect în locul duovirilor”. În lipsa magistraţilor supremi *duo (quoattuor) uiri* din oraş, locul acestora era preluat de un *praefectus pro duouiris.* Uneori era numit şi *praefectus ciuitatis* sau, în cazul în care avea şi atribuţii juridice, *praefectus iure dicundo.*

praefectus Urbi (lat.), „prefectul oraşului Roma”, guvernator al Romei sau, mai târziu, al Constantinopolelui. În 26 a. Chr., Messala a fost numit *praefectus Urbi,* dar a demisionat după câteva zile iar în 16 a. Chr., Statilius Taurus a fost numit *praefectus Urbi* (Cassius Dio, LIV, 19, 6), în absenţa lui Octavian, plecat în Occident. Succesorul lui Taurus a fost L. Calpurnius Piso, după un interval nedeterminat: Tac., *Ann.,* VI, 11 (cu dificultăţi de datare, cf. *PIR*^{2}*,* c. 289). După cum se observă mai sus, iniţial, această magistratură a avut un caracter temporar, datând din ultimii ani ai Republicii. Consulii puteau numi un *praefectus Urbi* pentru a-i înlocui şi îndeplini atribuţiile pentru perioada când lipseau din Roma. În timpul Imperiului, instituţia a căpătat un caracter permanent, *praefectus Urbi* transformându-se în funcţionar imperial.

Era ales dintre senatori, de preferinţă consular, avea comanda cohortelor urbane, având misiunea de a asigura liniştea în Roma şi pe un teritoriu în jurul ei, pe o rază de circa 100 de mile. În această calitate, era prefect al poliţiei Romei imperiale, avea ca misiuni supravegherea asociaţiilor, reglementarea circulaţiei, organizarea jocurilor. În aceeaşi ordine de idei, avea jurisdicţie criminală, care la sfârşitul secolului I, se întindea asupra Romei şi Italiei, iar din secolul al III-lea, jurisdicţie civilă, fiind şi membru în consiliul imperial.

Accederea la prefectura urbană avea loc după circa 5-10 ani de la proconsulatul Africii sau Asiei, devenind astfel vârful carierei senatoriale *(cursus honorum)* în epoca imperială. Ca atribuţii, prefectura urbană era mai puţin importantă decât prefectura pretoriului, fiind însă superioară în demnitate. Odată cu fondarea Constantinopolelui de către Constantinus I, apare şi prefectura urbană a acestui oraş, recunoscându-i-se (şi din acest punct de vedere) calitatea de a doua capitală imperială.

praefectus uigilum (lat.), „prefectul vigililor”, funcţionar din ordinul ecvestru, însărcinat la început cu stingerea incendiilor şi asigurarea ordinii pe străzi în timpul nopţii; din secolul al II-lea p. Chr., prefectul vigililor era comandantul poliţiei la Roma, apoi la Constantinopol (din secolul al IV-lea). El comanda miliţia locală, formată din 7 cohorte de vigili, recrutaţi din rândul sclavilor şi liberţilor (v. **uigili)**

În 6 p. Chr. a fost instituită prefectura vigililor, prin care deţinătorul acestei funcţii era însărcinat cu poliţia nocturnă şi paza incendiilor; avea sub comandă 7 cohorte de vigili, fiecare a 1200 de oameni, având, de asemenea, atribuţii judiciare legate de competenţa sa (v. şi Cassius Dio, LV, 26, 4 f.). În ierarhia prefecturilor ecvestre, cristalizată la sfârşitul secolului I p. Chr., prefectul vigililor era cel mai mic în grad; ulterior, a primit titlul de *uirperfectissimus,* şi salariu de 300.000 de sesterţi.

praepositus sacri cubiculi (lat.), eunuc ce în perioada Imperiului târziu coordona ansamblul serviciilor ce ţineau de viaţa privată a împăratului. Datorită proximităţii sale faţă de persoana imperială, sau de membri ai familiei imperiale, a devenit un personaj cheie în influenţarea pe cale neoficială a deciziilor de stat. Această funcţie a fost creată fie de către Diocleţian (cf. T. D. Barnes, 1981, 256), fie de către Constantinus I (A. Piganiol, 1947, 64-65). *Praepositus sacri cubiculi* a devenit unul dintre demnitarii cei mai înalţi şi mai influenţi; sub influenţa orientală, aceşti *praepositi* erau eunuci fără excepţie. Rolul lor variază în funcţie de personalitatea celor implicaţi. De multe ori, asistăm la crearea de adevărate coaliţii politice, ce vizează înlăturarea influenţei acestui personaj asupra împăratului. Apogeul influenţei unui eunuc asupra persoanei imperiale este reprezentat de anul 400, când un eunuc (Eutropius, *praepositus sacri cubiculi* în Orient) a devenit consul pentru partea orientală a imperiului, caz unic în istoria antichităţii.

Eunucii reprezintă, alături de şefii barbari, o categorie aparte a clasei politice romane târzii. Priviţi cu dispreţ de ceilalţi, pentru că nu sunt persoane „complete”, ei sunt oarecum în afara jocului politic. Pe de altă parte, tocmai această „anormalitate” le permite accesul în proximitatea femeilor casei imperiale, fără a trezi suspiciuni şi implicit, accesul la diverse secrete de stat. Comportamentul lor este văzut de ceilalţi ca unul tipic feminin, fiind consideraţi un rău necesar. Sursele antice abundă în acuzaţii la adresa lor, cele mai frecvente fiind de ambiţie nemăsurată şi avariţie.

Personalul domestic imperial din subordinea sa cuprindea: serviciul apartamentelor imperiale, sub comanda lui *primicerius sacri cubiculi;* serviciul general al palatului, aflat în subordinea lui *castrensis sacri cubiculi,* serviciul garderobei (comandat de *comes sacrae uestis),* serviciul reşedinţelor imperiale (în subordinea unui *comes domorum),* serviciul uşierilor (compus din *decuriones* şi *silentiarii).*

praetor (lat.), personaj care „precede”, care „merge înainte”, amintit şi în perioadă regală dar ale cărui competenţe sunt mai clare pentru epoca republicană (Varro, *De ling. lat.,* V, 80; Cic., *De leg.,* III, 3, 8). În 367 a. Chr. se adaugă consulilor ca un coleg permanent (Tit. Liv., III, 55, 11; VII, 1; VIII, 32, 3; XXVII, 5; XLIII, 14, 3; XLV, 43; Cic., *Ad Att.,* 9, 9, 3; A. Gell., *Nopţi attice,* XIII, 15, 4; Plin., Pan., 77), inferior acestora ca rang, şi i se conferă, din partea poporului roman, jurisdicţia civilă în interiorul Romei. Accesul la magistratura superioară a preturei se face pe baza votului comiţiilor centuriate, iniţial în aceeaşi zi, apoi a doua zi, uneori la câteva zile, după alegerea consulilor. **P.** primeşte *imperium* printr-o *lex curiata* (Tit. Liv., XXVII, 35; XL, 59; XLIII, 11), are doi lictori în Roma şi şase în provincii, dispune de toate însemnele magistraţilor curuli, iar competenţele sale se repartizează prin tragere la sorţi – până la Sylla exista un singur moment al acestei repartiţii, începând cu noul său demers organizatoric, tragerea la sorţi se realiza în două etape: un prim moment, pentru delegarea sarcinilor celor doi **p.** principali (urban şi peregrin) imediat după alegerea lor, iar a doua etapă, în timpul anului, pentru stabilirea competenţelor din provincii. Principalele atribuţii pretoriene se asociază spaţiului juridic al Romei (conceput, ulterior ca fiind alcătuit din Roma şi provincii). Dacă până în 367 a. Chr. supravegherea judecătorească intra în sfera competenţelor consulare; din acel moment, consulilor le sunt limitate prerogativele în domeniul normativ, moment interpretat ca o măsură de recuperare parţială a prestigiului vechilor patricieni, care fuseseră obligaţi să cedeze plebeilor unul din posturile consulare. Uzual **p.** supraveghea organizarea proceselor la Roma, întocmirea listelor de juraţi, fără ca el însuşi să intervină activ în derularea proceselor. Din 242 a. Chr. este ajutat pentru problemele juridice ale aliaţilor de un *praetor peregrinus (praetor qui interperegrinos ius dicit- CIL,* I, 198; 1289), în 227 a. Chr. sunt adăugaţi doi **p.** pentru

Sardinia şi Sicilia iar din 197 a. Chr. doi pentru cele două Spanii. Până în epoca syllaniană existau şase **p.** anuali, Sylla va ridica numărul lor la opt (Vell. Pat., II,16), hotărînd ca, imediat după exercitarea timp de un an a acestor funcţii judiciare, să poată ocupa promagistraturile a opt provincii, alături de foştii doi consuli, acoperindu-se, astfel, din punct de vedere organizatoric, registrul administrativ din acel timp. Numărul **p.** va fi crescut de Caesar la 10, apoi la 14 şi 16; în timpul triumvirilor, în 38 a. Chr., existau nu mai puţin de 67. Augustus, în cadrul efortului său de redefinire politică şi administrativă a statului roman, restabileşte numărul **p.** la opt (Suet., *Caes.,* 41; App., BC, IV, 2, 51; 3, 47; 7, 50; 8, 43). Alături de atribuţiile juridice, **p.** este considerat militar şi administrativ ca un coleg mai mic al consulilor *(collega minor* – A. Gell., *Nopţi attice,* XII, 15), iar puterea sa (ca magistrat superior beneficiază de investirea cu *imperium)* este una secundară puterii consulare (A. Gell., *Nopţi attice,* XII, 15). **P.** nu poate numi un dictator, nu se poate opune consulilor, pe care, de altfel, îi poate suplini, dacă aceştia părăsesc Roma în fruntea legiunilor (este vorba de putinţa de a convoca Senatul, de a convoca şi prezida comiţiile, de a recruta, cu acordul Senatului, soldaţii, de a comanda trupe; în cazul prezenţei simultane pe câmpul de luptă a trupelor comandate de un **p.** şi a celor conduse de consuli, aceştia din urmă deţin o poziţie superioară). Chiar în situaţia prezenţei în oraş a consulilor pot îndeplini, prin delegare, o parte din atribuţiile acestora. În epoca lui Cicero, **p.** participă la *frumentationes* (distribuţii de grâu, îndeplinesc anumite sarcini religioase (stabilirea unor sărbători, altele decât cele deja fixate), organizează sacrificii în *ara maxima* (Varro, *De ling. lat.,* VI, 54). Din 212 a. Chr. În grija **p.** urban intra organizarea jocurilor în cinstea lui Apollo *(Ludi Apollinares)* şi a jocurilor secundare. În calitatea lor de promagistraţi, **p.** provinciali au *imperium* militar (în teorie, pot avea o armată echivalentă cu cea a unui consul – două legiuni şi trupe de aliaţi –, în practică, însă este mai

restrânsă; pot numi ofiţeri secundari), având obligativitatea rămânerii în provincie până la sosirea succesorului său.

În *cursus honorum* senatorial, în timpul imperiului, **p.** urma după vigintivir, la vârsta de circa 29 de ani. Doar

18 dintre cei 20 de vigintiviri puteau fi aleşi ca **p. P.** era însărcinat cu puterea executivă, atunci când consulii erau absenţi. Printre competenţele lor se numără supravegherea regiunilor Romei şi competenţe religioase. Din 22 a. Chr., au fost însărcinaţi cu organizarea sărbătorilor publice. Deţineau *imperium,* aveau competenţe judiciare pentru procesele private (sau între popor şi un cetăţean). Cei mai importanţi erau **p.** peregrin şi **p.** urban; ei continuă să prezideze *quaestiones* (curţile de justiţie specializate).

După reforma lui Hadrian, care a codificat edictul pretorian (v. **decretum),** activitatea **p.** a fost practic paralizată, deoarece urmau să se conformeze edictului tip fixat de împărat. De la Diocletianus **p.** urban a încetat să-şi mai exercite şi autoritatea rămasă, după ce anterior **p.** peregrin dispăruse încă di

Q

quaestor (lat.), magistrat inferior, însărcinat, în principal, cu supravegherea afacerilor pecuniare ale statului roman, dar şi cu serviciul de coordonare a arhivelor, la origine ales probabil de către consuli, de mandatul cărora este legat intrinsec, iar în epoca republicană de către comi ţiile tribute, prezidate de un consul sau un pretor. Nu au lictori, nu au scaunul curul ci doar *sella* simplă cu patru picioare, sunt ajutaţi în serviciul lor de către un numeros personal auxiliar: *uiatores,* scribi, crainici. Intrarea lor în funcţie, la 5 decembrie pentru cvestorii urbani (şi la 1 iulie pentru cvestorii provinciali), preceda cu câteva săptămâni debutul mandatelor consulare (promagistraturile). Deşi magistratura cvestorilor urbani era considerată anuală, exerciţiul practic al seviciului îi puteau menţine în posturi doi ani iar

quaestura provincială permitea rămânerea în afara Romei pe toată durata funcţiei. În general un cvestor urban primeşte, după mandatul său anual, unul provincial (Tac., *Ann.,* XI, 22, *CIL* I, 108). Apariţia cvestorilor este legată de cea a consulilor, existând iniţial doar două posturi asociate celor doi consuli. Acestora li se adaugă, în 421 a. Chr., doi cvestori plebeeni, iar în 267 a. Chr. patru cvestori italici. Competenţele cvestoriale sunt (cel puţin după 267 a. Chr.) stabilite, anterior datei de 5 decembrie, de Senat, căruia îi revine, până la Sylla, şi sarcina de a fixa atribuţiile celor ce urmau să activeze în provincii, distribuiţi prin tragere la sorţi în *Aerarium* cu autorizarea Senatului şi a poporului roman (Tit. Liv., XXX, 33; Cic., *Ad Att.,* VI, 6, 4.).

În epoca imperială cvestorii sunt aleşi de consuli şi de împărat. Existau mai multe categorii: 1) cvestorii urbani *(quaestores urbani),* în număr de doi, erau asociaţi consulilor şi exercitau simultan atribuţii juridice şi financiare. Vegheau, deopotrivă, tezaurul public *(aerarium, tabularius),* sarcină pe care o vor ceda ulterior unor *praetores aerarii,* în număr de doi (iar Tiberius va institui *tres curatores tabularium),* şi arhivele, participând la redactarea hotărîrilor imperiale de tip *senatus-consultum;* 2) cvestori militari *(quaestores militares),* câte unul pentru fiecare consul şi guvernator de provincie (Sicilia avea doi), care, prin mecanismele clientelare, îi sprijineau public; 3) cvestori consulari *(quaestores consulares),* alte personaje decât cei doi cvestori urbani, efectuau instructajul trupelor consulare. 4) cvestori ai italicilor *(quaestores italici classici),* patru la număr, ale căror competenţe sunt de aceeaşi natură ca cele ale omologilor lor provinciali, cu care de altfel sunt uneori confundaţi. 5) cvestori municipali *(quaestores minicipales)* care exercitau în oraşe, la nivel local, aceleaşi atribuţii ca şi cvestorii urbani.

Augustus reduce la 20 numărul *quaestori*-lor (intrau în funcţie la 5 decembrie), şi le acordă responsabilitatea colectivă asupra pavării străzilor la Roma; pe care Claudius o substituie cu

organizarea jocurilor de gladiatori. În 28 a. Chr., *quaestorii* urbani pierd gestiunea tezaurului public *(aerarium Saturni),* iar din 56 p. Chr., această atribuţie revine prefecţilor de rang pretorian. *Quaestores* din epoca imperială au în grijă arhivele generale ale poporului roman, şi din 11 a. Chr., conservarea *senatus-consulta; quaestores* provinciali administrează fondurile publice în provinciile senatoriale. După circa 2 ani, cvestorii se prezintă la edilitate sau tribunatul plebei, dacă nu sunt patricieni. Printre atribuţiile lor, se numără administrarea tezaurului public, grija arhivelor statului, vânzarea prăzilor capturate în războaie, etc. Pentru epoca imperială, avem înregistrat faptul că cvestorii intră în categoria funcţionarilor imperiali, ajutând în calitate de secretari fie pe lângă împărat *(quaestores Augusti),* sau consuli *(quaestores consulum),* fie pe lângă guvernatorii provinciilor senatoriale. Alţii îndeplineau sarcina de funcţionari ai arhivelor imperiale. La nivel urban, provincial, nu toate cetăţile beneficiau de aceste personaje specializate pentru serviciile financiare. În coloniile romane ca şi în municipiile provinciale existau perechi de cvestori, alături de edili şi duumviri, care vegheau la buna aplicare a normelor de drept şi la funcţionarea financiară a cetăţii respective. În municipiile italice existau colegii de patru personaje cu competenţe similare. În cetăţile peregrine dreptul şi puterea de a strânge impozitele, de a le veghea şi de a le repartiza intra în sarcina duumvirilor. În oraşele în care nu existau magistraturi financiare specifice, finanţele erau conferite unor prefecţi sau curatori aflaţi sub responsabilitatea magistraţilor locali. Alegerea dintre provinciali a celor care urmau să ocupe funcţii publice necesita un minimum de avere, de multe ori se generalizează censul de 100 000 HS, deşi în alte cetăţi se pare că se putea coborî pâna la 30-40 000 HS.

Pentru epoca Imperiului târziu, *quaestura* mai oferă doar jocuri.

quaestor sacri palatii (lat.), funcţie ce apare în timpul lui Constantinus I. Acest funcţionar avea următoarele atribuţii: coordona lucrările consiliului imperial în calitate de membru al acestuia, era responsabil al justiţiei, de redactarea legilor, contrasemna ordonanţele imperiale; de asemenea, îl ajuta pe împărat la redactarea constituţiilor imperiale (v. **constitutiones),** şi avea rangul de *uirillustris* (Zos., V, 32; F. Miliar, 1977, 100 f.).

quindecemuiri sacris faciundis (lat.), colegiu sacerdotal care avea misiunea de a naturaliza cultele străine venite din afara Romei şi de a introduce noile rituri aferente. Compus iniţial din doi membri *(duouiri sacris faciundis),* acest colegiu este înfiinţat, potrivit tradiţiei, de Tarquinius Superbus şi însărcinat cu descifrarea Cărţilor sybilline (culegere de texte sacre, vândute lui Tarquinius de Sybilla, care conţineau diverse remedii în caz de calamităţi sau alte disfuncţionalităţi ale relaţiei Romei cu zeii- Dion. Hal., IV, 62). În 369 a. Chr. numărul membrilor acestui colegiu este ridicat la 10, din care 5 erau patricieni şi 5- plebei (Tit. Liv., VI, 37, 12.) iar în epoca lui Sylla este modificat la 15.

R

rationalis (lat.), conducător al tezaurului imperial *fiscus,* înlocuind o funcţie mai veche, *a rationibus.* Apare de la Diocletianus, cu titlul de *rationalis summae rei,* fiind derivat din *procurator a rationibus,* conducătorul birourilor fiscului, instituit de Hadrian; va fi înlocuit, de la Constantinus I, de *comes sacrae largitionis.* Pe de altă parte, în timpul lui Diocletianus, în fiecare provincie exista un reprezentant al *rationalis summae rei, rationalis dioceseos,* iar în *ND* este menţionat tremenul de *rationalis summarum* ca desemnând totalitatea funcţionarilor ce ţin de domeniul finanţelor.

războiul cu socii, conflict între romani şi aliaţii italici, desfăşurat în perioada 91-89 a. Chr., ca o consecinţă a asasinării

tribunului M. Livius Drusus, promotor al reînnoirii legislaţiei Gracchilor şi al acordării drepturilor cetăţeneşti depline populaţiilor italice aliate Romei *(socii).* În cursul războiului, aliaţii au încercat constituirea unei entităţi politice paralele cu cea a Romei, prin fondarea coloniei Italica. Războiul s-a încheiat prin acordarea cetăţeniei romane aliaţilor, prin *lex Iulia,* apoi *lex Plautia Papiria* şi a consacrat transformarea Romei dintr-un oraş-stat în stat teritorial (v. pentru detalii, Th. Mommsen, 1988, vol. II, pp. 127-140; v. **socii).**

res priuata (lat.), sau *res priuatae,* tezaur ce conţinea averea personală a împăratului, atestat de la Antoninus Pius (secolul al II-lea p. Chr.); era un tezaur public, distingându-se de *fiscus* doar printr-o separare contabilă (P. Veyne, 1976, 539). Sustras dreptului comun, avea aceleaşi privilegii ca şi fiscul; registrele sale sunt aproape aceleaşi ca ale fiscului, iar *CI,* 2, 7, 1 lasă să se înţeleagă că *res priuata* era o subdiviziune a fiscului. Acest tezaur era administrat de *magister rei priuatae,* pentru ca începând de la Constantinus I, să asistăm la crearea funcţiei de *comes rei priuatae,* conducător al acestui tezaur.

rex (lat.), rege, personaj care pentru istoria romană îşi confundă existenţa cu începuturile mitice ale oraşului. Statutul regal (Tit. Liv., I, 17-18) conţine *auctoritas* – o calitate de esenţă religioasă, cvasi-magică, exprimată prin privilegiul intermedierii relaţiilor dintre Senat şi popor. Posesor de *imperium,* regele poate consulta voinţa divinităţii, prin luarea auspiciilor, legitimându-şi comanda militară şi civilă: dreptul de declara război şi de a încheia pace, organizarea cetăţii, repartizarea pământurilor publice, conducerea activităţii religioase, dreptul de viaţă şi de *moarte* – ius *uitae* necisque – *cel* puţin teoretic, competenţe care dau un aspect specific regalităţii romane, acela de a fi asociată cu atributele sacralităţii, fără ca statul roman, în comparaţie cu alte state antice, să fie o teocraţie. Exprimarea exterioară a

acestor puteri este dată de sceptrul regal, coroana de aur, roba de purpură, şi lictorii purtători de fascii (în număr de 24), care îl detaşează de patricieni. Desemnarea unui nou rege urmează un scenariu complex, în care intervin regele ce-şi exercită deja acest statut (de multe ori desemnarea nu pare avea loc înainte de moartea sa), un *interrex,* cel mai adesea, Senatul şi poporul roman. Sursele transmit, aşadar, o electrivitate coroborată cu eligibilitatea ca izvor de legimitate a statutului regal. În ceea ce priveşte viaţa privată a familiilor, a ginţilor, regele nu pare a avea nici un fel de atribuţii. Perioada regală a Romei cuprinde, în spiritul informaţiilor transmise de surse, şapte regi, doi romani care-şi exercită competenţele alternativ cu doi sabini, şi trei regi de sorginte etruscă. Greu de controlat prin comparaţia izvoarelor (a celor scrise, deşi lacunare, între ele, şi a lor cu cele arheologice), regalitatea romană rămâne puternic ancorată în mituri, iar evenimentele petrecute atunci pot fi cel mult presupuse, sau acceptate ca atare, ca o viziune a romanilor despre propriile începuturi, viziune contaminată deopotrivă de analistica greacă şi de retrospectiva comandată ideologic. Tradiţia îl plasează în ipostaza de *conditor,* întemeietor al Romei, la 23 aprilie 754 a. Chr., pe Romulus, fratele geamăn al lui Remus, ambii, descendenţi ai lui Aeneas, născuţi din uniunea sacră a mamei lor, Rhea-Silvia, cu zeul Marte. După accederea sa ca rege, în urma confruntării cu triburile sabine (concentrată legendar în episodul răpirii sabinelor şi căsătoria acestora cu romanii, la data aceea aflaţi în impasul de a-şi perpetua familiile), Romulus îşi va asocia la domnie pe regele sabin, Titus Tatius, alături de care, pentru o scurtă durată va conduce cetatea celor şapte coline. Domnia primului rege împreună cu această perioadă romano-sabină definesc efortul comunităţilor rural-pastorale de a închega un corp cetăţenesc de expresie politică unitară, capabil de dialog militar cu cetăţile vecine. Lui Romulus îi succede sabinul Numa, prototipul regelui religios, cel căruia i se atribuie

organizarea bazelor sacre ale funcţionării Romei ca cetate. Înscriindu-se în schema trifuncţională, pe care a identificat-o G. Dumezil, ca o constantă a popoarelor indoeuropene ce-şi structurează politic (compartiment care pentru spaţiul roman este asociat cu domniile lui Romulus şi Numa), militar şi economic comunităţile, succesorul lui Numa Pompilius, Tullus Hostilius aparţine tipului de rege războinic care distruge Alba Longa, strămutându-i locuitorii la Roma, adaugă oraşului colina Caelius, subordonând religios vechea confederaţie a cetăţilor latine (Tit. Liv., I, 30). Acestuia îi urmează un sabin, nepot prin mama sa al lui Numa, Ancus Marcius, care ocupă locul al treilea în schema trifuncţională şi care legalizează riturile agrare, populează Aventinul cu noii latini integraţi, încheind seria aşa-numiţilor regi „naţionali”. Urmaşul lui, de origine toscană (etruscă), care apare în surse cu titlu de *lucumon* (termen ce desemnează un magistrat din perspectivă etruscă), va guverna sub numele de Tarquinius cel Bătrân sau Lucius Tarquinius Priscus, după numele cetăţii de origine, Tarquinia. Epoca sa, contemporană cu o perioadă de mare influenţă greacă (datorată roirii grecilor în sudul Italiei şi întemeierii de cetăţi care mai târziu vor desemna regiunea numită *Graecia Magna),* va trece în istorie drept o epocă unificatoare a diferitelor *gentes, minores* şi *maiores,* locuitoare ale colinelor (Tit. Liv., I, 35), o perioadă de fermentaţie culturală a elementelor romane, etrusce şi greceşti. Lui i se atribuie organizarea primelor jocuri ale romanilor- *Ludi Romani* sau *Magni,* în 14 martie (v. **ludi),** precum şi introducerea triadei capitoline, formată din Iupiter-Iunona- Minerva, substituind astfel mai vechea triadă dintre Iupiter- Marte- Quirinus. Evoluţia Romei de la o uniune de trei triburi *(Ramnes, Tities, Luceres),* la o societate structurată în funcţie de prestigiul definit prin avere şi competenţe militare, este marcată de domnia lui Servius Tullius, cu debutul plasat de tradiţie în 579 a. Chr. (Tit. Liv., I, 42). Noul criteriul de organizare a poporului pe care-l conduce (Tit. Liv., I, 43), censul (v.

census) aşează pe primul plan domiciliul şi mărimea averii, alături de mai vechea componentă a rudeniei. Spaţiul urban este împărţit în patru triburi Suburrana, Collina (pe colinele Viminal şi Quirinal), Esquilina, Palatina (cuprinzând Palatinul şi Velia). Capitoliul deţine un rol prin excelenţă sacru, adăpostind majoritatea sălaşurilor cultuale. Alături de aceste triburi urbane există corespondente rurale al căror număr va ajunge în epoca clasică la 31. Societatea romană este împărţită pe curii, ce vor alcătui prin adunare *comitia curiata* (v. **comitia).** Totodată, organizează poporul roman din punct de vedere militar, unitatea tactică de bază fiind *centuria* (v. **exercitus).** Gruparea acestora în funcţie de posibilitatea de echipare, aşadar în raport cu averea deţinută, va oferi Romei un număr de cinci clase censitare principale la care se adaugă cei care nu au alt avut decât copiii, *proletares,* fără obligativitatea şi putinţa participării la înrolare (pentru detalii, v. **exercitus**).O altă latură a domniei lui Servius Tullius este cea edilitară, în vremea sa este ridicat templul Dianei pe Aventin, iar zidul de incintă al oraşului – zidul servian – va include colina deja amintită, având o lungime totală de circa 8 km. Aşa-numita „dinastie” etruscă se încheie cu ultimul rege al Romei, Tarquinius Superbus, care va rămâne în istorie ca o personificare a abuzului monarhic, în expresie greacă, tiranic, şi va fi înlăturat, în 509 a. Chr., prin ampla mişcare antiregală condusă de L. Iunius Brutus şi Valerius Poplicola (Plut., *Poplic.,* 1). Construcţia acestor începuturi urmează mai mult sau mai puţin fidel evenimente petrecute în spaţiul grec (frapanta asemănare dintre alungarea tarquinilor şi cea a pisistratizilor, atât în ceea ce priveşte definirea naturii comportamentului politic cât şi în ceea ce priveşte datarea evenimentelor) sau italic (mai generalul proces de trecere de la conducerea monarhică la conducerea prin magistraturi, proces întâlnit, în decursul secolului al VI-lea, la populaţiile italice), şi este concepută odată cu afirmarea militară a Romei. Aşa încât, veridicitatea acestor informaţii

este pe bună dreptate pusă la îndoială de critica de specialitate. Puterea regală nu dispare, însă, din peisajul public roman, nici în calitate de competenţe exercitate efectiv (v. **interrex,** dar şi **dictator),** nici ca element de definire a lipsei de libertate civică. Obi şnuiţi cu situaţiile extraordinare, în care puterea este delegată în mâinile unui singur personaj dacă timpurile o cer, romanii vor fi extrem de atenţi la definirea lingvistică a acestei competenţe, revoltându-se vizibil la termenul simplu de *rex.* Noile cadre existenţiale de la finele republicii vor toci într-atât această „vigilenţă" încât manifestările monarhice ajung o obişnuinţă acceptată *de iure* de către un popor avid de concordie.

rex nemorensis (lat.), preot însărcinat cu cultul Dianei Aricina, în templul situat pe versantul muntelui Alban, în pădurea de la Nemi (Ovid., *Fast.,* II, 271; Strabo, V, 239; Pausanias, II, 274; Festus, 145 L)

rex sacrorum (lat.), preot de condiţie patriciană care împarte cu soţia sa o responsabilitate viageră, ca preot al lui Ianus prezidează adunarea *arhaică* – comitia calata – *ce* anunţa la *kalendae* (prima zi a lunii) sărbătorile fiecărei luni în curs, precum şi reperele cronologice ale nonelor şi idelor. Teoretic şi etimologic veghea sacrificiile şi toate manifestările sacre ale Romei (Festus, 145 L). Desemnarea sa se face în Forum. Atribuţiile sale sale sunt preluate treptat de *Pontifex Maximus,* dispărând din surse în epoca clasică.

S

sacer comitatus (lat.), în armata romană, trupe de elită, constituind garda imperială, înfiinţată de Diocletianus; din ea făceau parte *lanciarii,* aleşi din unităţile de pe frontiere *(CIL,* III, 6194). V. **sacrum palatium.**

sacerdos (lat.), preot în accepţia cea mai largă, personaj care celebrează ceremonii religioase în numele poporului roman.

Nu toţi care oficiau o astfel de ceremonie erau preoţi, de pildă, consulii şi edilii curuli erau reprezentanţi ai statului cu acest drept cauzat de anumite circumstanţe, pe de o parte, iar pe de altă parte, preoţii nu aveau nici teoretic, nici juridic puterea de a lua singuri auspiciile. Deşi în spaţiul domestic atribuţiile preoţilor sunt îndeplinite de *pater,* acestuia nu i se spune *sacerdos.* Preoţii sunt cei care îndeplinesc anumite sarcini, individual sau colectiv *(în collegia* sau ca *sodales).* Dacă sodaliile conservă caracterul arhaic al cultului deservit, colegiile sunt create de stat pentru a fixa tradiţia şi a ghida corpul cetăţenesc.

Preoţii romani care-şi exercită individualactivitatea, în afară de *rex sacrorum,* sunt, îndeobşte, flaminii. Alături de ei apar sacerdoţi ai cultelor ataşate calendarului liturgic: *sacerdotes Albani, Cabenses, Caeninenses, Lanuvini, Laurentes Lauinates, Larentini, Sucianiani, Tusculani.* Există şi sacerdoţii feminine, dintre care cele mai importante sunt: vestalele, preotesele zeiţei Ceres *(sacerdotes publicae Cereris populi romani Quiritium),* ale zeiţei Bona Dea. Sodalii întâlniţi în sursele antice sunt: Lupercii, *Fratres Aruales,* Salii, *Titii Sodales,* iar pentru perioada imperială, *Sodales Augustales,* a căror sarcină era perpetuarea cultului gintei Iulia. Colegiile sacerdotale erau cinci la număr: cel al pontifilor (alcătuit iniţial din şase apoi nouă, apoi 15 şi-n final 16 membri), cel al augurilor (3/9/15/16), feţialii (în număr de 20), *Quindecemuiri sacris faciundis* (2/10/15), *Septemuiri Epulones* (3/7). Numiţi în epoca regală probabil de rege, preoţii perioadei republicane sunt desemnaţi în general prin cooptare sau prin alegerea de către *Pontifex Maximus* sau *Quindecemuiri sacris faciundis.* În 104 a. Chr., *lex Domitia* hotăra desemnarea de către comiţiile restrânse a candidaţilor prealabil cooptării acestora după dreptul *religios* – fas *et ius.* Acestă lege este anulată de Sylla dar repusă ulterior în drepturi, cel puţin pentru primele două colegii: Pontifii şi augurii. În epoca imperială, cooptarea cade în desuetudine, desemnarea în aceste slujbe ţine de

voinţa împăratului. Despre ierarhiile interne sacerdotale, Festus, precizează că *„maximus uidetur Rex, dein Dialis, post hunc Martialis, quatro loco Quirinalis, quinto Pon tifex Maxim us.*

Itaque in (conuiuiis) solus Rex supra omnes accubat; sic est Dialis supra Martialem et Quirinalem; omnes item supra Pontificem."(A. Gell., *Nopţi attice,* X, 21). Finele Republicii va cunoaşte, însă, în practică, predominanţa lui *Pontifex Maximus.* Sub autoritatea *quindecemuiri sacris faciundis,* în afara vechilor sarcini de interpretare a cărţilor Sybillei şi a necunoscutelor cultuale cu care statul roman s-a confruntat, intrau şi cultele nou adoptate de către Roma, în formula conducerii sacerdotale feminine. În general, preoţii beneficiau de anumite imunităţi şi privilegii, scutiţi de sarcini publice, taxe şi serviciul militar, locuri privilegiate la spectacole şi jocuri.

sacrae largitiones (lat.), de la Constantinus I, termen desemnând tezaurul imperial, fiind condusă de *comes sacrarum largitionum.*

sacrum consistorium (lat.), instituţie cu caracter permanent, care a înlocuit, de la Constantinus I, *concilium principis.*

sacrum palatium (lat.), în armata romană din perioada Imperiului târziu, garda personală imperială, denumită şi *sacercomitatus* sau *scholaepalatinae.* Începând cu 312, a luat locul cohortelor pretoriene.

salii (lat.), colegiu de preoţi ai cultului zeului Marte întemeiat potrivit tradiţiei de regele Numa (Plut., *Numa,* 13; Cic., *De Rep.,* II, 14-26; Varro, *De ling. latin.,* VII, 13; Ovid., Fast., III, 259 şi urm., 387; Tit. Liv., I, 20, 4; Aur. Vict., *De uir. illustr.,* III, 1; Serv., *Ad Aen.,* VIII, 285). Există două facţiuni, Salii Palatini şi Salii Quirinali sau Collini de câte 12 membri, care executau un dans sacru închinat lui Marte la sărbătorile

Equiria (ceremonie dedicată lui Marte la idele lunii martie) şi la *Mamuralia* (sărbătoarea din 14 martie închinată lui Mamurius Veturius, meşterul legendar al celor 11 copii realizate după scutul lui Marte). Această demnitate era viageră (Appius Claudius rămâne în această slujbă până la sfârşitul vieţii), cu o permisivitate a retragerii *(exauguratio)* în cazul în care preotul salian era înaintat la rangul de flamin, pontif sau augur şi în cazul alegerii sale în calitate de consul. În 190 a. Chr., Scipio Africanul, ca legat al fratelui său în Asia, era inactiv militar datorită calităţii sale de salian, ce-i impunea respectarea unor sărbători religioase (Polyb., XXI, 13, 10 şi urm.; Tit. Liv., XXVII, 36, 6). Salienii se adunau în *Curia Saliorum,* situată pe Palatin şi care adăpostea cele 12 *ancilia,* o statuie a lui Marte înarmat cu lancea, şi bastonul *augural* – lituus *Romuli* (Varro, *De ling. lat.,* V, 143; Tit. Liv., I, 44; Plut., *Rom.,* 11; Festus, p. 252 ed. *Lindsay* – lituus*).* În epocă istorică sărbătoarea închinată în cinstea lui Marte se desfăşura în martie şi octombrie, respectiv la deschiderea şi închiderea sezonului războinic, cu o confuzie în ceea ce priveşte identitatea celor două tipuri de salieni.

scholae (lat.), la singular *schola* desemnează adesea clădirea unei asociaţii sau scoli, la plural- „asociaţii”, „şcoli”, asociaţii cu caracter civil, religios şi militar. La început, cuprindeau soldaţi din aceeaşi legiune, reuniţi într-o asociaţie cu caracter religios, denumită *schola;* cu timpul, aceste *scholae* s-au transformat în *collegia,* compuse din soldaţi şi *principales,* asociaţii cu scop de ajutor mutual, şi dispuneau adesea şi de o clădire proprie. *Scholae* apar după Septimius Severus, care a îngăduit formarea de *collegia* militare. De la Constantinus I, *scholae* s-au transformat în unităţi militare de elită, destinate gărzii personale imperiale, *scholae palatinae* (post 312). Tot pentru epoca post constantiniană trebuie remarcat faptul că aceste asociaţii de militari, alcătuite din cca. 500 de membri, nu aveau o garnizoană

fixă, fiind ataşate persoanei suveranului. *Notitia Dignitatum* transmite mai multe categorii de scholae, printre care amintim: *notarii-N.D.,Oc.* XVII,5,6 (v. **notarius),** *agentes in rebus- N.D.,* Oc., VIII, 6, (v. **agentes in rebus),** *domestici et protectores* – Cod. Theod., VI, 24,1,3;C7Z_, III, 371; Ammian., XIV, 7,9 –, *armaturae-N.D.,Oc.,* VIII, 3; Or., X, 6, *gentiles- N.D.,* Oc.,VIII, 4; X, 3, 7; XI, 6; 10, *scutarii- N.D., Oc.,* XI, 4; 5; Or., X, 3, 7.

scrinium (lat.), birou cu atribuţii precise în cadrul cancelariei imperiale. Iniţial, *scrinia* ţineau de domeniul patricular al casei imperiale, pentru ca, de la Hadrian, să devină organe ale administraţiei imperiale. Evoluţia lor prezintă evoluţia relaţiilor între împărat şi imperiu: confuzia între domeniul patricular imperial şi domeniul public, ajungându-se cu timpul ca *scrinia* să devină birouri ale administraţiei statului. Împăratului Claudius i se atribuie crearea acestor birouri, în fruntea cărora i-a aşezat pe liberţii Pallas, Narcissus, Callustus şi Polybius. Existau mai multe tipuri de *scrinia: ab epistulis, a libellis, a cognitionibus, a studiis.* În realitate, crearea birourilor a conoscut o evoluţie ascendentă în cadrul procesului de birocratizare a Imperiului. Astfel, biroul *ab epistulis* a fost creat de Augustus; *a libellis* a fost creat de Tiberius; *a cognitionibus* şi *a studiis* au fost create de Claudius, pentru ca *a memoria* să fie creat de către Hadrian. În timpul lui Otho, apoi Vitellius, cavalerii intră pentru prima dată la conducerea marilor birouri, pentru ca din timpul lui Hadrian să asistăm la înlocuirea liberţilor din birouri cu cavaleri; astfel, birourile ajung la capătul evoluţiei începute în timpul lui Augustus, din organe private ale casei imperiale, servicii publice.

În perioada Imperiului târziu, cancelaria imperială intră sub ordinele unui *magister officiorum.* În cadrul evoluţiei lor, birourile *a studiis* şi *a cognitionibus* dispar în Imperiul târziu, fiind creat biroul *dispositiones.* În formula cancelariei Imperiului târziu, existau patru birouri: *scrinium epistularum,* care primea

deputaţii oraşelor, pregătea şi expedia răspunsuri la cererile magistraţilor; *scrinium libellorum,* ce instruia afacerile juridice ce ajungeau până la împărat şi comunica celor interesaţi sentinţele; *scrinium dispositionum,* serviciu al arhivelor imperiale; în sfârşit, *scrinium memoriae,* birou de transmitere a răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisorilor oficiale, rapoartelor, etc. Pe de altă parte, de la Valentinian, serviciile în birouri sunt militarizate, iar funcţionarii civili poartă *cingulum,* la fel ca militarii.

senatus (lat.),Senatul sau sfatul reprezintă una dintre cele mai importante instituţii romane.

A. În epoca regală, acesta era alcătuit din şefii ginţilor patriciene şi plebeiene, care furnizau 300 de senatori, câte 10 din fiecare curie stabilită de Romulus (în total existau 30 de curii). Tradiţia scrisă menţionează (Tit. Liv., I, 8, 28; Plut., *Rom.,* 13) faptul că unui număr de 100 de senatori, existenţi la început, îi sunt asociaţi câte 100 din tribul sabinilor (de cuplul Romulus- Titus Tatius) sau poate al albanilor (de către Tullus Hostilius), formând reprezentanţii familiilor patriciene, la care se va adăuga 100 de *patres* ai ginţilor minore de sorginte plebeiană (Tit. Liv., I, 35; Dion. Hal., III, 67). Rolul acestui for era mai degrabă unul consultativ, desfăşurat pe lângă rege.

B. În epoca republicană, când şi-a exprimat, din punct de vedere instituţional, maxima sa capacitate, Senatul va rămâne, în general, la componenţa de 300 de membri (mai puţin imediat după campaniile lui Hannibal). C. Gracchus şi apoi L. Drusus vor încerca fără izbândă să dubleze numărul senatorilor prin introducerea a 300 de cavaleri, în 88 a. Chr. Sylla îl va ridica la 600 (App., *BC,* I, 100; Sall., Hist., I, 24 şi Cat., 37), Caesar va mări capacitatea acestui corp la 900, pentru ca Augustus să-l fixeze, în 18 a. Chr., la 600 de membri. Senatorii erau de regulă foştii magistraţi care primeau acest statut cu titlu viager dar nu în termeni absoluţi. În general, condiţiile admiterii în Senat se raportau

la criterii juridice: dreptul de cetăţenie completă (ius *honorum;* latinii şi cetăţenii de drept diminuat ieşeau din această ecuaţie), statutul juridic personal (ingenuitatea; liberţilor nu le era permisă accederea); la vârstă (cea legală era de 46 ani- *CIL,* I, 122 –, existau şi cazuri de foşti magistraţi sub această *etate-iuniores,* care, până la împlinirea celor 46 de ani aveau doar drept de vot, *ius sententiae dicendae,* fără a participa efectiv la dezbateri; *lex Villia,* 180 a. Chr. stabileşte vârsta de 27 de ani, Sylla o fixează la 30 iar Augustus permite accederea în Senat şi sub 25 de ani); la onorabilitate (de a cărei calitate depindea nu numai intrarea dar şi menţinerea în interiorul corpului senatorial). În timpul republicii nu există un prag pecuniar, un cens care să condiţioneze statutul de senator. Aspectul exterior al rangului senatorial se concretiza prin dreptul de a purta toga albă cu tiv lat de purpură – *laticlauus* – pe tunică, încălţăminte *specială* – calceus – inelul de aur, permis la început numai senatorilor ambasadori, apoi generalizat pentru toţi senatorii (Tit. Liv., IX, 7, 8; Plin., *Hist. Nat.,* XXXIII, 1, 18). Locurile rezervate la spectacolele de teatru, circ sau la ceremoniile religioase sunt tot atâtea indicii ale unei poziţii senatoriale care, de altfel, era supusă unui control civic complex, de ordin moral – prin activitatea censorială – de ordin economic – prin grija menţinerii senatorilor în interiorul preocupărilor agrare, exprimată normativ în formula legii Claudia din 318 a. Chr., de ordin politic – prin veto-ul tribunului plebei, primit ca simplu asistent la dezbaterile Senatului. Îndeplinirea unei magistraturi curule era suficientă pentru a deveni senator şi va fi conjugată, odată cu evoluţia instituţională a statului roman, cu serviciile îndeplinite şi la alte niveluri (este vorba de foştii magistraţi inferiori, de tribunii plebei, de *flamen Dialis,* căruia i se permite accesul în Senat începând cu 209-Tit. Liv., XXXVII, 8). Din 312 a. Chr., prin plebiscitul Ovinian se decide ca întocmirea listei membrilor Senatului, *lectio senatus,* să cadă în sarcina censorilor (în perioada 81-70 a.

Chr. censura este suspendată, repusă în drepturi între 70-50 a. Chr., în epoca războaielor civile această activitate este serios perturbată). Intocmită pe baza evidenţelor anterioare, *lectio Senatus* presupunea radierea decedaţilor şi a dezonoraţilor şi completarea locurilor vacante de către cei doi censori.

Convocarea Senatului putea fi cerută de magistraţi superiori (ordinari: consuli, pretori, sau extraordinari: *dictator, magister equitum, interrex),* de prefectul oraşului, tribunii plebei, decemviri legislativi, tribuni militari. [a]edinţele Senatului, anunţate de regulă la domiciliu pentru fiecare senator, erau ţinute fie pe Capitoliu (în *Curia Calabra-* Festus, p. 249; Macrob., Sat., I, 15, 9), fie în Comitium (în *Curia Hostilia),* pentru epoca lui Caesar, în curia Iulia, sau în alte localuri: temple (în *cella* templului lui Castor-în Forum, cea a templului Concordiei, a templului lui Iupiter Fides sau a lui Iupiter Stator, în incintele templelor lui Apollo şi al Bellonei unde se primeau ambasadele străine, în cazul în care ele nu erau invitate pe Câmpul lui Marte), teatre (de pildă, teatrul lui Pompei, folosit pentru primirea delegaţiilor din afară). Aceste şedinţe, cu durata de, cel mai frecvent, o zi (existând posibilitatea prelungirii în ziua sau zilele următoare), precedate de luarea auspiciilor, constau în anunţarea ordinii de zi, dezbateri şi luarea deciziilor.

Acoperind aproape întregul orizont public roman, fie prin ingerinţă directă, fie printr-o laxă şi indirectă implicare, Senatul republican părea, în veacul al II-lea a. Chr., pentru un observator exterior, ca Polybios, adevăratul conducător al Romei. Atribuţiile sale porneau de la aspectele organizatorice până la cele decizionale şi de control. 1) În virtutea autorităţii membrilor lui *(auctoritas patrum),* pregătea şedinţele comiţiilor, prin examinarea textelor normative, în faza lor de proiect – de la 287/286 a. Chr., *lex Hortensia,* plebiscitele nu mai au nevoie de acceptul senatorial. 2) Întreaga activitate religioasă a cetăţii este administrată de Senat: stabilirea calendarului liturgic sau al

jocurilor, supervizarea activităţii sacerdotale şi a structurii panteonului, precizarea naturii raporturilor dintre Roma şi cultele străine. 3) Din punct de vedere juridic soluţionează crimele grave şi împarte cu pretorul, sau alţi magistraţi inferiori jurisdicţia publică, a Romei şi a provinciilor. 4) Capacitatea sa în materie legislativă poate fi evidenţiată de greutatea normativă a unui *senatus-consultum* dar şi de hotărîrile luate în cazuri de urgenţă, când comiţiile nu pot fi întrunite. În perioada 81-67 a. Chr., prin măsurile syllaniene, legile se votau în Senat, cu posibilitatea votului a 200 de senatori, fără drept de *intercessio.* 5) Deşi nu este corp electoral, influenţa Senatului este deosebită: el numeşte dictatorul şi tribunii militari, poate influenţa votul comiţiilor, poate prelungi mandatele magistraţilor. 6) În domeniul politicii externe, este instanţa de decizie la nivelul contactelor cu străinii, precum şi în ceea ce priveşte regimul relaţiilor şi conţinutului acestora. 7) Controlează situaţia administrativă atât a Romei (organizarea acţiunilor publice de orice natură – mergându-se până la reglementări legate de aspectele funerare: durata doliului, decernarea onorurilor funerare, controlul activitaţilor economice – aprovizionare, desfacere –, organizarea militară, de la chemarea trupelor, distribuirea rolurilor de comandă, până la tot ceea ce priveşte sumele inerente acestei organizări) cât şi a provinciilor (decernarea comandamentelor militare-administrative, controlul acestora, litigiile dintre cetăţile aliate sau dintre acestea şi Roma), precum şi situaţia fiscală a statului (regimul de proprietăţi, regimul fiscal şi al cheltuielilor).

În epoca imperială, Senatul a devenit un organ politic dependent de împărat. Pentru Mommsen, din punct de vedere formal, Principatul este o diarhie între principe şi Senat. Senatul, în fapt, tinde să se transforme într-un corp de funcţionari. Opoziţia la regimul augustan putea veni doar din partea Senatului, de unde şi măsurile de purificare luate de Octavianus. Dacă la sfârşitul Republicii, avem menţionate

gentes maiores: Valerii, Fabii, Cornelii, Claudii, Aemilii, Manlii, ce reprezentau o aristocraţie în interiorul ordinului senatorial, la începutul Principatului asistăm la decăderea şi stingerea unor familii patriciene republicane. *Mediocritas* (calea de mijloc)

devine o calitate de bază pentru *nobilitas* în timpul imperiului, necesară pentru a supravieţui, iar *quies* devine o calitate esenţială.

Transformarea Senatului într-un corp obedient principelui s-a făcut prin epurări masive, în virtutea dreptului censorial pe care-l deţinea împăratul. Astfel, în 28 a. Chr., circa 200 de senatori au fost determinaţi să se retragă, pentru ca în 18 a. Chr., Octavian să reducă numărul senatorilor de la 800 la 600. Pe de altă parte, asistăm la intrarea în cadrul Senatului a italicilor, chiar şi non-latini *(homines noui),* sau a fiilor regilor şi tetrarhilor din Orient (în secolul I p. Chr., de exemplu C. Iulius Severus: *OGIS* 544). Criteriul censitar rămâne important şi în această perioadă, pentru că venitul minim al unui senator trebuia să fie de un milion de sesterţi (c. 18-13 a. Chr.): Cassius Dio, LIV, 17, 3 şi LIV, 26, 3 f.

Pe de altă parte, onorabilitatea era legată direct de *dignitas* a familiei, rudelor şi strămoşilor săi. Dacă la sfârşitul Republicii, existau circa 50 de familii ce pretindeau o ascendenţă din strămoşi troieni (Dio. Hal., I, 85, 3), în timpul lui Claudius mai erau câteva familii vechi (Tac., *Ann.,* XI, 25), iar la sfârşitul secolului al II-lea, Manius Acilius Glabrio (consul probabil în 173) rămăsese cel mai nobil, cu strămoşi ce urcau până la Aeneas (Herod., II, 34). Familia acestuia dăduse un consul încă din 191 a. Chr. Aceasta se datora, pe de o parte, natalităţii reduse din cadrul ordinului senatorial, pe de altă parte, comploturilor senatoriale îndreptate împotriva regimului imperial, care au făcut victime în cadrul familiilor distinse. Împăratul avea şi el interesul în distrugerea familiilor vechi, al căror prestigiu îl putea concura pe cel imperial, cu toate că Octavian a încercat

alianţa, prin legături matrimoniale, cu cele mai importante familii senatoriale: Claudii, Cornelii Scipiones, Aemilii Lepidi, Valerii şi Fabii.

Mecanismul distrugerii puterii senatoriale a constat în principal în diluarea puterii acestui corp politic, prin promovarea de către împărat de *homines noui,* obedienţi noii puteri imperiale, sau eliminarea (ori neglijarea acordării de demnităţi, mai ales a consulatului) din viaţa publică (sau chiar eliminarea fizică) a potenţialilor competitori din *ordo senatorius.* Aceasta nu s-a făcut fără o rezistenţă din partea Senatului. Astfel, sunt menţionate comploturi împortiva regimului imperial: Fannius Caepio, L. Licinius, Varro Murena în 22 a. Chr.; M. Egnatius Rufus, 19 a. Chr.; Cn. Cornelius Lentulus Gaetulianus, legat al Germaniei Superior, 39 p. Chr.; M. Lepidus în timpul lui Caligula; conspiraţia lui Piso din anul 65, *Coniuratio Uiniciana* împotriva lui Nero, Quadratus şi Lucilla în 183, împotriva lui Commodus. Pe de altă parte, în timpul lui Domitian, în Senat existau deja numeroşi descendenţi ai liberţilor (P. Veyne, 1991, 258). Sub Marcus Aurelius, provincialii au devenit majoritari în cadrul ordinului senatorial pentru prima dată, iar în decursul secolului al III-lea, Senatul, ca instituţie, a decăzut în favoarea consiliului imperial şi a birocraţiei. Sub Septimius Severus, Senatului îi revin în materie de competenţe jurisdicţia criminală referitor la Italia, în ceea ce priveşte cazurile grave, şi competenţe criminale asupra membrilor Senatului. Primele au fost transferate prefectului Romei, şi prefectului pretoriului pentru restul teritoriului; a doua prerogativă a rămas în principiu Senatului. În domeniul militar, Septimius Severus înlocuieşte *comites* senatoriali cu cavaleri, iar în 261, o nouă lovitură este dată acestuia, prin edictul lui Gallienus, în conformitate cu care senatorii erau excluşi de la comanda militară.

Lupta pentru putere între Senat şi armată, caracteristică secolului al III-lea, a fost definitiv câştigată de armată când, în 282, Carus neglijează să ceară aprobarea şi recunoasterea

Senatului. În Imperiul târziu, Senatul ca instituţie se transformă în consiliu local; totuşi, în Orientul târziu, Senatul îşi menţine prerogativa de a-l alege şi confirma pe noul împărat, fiind astfel factor de legitimitate, alături de armată şi biserică.

În secolele IV-V, Senatul mai are doar competenţe în domeniul senatorial şi cel municipal. Recrutarea noilor membri se făcea prin cooptare sau numire imperială, iar Senatul deliberează sub îndrumarea lui *praefectus Urbi,* funcţionar imperial.

În epoca imperială, şedinţele Senatului aveau loc în Forum, în curia Iulia, sau într-un *„templum”* (spaţiu definit ritual de către un augur): sanctuarul lui Iupiter de pe Capitoliu, biblioteca din templul lui Apollo de pe Palatin, în Câmpul lui Mars, sau într-un local al Saepta Iulia. Curia Iulia, loc obişnuit de întrunire al Senatului, avea în interior statuia Victoriei cu altarul ei, dedicată de Augustus la 28 august 29 a. Chr. (Cassius Dio, LI, 22, 1 sq). [a]edinţele Senatului erau publice, şi în principiu, împăratul asista la ele, în calitate de *princeps senatus* (Octavian a primit acest titlu în 28 a. Chr.). De altfel, împăratul era membru din principiu al ordinului senatorial, după accederea la putere. Ultima opoziţie în Senat împotriva unui principe datează din timpul lui Vitellius (Tac., Hist., II, 91, 3).

Membrii Senatului imperial (600) erau fie aleşi la propunerea împăratului, fie direct numiţi; în materie legislativă, *senatus-consulta* au devenit sub Hadrian izvoare de drept, dar autoritatea Senatului era limitată. Împăratul era acela care îi dicta hotărîrile ce urmau a fi luate; în materie judiciară, Senatul soluţiona în primă instanţă crimele împotriva împăratului, sau procesele în care unul dintre împricinaţi avea calitatea de senator.

Scăderea puterii Senatului este manifestă încă din 27 a. Chr., când are loc crearea provinciilor senatoriale:

Baetica, Sardinia, Sicilia, Illyricum, Macedonia, Achaia, Asia, Bithynia, Creta-Cirenaica, Africa. Acestea sunt în principiu, provincii pacificate şi care nu dispun de trupe. Pe de altă parte, ascendenţa imperială asupra puterii Senatului este manifestă şi prin *imperium proconsulare,* în virtutea căruia împăratul poate interveni şi în provinciile senatoriale. În cadrul acestor provincii, există o ierarhie: toţi guvernatorii au titlul generic de proconsuli, aleşi prin tragere la sorţi, dar guvernatorul provinciilor Africa şi Asia sunt *consulares,* iar ai celorlalte provincii, pretorieni.

Un alt aspect este cel al tezaurului public *(aerarium Saturni),* care continuă să fie administrat de Senat, care are şi dreptul de a bate monedă de bronz, însă tezaurele imperiale (*fiscus, res priuata)* tind să devină tot mai importante, iar împăratul îşi rezervă dreptul de a bate monedă din metal preţios (aur sau argint). Senatul decade la un rol secundar, fiind permanent controlat de puterea imperială.

Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Augustus, probabil în 20 a. Chr. Astfel, în ordinul senatorial intrau şi membrii familiei: femeile şi descendenţii în linie masculină, până la al treilea grad inclusiv. Pentru tinerii aparţinând ordinului, era necesară parcurgerea unui *cursus honorum:* vigintivir (la 18-20 de ani); *tribunus legionis; quaestor,* şi astfel intra în Senat (la 25 de ani); *tribunus plebis* sau *aedilis; praetor* (la 30 de ani); proconsul într-o provincie senatorială, sau intra în serviciul imperial, ca *legatus legionis* sau *legatus Augusti propraetore;* la circa 40 de ani, sau la 43 putea deveni consul, apoi devenea consular; în calitate de consular, primea în grijă o curatelă în administraţia Romei, putea deveni guvernator într-o provincie cu mai mult de o legiune, sau proconsul în Africa sau Asia; pentru cei mai capabili, era rezervat apoi un al doilea consulat, prefectura urbană. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulţi ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore;* după circa 15 ani, cei mai capabili erau admişi la tragerea la

sorţi pentru proconsulatul Asiei sau Africii, iar dintre aceşti proconsuli, după circa 5-10 ani, puteau accede la prefectura urbană (creată în 26 a. Chr.).

Ordo senatorius, în ciuda decăderii Senatului ca instituţie, şi-a menţinut puterea şi prestigiul până în timpul lui Iustinian (războiul cu ostrogoţii este de fapt vinovat de distrugerea puterii senatoriale italice). Dacă în Principat, cea mai mare avere documentată o avea Cn. Cornelius Lentulus, cu peste 400 de milioane de sesterţi (Seneca, *De ben.,* 2, 27), în Imperiul târziu, persoane din ordinul senatorial, ca individuali, deţineau imense latifundii în spaţiul occidental, adevărate principate teritoriale (de exemplu, Melania cea Tânără şi soţul ei Pinianus, care deţineau proprietăţi din Italia până în Britannia, din Gallia până în Africa de Nord; au fost capabili să trimită 45.000 de monede de aur săracilor o dată, apoi 100.000 de monede de aur. De asemenea, au distribuit fonduri bisericilor din Mesopotamia, Siria, Palestina şi Egipt, iar proprietatea lor de la Thagaste, din Africa de nord, avea ateliere de lucrat argintul şi bronzul, fiind mai mare decât oraşul, şi cuprindea două episcopii. Cu toate acestea, nu erau dintre cei mai bogaţi senatori.)

Olympiodorus, autor de secol V, menţionează că cel mai bogat senator avea un venit anual de 4000 de livre de aur, iar cei mijlocii, circa 1000-1500 de livre. Printre senatorii cei mai bogaţi, se numărau Petronius Probus, consul în anul 371, sau Symmachus (A. Cameron, 1993, 117).

senatus-consultum (lat.), votul exprimat de Senatul roman, încărcat de autoritatea patricienilor *(auctoritas oatrum),* care, în principiu, ratifica o decizie a poporului, dar şi decret, sinonim cu *sententia senatus.* În epoca imperială, în formula de redactare, titlul unei astfel de decizii era asociat cu numele iniţiatorului ei. Redactarea unui *senatus-consultum* se putea realiza imediat după terminarea votului sau a şedintei sau ulterior, apelându-se la memoria participanţilor, de către o comisie specială (cu o componenţă variabilă ca

număr-între doi şi 12; în epoca imperială de regulă cinci, din care doi erau cvestori – şi ca structură – de cele mai multe ori membrii ei erau chiar iniţiatorii acestui act normativ) coordonată de aşa-numitul *delator.* Adesea această redactare era bilingvă: greacă şi latină. Structura oricărui *senatus-consultum* presupunea ca, după preambul (unde se consemnau: data şedinţei, participanţii şi componen ţa comisiei de redactare), să fie înscris enunţul normativ urmat de decizia Senatului şi menţiuni despre votanţi (în perioada imperială sunt precizate şi numele acestora). Următorul pas era înregistrarea în *tabulae publicae* de către scribi sub supravegherea cvestorilor urbani. Prevederile dintr-un *senatus-consultum* referitoare la plebe erau păstrate de edilii plebei în templu zeiţei Ceres (Tit. Liv., III, 55, 13).

sexagenarii, funcţionari din ordinul ecvestru, ce aveau ca salariu 60.000 de sesterţi. Printre *sexagenarii* se numărau: *praepositus ab epistulis Graecis;* consilierul prefectului pretoriului şi cel al prefectului Romei; *procurator ab actis Urbis;* directorii bibliotecilor publice; *adiutor praefecti annonae; promagister hereditatium* (al succesiunilor); *procurator ludi magni* (al jocurilor); *subcurator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (al edificiilor sacre şi lucrărilor publice); *adiutor aluei Tiberis; procurator silicum* (al pavajelor); *procurator regionum sacrae Urbis* (al regiunilor Oraşului sacru); *procurator ad Miniciam; procurator ad bona damnatorum* (pentru bunurile condamnaţilor), toate de mai sus fiind pentru Roma.

În Italia, *praepositus annonae* la Ostia; *procuratores rationis priuatae (per Tusciam et Umbriam, per Salariam Tiburtinam,* etc.); *curator et subcurator uiarum* (al drumurilor); *procuratores alimentorum;* subprefecţii flotelor italice.

În provincii, procuratorii financiari pentru ordinea interioară: epistrategii Egiptului; *ad diocesim* din Alexandria; *procurator annonae prouinciae Narbonensis; procuratores rationis priuatae* pentru Bithynia, Mauretania Caesariensis;

recenzorii (*censitores); procuratores familiae gladiatorum* (ai trupelor de gladiatori);

procuratores patrimonii; procuratores uicesimae hereditatium; praefecti uehiculorum; prefecţii flotelor provinciale Alexandrina, Moesiaca, Pannonica, Syriaca; *aduocati fisci.*

scriptura (lat.), impozit, taxă percepută pentru păstoritul pe păşunile publice *(publica pascua)* sau pentru folosirea unor terenuri *(scriptuarius ager)* desemnate din ogorul public *(ager publicus),* care se strângea îndeobşte în tezaurul statului (Tit. Liv., II, 9; Plin., *Nat. Hist.,* XVIII, 3). Perceperea acestei taxe este concedată, către finele Republicii, categoriei numite a publicanilor, care urmăreau, în acest scop, evidenţa primită de la *cenzori* – censoria *locatio.* Păstoritul public cădea în sarcina edililor, inclusiv în ceea ce priveşte sancţionarea încălcării legilor agrare (tendinţă vizibilă în perioada Gracchilor sau mai târziu pe vremea tribunului L. Drusus), prin aplicarea amenzilor. Această taxă va dispărea în imperiu.

silentiarii (lat.), în Imperiul târziu, uşieri ce stăteau de pază la intrare în timpul consiliului imperial şi al audienţelor.

socii (lat.), comunităţi intrate în alianţă cu Roma (populaţii, cetăţi, state), a căror situaţie este reglementată de încheierea unui tratat (v. **foedus),** cu o prealabilă obedienţă faţă de Roma (Tit. Liv., VIII, 2, 13; VIII, 19, 25; XXXIII, 38; XXXVII, 45; XLII, 8; Polyb., XX, 9, 12; Cic., Verr., III, 6, 15.). Oraşele italice, aliate ale Romei, pierd dreptul la propriile alianţe, obligate fiind să-şi desfiinţeze ligile sau confederaţiile locale. Fiecare aliat, înţelegând prin aceasta o cetate, furnizează contingente de infanterie şi trupe de cavaleri *(turma),* comandate de cetăţeni romani, *praefecti sociorum romani.* Deşi nu au drept la distribuirea capturilor de război decât accidental, mai ales prin recompensele acordate în timpul triumfurilor, aliaţii sunt supuşi doar unor contribuţii

voluntare, beneficiind, în interiorul cetăţii lor, de o relativ largă autonomie. Roma a intervenit puţin la acest nivel, doar câteva măsuri putând fi decelabile prin studiul surselor (măsurile de limitare a luxului prin *lex Fannia,* 161 a. Chr.- A. Gell., *Nopţi attice,* II, 24, 3; Plin., *Nat. Hist.,* X, 50, 139, cea mai importantă ingerinţă a Romei cu aplicabilitate la nivelul comunităţilor de aliaţi italici rămânând, fără îndoială, deciziile senatoriale, din 186 a. Chr., privind extinderea cultului lui Bacchus, în Etruria şi Campania, într-o formulă ritualică ce scăpase controlului roman- Tit. Liv., XXXIX, 8-19; *CIL,* I, 196). Dialogul direct al Romei cu aliaţii săi, ale cărui detalii pot fi stabilite cu certitudine după al doilea război punic, se realiza la nivelul Senatului şi va suferi o degradare continuă începând cu secolul al II- lea a. Chr. Momentul culminant al disoluţiei acestor relaţii se va derula, într-un cadru violent, în 91-89 a. Chr., când, după un dificil război, Roma va acorda dreptul de cetăţenie romană tuturor locuitorilor de la sud de Pad *(lex Iulia de ciuitate sociis et Latinis danda*-propusă de consulul Iulius Caesar în 90 a. Chr.- Cic., *Pro Balbo,* 8, 21; App., *BC,* I, 49; *lex Plautia Papiria* a tribunilor M. Plautius Papirius şi C. Papirius Carbo în 89 a. Chr.- Cic., *Pro Archio,* 4, 7; *Ad fam.,* XIII, 23).

stipendium (lat.), are în uzanţa surselor antice, în principal, două conotaţii: una de impozit direct, înţeles ca o contribuţie de război, percepută de la învinşi (preţul păcii), iar a doua de retribuire a serviciului militar, soldă, a cărei primă atestare liviană se asociază cu asediul asupra cetăţii Veii (Tit. Liv., IV, 59; V, 4; de asemenea, Diod. Sic., XIV, 16). Iniţial singura indemnizaţie oferită de statul roman era cea îndreptată către categoria *ecvestră* – aes *equestre* şi *aes hordearium* pentru procurarea hranei calului. În urma evenimentelor din 406 a. Chr. Începe acordarea semestrială (dacă serviciul militar dura mai puţin de 6 luni) sau anuală (pentru o durată de înrolare mai mare de o jumătate de an) a unei sume militarilor, în funcţie de statutul lor (Tit. Liv., XXIV, 11; XL,

41; XLII, 43; Diod. Sic., XIV, 16; Dion. Hal., VIII, 68; IX, 36; Polyb., VI, 19.). Gestul lui Caesar, de a dubla solda unui legionar (Suet., *Caes.,* 26), va ridica această sumă la 150 denari pe an, în vrema ce Augustus o va tripla faţă de perioada secolului II a. Chr., aducând-o la 225 denari anual (v. **exercitus).** Socii nu aveau drept la soldă dar primeau gratuit hrană, pe perioada campaniilor.

suffragium (lat.), termen ce desemnează votul roman, reprezentând un răspuns la o întrebare pusă de un magistrat abilitat în acest sens. Votul roman, multă vreme oral, devine scris, în perioada republicană mijlocie şi târzie, iar exprimarea opţiunii se face pe aşa numitele *tabellae, tabulae.* Unitatea de vot specific romană este una colectivă, curie (30 la număr), centurie (193), trib (31 de triburi rurale şi 4 triburi urbane). Desfăşurarea votului (fie în Forum, fie cel mai adesea pe Câmpul lui Marte) urmărea ierarhizarea socială curentă, în sensul dublu al confirmării şi fructificării statutelor civice (v. **centuria).** *Ius suffragii* pune o comunitate în dreptul de cetăţenie completă, *optimo iure* (v. **ciuitas).**

T

tetrarhia. Formă de guvernare colectivă, instituită progresiv de Diocleţian (284-305), ca răspuns la pericolele ce ameninţau stabilitatea imperiului la sfârşitul secolului al III-lea (pericolul uzurpărilor, corelat cu pericolul invaziilor barbare). Un prim pas a fost făcut la (probabil) 21 iulie 285 când, la Milano, Diocleţian l-a numit pe Maximian Caesar şi l-a trimis în Gallia (Eutrop., *Brev.,* IX, 20, 3; *Passio Marcelii,* 2). Apoi, în anul următor, Maximian a primit titlul de *Augustus,* pentru ca la 1 martie 293, să fie cooptaţi 2 *Caesares* la guvernare: Galerius, *Caesar* al lui Diocleţian, şi Constantius Chlorus, *Caesar* al lui Maximian. Departe de a fragmenta imperiul în 4, tetrarhia definitivată în 293 a fost instituită pentru asigurarea permanenţei, eficacităţii şi unităţii puterii

imperiale. Imperiul rămânea unul, instituţia imperială era unică, doar autoritatea fiind înmulţită cu patru. Fiecare tetrarh avea propria reşedinţă: Diocletianus, la Nicomedia (Orient), Galerius, la Sirmium (Illyricum), Maximian, Augustus pentru Occident, rezida fie la Aquileia, fie la Milano (administra Africa, Hispania şi Italia), în timp ce Constantius Chlorus îşi avea reşedinţa la Augusta Treverorum (administra Gallia şi Britannia).

În relaţiile dintre ei, *Augusti* legiferau, iar *Caesares* aduceau la îndeplinire. În teorie, toţi patru formau o familie, cu *Augusti* ca fraţi, iar *Caesares* ca fii. Caesares au fost obligaţi să-şi repudieze soţiile, fiind recăsătoriţi apoi, Galerius cu Valeria, fiica lui Diocletianus, iar Constantius Chlorus cu Theodora, fiica vitregă a lui Maximian. Chiar dacă în teorie *Augusti* sunt fraţi, Diocletianus are o preeminenţă faţă de restul tetrarhiei, manifestă prin supranumele de Iovius pe care şi l-a asumat. Relaţia între el şi Maximian (care a primit supranumele de Herculius) este aceeaşi din ierarhia divină, dintre Iupiter şi Hercules. Pe de altă parte, şi *Caesares* au propriile divinităţi protectoare: Mars pentru Galerius, Sol Invictus (identificat cu Apollo) pentru Constantius Chlorus *(ILS,* 631-633; Lact., *De mort. pers.,* 8, 9; Iulian, *Orat.,* 7, 228 d: cf. T. D. Barnes, 1981,

12).

În cadrul sistemului tetrarhic, *Caesares* erau aleşi pe baza valorii personale, iar în ceea ce priveşte atribuţiile lor, aveau *imperium, tribunicia potestas,* diadema şi exerciţiul efectiv al puterii, iar titlul de *Caesar,* pe lângă prestigiu, îi califica şi ca moştenitori prezumtivi ai *Augusti*-lor.

În ceea ce priveşte succesiunea, s-a încercat cooptarea unor noi *Caesares,* aleşi pe baza valorii personale. Astfel, la 1 mai 305, Diocletianus şi Maximian au abdicat, încercându-se acreditarea ideii că instituţia imperială, şi nu persoana, este cea care contează. În cadrul noii tetrarhii, foştii *Caesares* Galerius şi Constantius Chlorus, au devenit *Augusti,* şi doi

noi *Caesares* au fost cooptaţi: Fl. Severus pentru Occident, şi Maximin Daia pentru Orient. Diocletianus şi Maximian Herculius au primit titlul de „senior *Augusti* şi părinţi ai Augusti-lor” *(ILS,* 645, 646; *AE,* 1961, 240).

Sistemul tetrarhic, în care valoarea personală prevala în dauna eredităţii, nu s-a dovedit viabil, tocmai din cauza progresului ideii dinastice în rândul militarilor. Astfel, la 25 iulie 306, Constantinus I, fiul lui Constantius Chlorus, a fost proclamat împărat de trupele din Britannia; în octombrie acelaşi an, Maxentius, fiul lui Maximian Herculius, este proclamat împărat la Roma. Începând cu acest an deci, se poate spune că practic sistemul inaugurat de Diocletianus a încetat să mai existe. După o perioadă de conflicte civile, în 324, Constantinus rămâne singur împărat, marcând astfel victoria criteriului dinastic asupra celui electiv.

Ca sistem de guvernare colectiv, tetrarhia nu este o inovaţie; încă din secolul al II-lea, s-a încercat stabilizarea puterii imperiale prin guvernarea în comun (de ex., Marcus Aurelis şi Lucius Verus; ulterior, Caracalla şi Geta, pentru ca în secolul al III-lea, cei mai reprezentativi să fie Carus, Carinus şi Numerianus). Acest sistem s-a dovedit a nu fi viabil, de fiecare dată ajungându-se la monarhie.

Progresul autoritarismului este marcant în epocă, perioada Diocletianus-Constantinus semnificând cristalizarea din punct de vedere ideologic a unei monarhii orientalizate, pe fondul împrumuturilor de la Sasanizi. În acest context se înscrie persecutarea creştinilor din epoca tetrarhiei (în perioada 303-311), pentru ca de la Constantinus, favorizarea acestora să marcheze un nou pas în direcţia autoritarismului.

Tetrarhia a fost deci o soluţie de moment, viabilă doar în condiţiile în care pericolul uzurpărilor, coroborat de invaziile barbare, ameninţa stabilitatea imperiului. Odată acest pericol depăşit, asistăm la trecerea la forma de guvernare tradiţională, la care se va adăuga o marcantă componentă dinastică.

tities sodales (lat.), confrerie religioasă al celui de-al doilea trib fondator al Romei, cu acelaşi rang ca şi lupercii, salienii, fraţii arvali. După legendă, asocierea la tron a lui Titus Tatius de către Romulus va fi însoţită de înfiinţarea acestei instanţe cultuale, pentru onoarea proaspătului cooptat (Tac., *Hist.,* II, 95). Despre funcţionarea ei sursele republicane nu amintesc nimic, dar Augustus o va reorganiza cu ocazia restructurării spaţiului sacru public al statului (Tac., *Ann.,* I, 54 şi Hist., II, 95; Dion. Hal., II, 52; Varro, *De ling. latin.,* V, 85: *Sodales Titii dicti ab Titiis auibus, quas in auguriis certis obseruare solent; Res Gestae,* IV, 6; Suet., Aug., 31). În perioada imperială alături de aceşti sodali, şi cu o mai mare influenţă şi răspândire au existat sodalii Augustali, în onoarea gintei Iulia, apoi a împăratului (v. **augustales).**

trecenarii, funcţionari din ordinul ecvestru, cu un salariu de 300.000 de sesterţi. Făceau parte dintre ei: la Roma, marii şefi ai administraţiei centrale: prefectul pretoriului, şefii birourilor cancelariei, *a rationibus* (directorul finanţelor), directorul tezaurului privat imperial *(rationis priuatae),* sau urban, prefectul annonei, prefectul vigililor.

În provincii, trecenari erau: prefectul Egiptului şi prefectul Mesopotamiei.

tresuiri, triumuiri (lat.), colegiu alcătuit din trei magistraţi, care poate avea sau nu un caracter ordinar. A) Dintre colegiile ordinare cele mai cunoscute în epoca republicană au fost acelea cu caracter juridic şi cele cu conotaţie financiară. Primul era compus din triumvirii capitali *(tresuiri* sau *triumuiri capitales)* numiţi, la început (290-287 a. Chr.) de pretorul oraşului, ca auxiliari ai săi, apoi aleşi, căpătând valoare de magistraţi inferiori (lex *Papiria,* 242 a. Chr.). Numărul de trei este stabilit de Augustus, pe timpul lui Caesar existau patru iar, mai înainte, între 242-124 a. Chr.,

funcţionau doar doi. Atribuţiile lor juridice se referă la supravegherea prizonierilor, a execuţiilor capitale, ţinerea evidenţei denunţurilor, ordonarea detenţiilor preventive (Plin., *Nat. Hist.,* XXI, 3, 8; Varro, *De ling. latin.,* VI, 81; Cic., *Pro Cluen.,* 13.), menţinerea disciplinei şi securităţii stradale diurne şi nocturne, iar, în aspectul civic al acestor competenţe, se raportează la obligaţiile juraţilor, situaţiile de refuz a îndeplinirii activităţii acestora, strângerea taxelor proceselor pierdute, cu vărsarea acestora în tezaur. Activitatea lor se va diminua în epoca Principatului, substituirea treptată de către *praefectus uigilum,* în secolul I p. Chr., va duce la dispariţia lor în veacul următor. Al doilea colegiu, cel al triumvirilor monetali *(tresuiri monetales-Dig.,* XII, 2, 30; Cic., *De leg.,* III, 3, 6; *Ad fam.,* VII, 18), al cărui moment de înfiinţare rămâne neprecizat de surse (primul magistrat cunoscut este puţin anterior datei de 100 a. Chr.), era ales pe doi ani, trebuind să supravegheze fabricarea monedelor din materialele (lingouri) primite de la edili sau de la particulari. Caesar ridică numărul lor la patru dar Augustus revine la echipa de trei, în 27 a. Chr. (Suet., *Caes.,* 41). Deşi numele acestor personaje dispare de pe monezi în ultimul deceniu al secolului I a. Chr., în epoca lui Traian îi regăsim însărcinaţi cu monedele imperiale şi cele senatoriale de bronz. B) Triumvirii extraordinari au apărut din considerente administrative şi morale sau, în cazul anului 43 a. Chr., pentru a soluţiona situaţia anomică în care se afla Roma. a) *Tresuiri agris dandi adsignandis et coloniae deducendae* erau delegaţi ai statului roman cu sarcina de a fonda colonii şi de a împărţi pământul acestora către coloni. Opţiunea expansionistă a Romei, apropiată întrucâtva de modelul apoikiilor greceşti, multiplica modelul Romei, de o manieră mai suplă, în afara *pomoerium-ului,* însoţită de fixarea pârghiilor de conducere fiscală şi juridică ale noii cetăţi. Triumvirii numeau totodată noii preoţi şi noii senatori, ei înşişi (şi descendenţii lor) devenind patronii oraşului (Tit. Liv., IX, 20; Cic., *Pro Syll.,* XXI, 60; *De leg. agrar.,* II, 53, 196).

În 133 a. Chr., prin *lex Sempronia* vor avea doar obligaţia distribuirilor de pământ şi judecarea litigiilor (competenţă pe care o pierd în 129 a. Chr.). Instituţia lor va fi desfiinţată prin *lex Thoria,* în 119 sau 118 a. Chr. (App., BC, 9, 27; *CIL,* I, 197; I, 198). b*)Tresuiri legendi senatus,* alcătuiau, în fapt, o comisie de trei senatori traşi la sorţi, dintr-un număr de 10, care-l ajutau pe Augustus la revizuirea listei Senatului (Cassius Dio, LV, 13; Suet., *Aug.,* 37) sau la inspectarea ordinului ecvestru (Suet., *Aug.,* 37, 8). c) *tresuirireipublicae constituendae,* colegiu de trei magistraţi extraordinari, desemnaţi, în persoana lui Marcus Antonius, fiul lui Marcus Antonius Creticus, C. Iulius Octavianus, fiul adoptiv al lui C. Iulius Caesar şi M. Aemilius Lepidus, prin *lex Titia* din 43 a. Chr. cu salvarea republicii şi rezolvarea crizei în care se găsea atunci statul roman. Deteriorarea structurii instituţionale republicane către finele secolului al II-lea a. Chr. a condus Roma la o abordare nouă a exerciţiului public, de o manieră mai violentă, care va distruge echilibrul dintre *populus romanus* şi delegaţii săi, după expresia retoricii timpului, sau, mai exact, dintre grupurile, purtătoare de cuvânt şi faptă politică, care s-au conturat în urma expansiunii romane în spaţiul circummediteraneean. Evoluţia de ansamblu a societăţii republicane va naşte o nouă realitate juridico-economică (o comunitate civică substanţial lărgită în urma războiului social – v. **războiul cu socii** cu o deschidere comercială dublă – terestră şi maritimă-valorificată esenţial prin aprovizionarea abundentă a Romei şi a spaţiului italic, cu rezultate negative asupra activităţii productive din peninsulă), pe care formula unui individualism politic, de factură elenistico-orientală, tinde s-o restructureze, concomitent cu păstrarea simulată a unei tradiţii de mult inoperante. Soluţiile, încercate de factorii politici romani de-a lungul secolului I a. Chr., sunt multiple şi încărcate de terminologia specifică perioadei anterioare crizei (salvarea republicii prin recursul la dictatură şi chiar permanentizarea ei, multiplicarea unor magistraturi pentru

acoperirea nevoii de personal menit a controla noul spaţiu dependent de Roma) dar cu un conţinut real plasat dincolo de cadrele tradi ţionale. Una din aceste soluţii este, prin votarea propunerii tribunului P. Titius, privind încredinţarea, unui colegiu de trei magistraţi, a sarcinii restabilirii normalităţii *(lex Titia tresuiri rei publicae constituendae,* la 27 nov. 43 a. Chr.). Puterile lor extraordinare, teoretic caracterizate prin colegialitate, erau nelimitate pe 5 ani, timp în care aveau drept de numire a magistraţilor (Suet., *Aug.,* 27; App., *BC,* IV, 7), drept de a emite decrete fără confirmarea Senatului sau a comiţiilor, drept de a împărţi provinciile (App., BC, IV, 2; Cassius Dio, XLVI, 55-56; XLVII, l-19; XLVIII, 34; LIII, 21), drept de a-şi emite monede cu propriile efigii. Jurisdicţia lor criminală nu putea fi limitată prin dreptul de apel la instanţe populare *(ius prouocationis);* puteau, de asemenea, impune un regim fiscal ordinar, chiar dacă acesta nu mai funcţionase din 168 a. Chr. (v. **tributum).** Triumvirii au creat colonii de veterani, intervenind direct în numirea magistraţilor pentru oraşele de drept roman. Prin acordul încheiat între ei, la Luca, Gallia Narbonensis şi Hispania Citerior i-au revenit lui Lepidus, cele două Gallii lui M. Antonius, Africa, Sicilia şi Sardinia i-au fost repartizate lui Octavianus. Orientul şi Italia rămâneau la aceea dată (43 a. Chr.) neîmpărţite; după victoria de la Phillipi, se produc noi redistribuiri de competenţe: C.Octavianus va primi Spania şi Numidia iar M. Antonius Gallia şi Africa. Gallia Cisalpină este păstrată în interiorul graniţelor Italiei. După războiul perusin (40 a. Chr.) şi pacea de la Brundisium va urma o nouă stabilire a zonelor de control: Antonius va primi Orientul, Octavianus Occidentul şi războiul cu Sextus Pompeius (încheiat anul următor cu pacea de la Misenum, prin care Pompei va dobândi Sicilia, Sardinia, Corsica şi Grecia), iar Lepidus primeşte Africa. Triumviratul (singurul, credem, pentru secolul I a. Chr. având în vedere conotaţia instituţională a termenului de triumvirat, care nu se poate aplica realităţii din 60 a. Chr.,

aflată mai aproape de un aspect particular, în sensul de privat, nesancţionat prin vreo formulă normativă), va fi reînnoit în 37 a. Chr., pentru încă 5 ani, la Tarent *(tresvuri rei publicae constituendae iterum* – o reînnoire a magistraturii din 43 î. Chr). Situaţia se modifică în 36 a. Chr.- Pompei este definitiv înfrânt pe mare, Lepidus este deposedat de teritoriile primite în schimbul funcţiei de *pontifex maximus* (App., *BC,* V, 126; Tit. Liv., £pit., 129; Cassius Dio, XLIX, 12), iar Octavianus, investit cu puterea tribunicianã şi inviolabilitate, îşi exercită singur puterea la Roma, sub formula mascată a triumviratului, chiar şi dincolo de mandatul legal, căci depunerea întregii sale puteri se va consuma oficial abia în 27 a. Chr. (între timp, în 29 a. Chr., fusese proclamat *princeps senatus* şi *imperator).* Abrogarea legii de instituire a triumviratului, în formula sa mai accentuat politică, se va consuma în 28 a. Chr. (Tac., *Ann.,* III, 28; Cassius Dio, LIII, 2).

tribunicia potestas (lat.), „puterea tribunicianã”. Împăratul a preluat privilegiile tradiţionale ale tribunatului plebei: dreptul de *intercessio* împotriva hotărîrilor Senatului sau magistraţilor, caracterul sacrosanct, dreptul de *prehensio* (de a aresta), dreptul de a convoca, de a prezida Senatul, de a face propuneri orale sau scrise, dreptul de a convoca şi prezida comiţiile tribute, de a le supune proiecte de lege. Totuşi, *tribunicia potestas* este superioară tribunatului plebei, pentru că nu are limitările în timp şi spaţiu ale acestuia. În viziunea lui Theodor Mommsen, caracterul de magistratură al *tribunicia potestas* era foarte important; tendinţa actuală însă este de a accentua caracterul monarhic al acesteia.

Etape ale dobândirii puterii tribuniciene de către împărat: în 36 a. Chr., Octavianus a primit inviolabilitatea tribunicianã, pentru ca în 30 a. Chr., prin *senatus consultum,* să i se confere *ius auxilii* şi dreptul de a judeca în apel. Potrivit lui Cassius Dio, Octavianus a primit *tribunicia potestas* pe viaţă în anul 30 a.

Chr. (Cassius Dio, LI, 19, 6). Ca o consecinţă a crizei din 23 a. Chr., Octavian a renunţat la consulat, primind în schimb *tribunicia potestas* cu titlu viager şi dreptul de a convoca Senatul (Cassius Dio, LIV, 3, 3). În consecinţă, anul 23 a. Chr. este considerat ca fiind data tradiţională la care Octavianus a primit *tribunicia potestas* oficial şi complet. Aceasta va deveni una din bazele juridice al puterii imperiale, alături de *imperium proconsulare,* recunoscută de altfel şi în titulatura imperială. *Tribunicia potestas* este perpetuă, dar este reînnoită anual, la 10 decembrie (data tradiţională a intrării în funcţie a tribunilor plebei). Prin *tribunicia potestas,* împăratul putea lua iniţiativa legislativă oricând; dar cel mai important este faptul că, prin dreptul de veto, el se poate opune oricărei hotărîri neconvenabile.

În ceea ce priveşte succesiunea imperială, Octavianus a stabilit cadrul în care se desfăşoară aceasta; Tiberius, adoptat de Augustusla 26 iunie 4 p. Chr., a fost investit cu *imperium proconsulare* şi *tribunicia potestas* egale cu cele ale predecesorului lui Augustus; diferenţa consta însă în faptul că *tribunicia potestas* a succesorului desemnat era limitată în timp la 5 ani. În perioada Imperiului târziu, începând cu Theodosius I, acest titlu dispare din titulatura imperială, marcând astfel trecerea cu succes la dinasticismul de tip bizantin.

tribuni plebis (lat.), magistraţi apăruţi în timpul Republicii în urma secesiunii plebeilor din 494-493 a. Chr., care, retraşi pe Aventin, după unele variante pe Muntele Sacru, vor cere o magistratură colegială şi anuală care să-i reprezinte politic (Tit. Liv., II, 33; Dion. Hal., VI, 45-90; Cic., *De Rep.,* III, 33). Numărul lor va creşte de la doi la cinci (Tit. Liv., II, 58), în 471 a. Chr., apoi la zece (Cassius Dio, fr., 22, 2), în 457 a. Chr., în timpul conflictelor dintre tribuni şi Q. Caeso (Tit. Liv., III, 30). Diodor precizează pentru 471 a. Chr. un număr de patru (11, 68). În 451 a. Chr., instituţia tribunatului este suspendată temporar, (alături de celelalte magistraturi,

putrerea politică fiind exercitată de comisia celor zece magistraţi însărcinaţi cu elaborarea textului celor XII table). Aleşi din rândul familiilor plebeiene (este interzis, printr-o lege sacră, dreptul patricienilor de a candida pentru acestă magistratură), de către adunările plebeiene, ulterior în epocă clasică de comiţiile tribute, tribunii erau magistraţi ai plebei, ordinari, anuali (intrarea în funcţie se consuma la 10 decembrie pentru anul următor în curs), posesori de *potestas,* fără *imperium* (nu au fascii, lictori, nu puteau lua auspiciile, nu primeau comanda militară, nu puteau întruni poporul pe centurii, ci doar pe triburi, puterea lor fiind exercitată doar în interiorul pomoerium-ului). Persoana lor este sacrosanctă în interiorul Romei, au drept de *intercessio* (dreptul de a se opune unei hotărâri, oricare ar fi fost formula ei de adoptare – simpla *rogatio* sau *senatus consultum –,* fără ca aceasta să însemne putinţa de a se opune autorităţii Senatului-*auctoritas patrum)* şi de veto împotriva oricărui act care ar fi lezat interesele plebei (drept suspendat pe timpul unei dictaturi), drept de *coerciţie* – ius *coercitionis* (apărarea în instanţă împotriva oricărui act de lezare a statutului juridic al unei persoane) limitat de dictatură (către finele republicii doar de către veto-ul unuia dintre colegi), participă la şedinţele Senatului, în picioare (nefiind o magistratură curulă), şi fără a vota (ulterior primeşte şi acest *drept* – ius *sententiae dicendae,* la o dată incertă, probabil la începutul sec. al II-lea) dar cu posibilitatea de a-şi exercita dreptul de *intercessio,* alte competenţe juridice criminale sau civile, mai ales secundare (numirea alături de pretori a *tutelei* – lex *Atilia* din 186 a. Chr.). Rolul politic al tribunilor este oarecum diminuat, în calitatea lor de apărători ai intereselor plebeiene, după votarea legii Hortensia 287-286 a. Chr., care acordă valoare de lege tuturor hotărârilor de tip *plebiscita.* Momentul de ruptură cu perioada anterioară îl constituie epoca Gracchilor, când tribunatul se manifestă, mai pregnant acum, ca un vârf de lance al grupării populare în conflictele

cu conservatorismul senatorial, cel mai adesea, în virtutea competenţelor de a propune proiecte de legi. Deteriorarea dialogului dintre cele două partide politice din Republica târzie, şi exprimarea lui în forma violentă a războaielor civile de la începutul sec. I a. Chr., îl vor convinge pe L. Cornelius Sylla să suspende tribunatul plebei, prin măsurile constituţionale din 81 a. Chr. Eforturile de a restabili această magistratură sunt imediate după abdicarea lui Sylla (în perioada 77-73 a. Chr. aceste încercări eşuează), şi sunt urmate de ştergerea incompatibilităţilor între tribunat şi magistraturile curule prin decizia Senatului, apoi de repunerea în drepturi a a tribunilor de către Pompei, în 73 a. Chr. Jocul politic al lui Caesar, care îşi subordonează tribunii, mai puţin Cn. Dolabella, va atinge această magistratură în substanţa sa, puterea *tribunului* – tribunicia *potestas,* cu toată gama de competenţe publice, va trece subtil şi iremediabil, în posesia personajelor politice care dictează destinele statului – viitorii împăraţi. Începând cu Augustus, tribunii plebei şi-au conservat drepturile personale *(auxilium, intercessio,* inviolabilitatea), dar erau aleşi de Senat. Magistratura apare în *cursus honorum* senatorial din epoca imperială, după *quaestura,* în decursul secolului al III-lea, devenind o magistratură pur onorifică.

tribus (lat.), trib, unitate administrativ-demografică ce va primi accepţii juridice şi politico-electorale în decursul secolelor republicane.Triburile legendare ale Romei, erau, potrivit tradiţiei, trei: *Tities, Ramnes, Luceres.* Ele formau, la origine, *gentes maiores,* a căror distribuţie spaţială pare să fi fost următoarea: *Tities* în cartierul Suburei, *Luceres* pe colina Esquilin iar *Ramnes* pe cea a Palatinului, care, arheologic, prezintă cele mai timpurii urme de locuire, sub forma habitatelor modeste, rurale, aparţinătoare unor grupuri de păstori – cultivatori. Alături de aceste triburi principale, se plasau aşa-numitele *gentes minores,* locuitoare ale Quirinalului (zonă separată iniţial de cea a Septimoniului-

cele şapte coline). În spiritul tradiţiei (contaminată de sursele greceşti, deosebit de sensibile la logica zecimală), aceste triburi erau formate, fiecare, din 10 curii, iar totalitatea celor 30 de curii rezultante îşi trimiteau câte 10 reprezentanţi în Senatul epocii regale. Triburile istorice, asociate, prin tradiţie (Tit. Liv., I, 42, 4-5), reformei lui Servius Tullius, erau de două categorii: triburile urbane, corespunzătoare celor patru cartiere ale Romei- Subura, Palatin, Esquilin, Collina, într-o enumerare ierarhică (Cic., *De leg. agrar.,* I, 29, 79) şi triburile rurale, în număr de 31 (pentru lista alfabetică a denumirilor epigrafice ale triburilor, cf. anexa 2), dintre care cel mai vechi trib rural este cel al Claudiilor, iar ultimul apărut, pe care sursele îl asociază cu tribul urban Quirina, este Velina (Tit. Liv., *Epit.,* 19; Festus, p. 254L). Cunoaşterea acestor entităţi era foarte importantă de vreme ce, în timpul censului, declaraţia oricărui cetăţean începea cu filiaţia şi continua cu proprietatea deţinută împreună cu menţiunea amplasării ei în spaţiu. De la cenzura lui Appius Claudius din 312 a. Chr., proprietatea funciară trebuia, în mod obligatoriu, să aparţină unuia dintre triburile rurale. Identitatea prin raportare la trib era dovada statutului civic, putinţa participării cu reprezentanţi în curii şi a primirii soldei (prin reprezentantul fiecărui *trib* – tribunusaerarius -Cato *apud* A. Gell., *Nopţi attice,* VI, 10; Varro, *De ling. latin.,* V, 184), era, nu în ultimul rând, criteriul de alegere în colegiul de juraţi (aleşi în număr egal din fiecare trib, *centumuiri)* şi dădea măsura împărţirii comune a unui spaţiu public (banchete sau alte petreceri care traduc vocaţia comunitară- *CIL,* VI, 980).

tributum (lat.), similar cu *eisphora* greacă (A. Gell., *Nopţi attice,* XIII, 21, 19), reprezenta o sumă de bani sau produse percepute ca impozit de război (Dion. Hal., IV, 11; V, 20; XI, 63; Plut., *Poplic.,* 12; Tit. Liv., X, 46, 5), în mod neregulat, mai ales în situaţiile critice ale cetăţii (Cic., *De oft.,* II, 21, 74; Tit. Liv., V, 20, 5; VII, 27, 4) şi considerat ca un

împrumut excepţional al statului, luat de la cetăţeni (App., *BC,* IV, 34). Perceperea lui urmărea evidenţa censitară, averile mai mici de 15.000 de aşi fiind exceptate (Cic., *De Rep.,* II, 22, 40), clasificând populaţia în două categorii: plătitorii, *asidui* sau *locupletes,* şi neplătitorii, *proletarii* sau *capite censi.* Cei ce nu aveau copii datorau *aes hordeanum* (Tit. Liv., V, 50, 6; Festus, p.152L; Val. Max., V, 6,

8), sumă ce revenea cavalerilor pentru întreţinerea calului. În alte cazuri excepţionale, fără însă a se urmări declaraţiile din cens, exista şi *tributum temerarium.* După cucerirea Macedoniei (168 a. Chr.), *tributum* nu mai este perceput decât în 43 a. Chr., de către triumviri, când contribuţia este suficient de consistentă pentru a genera un val imens de contestaţii (lecţie învăţată rapid de Octavianus care, o dată ajuns la putere, va înlocui impozitarea directă cu un sistem fiscal indirect, deloc mai blând decât cel republican). Atunci, însă, în tensiunile create de războaiele civile şi de zvonurile privind tulburările violente ce urmau să aibă loc, se cereau: unui număr de 1400, apoi numai de 400, de matroane, dintre cele mai bogate (App., *BC,* IV, 5, 32 – 34) să contribuie la umplerea tezaurului, câte 100 de sesterţi pentru fiecare sclav, şi tuturor locuitorilor italici, fără excepţie, care aveau averea mai mare de 100.000 de sesterţi, să împrumute statul pentru un an cu a 50-a parte din averea sa. În 36 a. Chr., Octavian a returnat o bună parte din aceste sume, iar pe cei care nu apucaseră să plătească, i-a scutit. Încercarea sa de a impune impozitul indirect, de a 20-a parte pe moşteniri, întâmpină o opoziţie similară, moment în care moştenitorul lui Caesar ameninţă cu restabilirea *tributum*-ului, potolind astfel, printr-un joc politic abil, o eventuală contestare de proporţii. În esenţă, scutirea de impozit direct pentru cetăţenii Romei se va menţine până în secolul al III-lea. Aurelian va impune în Italia o taxă pe vin şi carnea de porc (*SHA, V. Aurel.,* XXXV, 2, 48, 1), numită *annona ciuica.* În timpul tetrarhiei, nordul

peninsulei plătea *Italia annonaria,* pentru întreţinerea cu produse a curţii şi a armatei, iar sudul hrănea Roma prin *Italica urbicaria* (Lact., *De mort. pers.,* 23, 6). Pentru provincii, raportul fiscal cu Roma, se exprima prin *vectigalia,* impozit în natură, şi *tributum,* exprimat în bani. Textele juridice amintesc de *stipendiaria,* impozit funciar perceput în provinciile senatoriale, şi *tributaria,* corespondentul fiscal din provinciile imperiale (Gaius, *Instit.,* 2, 21; Dig., 7, 1, 7; 25, 1, 13). Dreptul de a impune impozite, precum şi sumele aferente îi revine, în principal, Senatului. Orice încercare de substituire a acestei instanţei este, în epocă republicană, sancţionată promt, în unele cazuri, cum a fost Ti. Sempronius Gracchus, în 133 a. Chr., chiar violent.

tutela, instituţie creată pentru ocrotirea copiilor care, neaflându-se sub puterea capului de familie *(pater familias),* nu împliniseră vârsta de 14 ani, şi a femeilor care, în concepţia romană, nu erau capabile să-şi administreze singure averea.

U

uectigal (lat.), impozit în natură achitat de deţinători ai unui lot din *agerpublicus* sau mai târziu de posesorii anumitor bunuri funciare în provincii *(stipendiarii* sau *uectigales).* Prin extensie, acest impozit va îngloba totalitatea redevenţelor plătite de către deţinătorii unor domenii ale statului: terenuri cultivabile, păşuni, păduri, lacuri, ape, mine. Prin *uectigalia* se mai înţelege totalitatea impozitelor indirecte percepute societăţilor de *publicani.* Festus 371 s. v.: *uectigal aes appellatur quod ob tributum et stipendium... populo debetur;* Tit. Liv., XXXIII, 47, 1, vorbea despre impozitul de război plătit de Cartagina în argint în al doilea război punic, în fapt un *stipendium*. În epoca republicană *uectigalia* reprezentau redevenţele ordinare strânse în *aerarium,* în vreme ce *tributum* trecea drept un impozit extraordinar (până când provinciile vor furniza tezaurului public impozitul funciar şi capitaţia). Uzajul fiscalităţii directe al strângerii

tributum-ului, cu titlu extraordinar în perioada republicană, va fi perceput în epocă imperială drept un abuz. Cele mai importante impozite indirecte, de tip *uectigalia,* erau: portorium – *pe* vamă şi activităţi comerciale, *aurum uicesimarium* – a 20-a parte din taxa de eliberare, *uicesima hereditatium* – a 20-a parte din taxa de moştenire, *centesima rerum* uenalium – *impozit* pe vânzări, *quinta et uicesima uenalium* mancipiorum – *pe* vânzarea sclavilor (stabilit de Augustus în 7 p. Chr.-Cassius Dio, LV, 31; CIL, VI, 915- plătit de cumpărători până la Nero, apoi de vânzători-Tac., *Ann.,* XIII, 31), *quadragesima* letium – *pe* procese; pe diferite profesii; pe latrinele publice (Suet., *Vesp.,* 23), pe sare, mine; pe folosirea drumurilor, impuse vecinilor. La nivel municipal se percep *uectigalia* pentru exploatarea terenurilor funciare sau a altor terenuri şi construcţii municipale. Strângerea acestor impozite din provincii cădeau în sarcina societăţilor de publicani *(CIL,* II, 1964; II, 1956; VIII, 12377; X, 3912, 6109; Cic., *Ad fam.,* 13, 1, 1; Dig., VI, 3, 1, 1).

uirgines uestales (lat.), preotese ale cultului focului cetăţii al căror templu, mai exact casa *lor* – aedes Uestae – *are* formă rotundă, adăposteşte focul sacru al comunităţii cu obligaţia de a fi păstrat în permanenţă aprins ca „gaj al existenţei romanilor” (Tit. Liv., V, 52, 6-7). Aprins solemn la începutul anului vechi (1 martie), focul era vegheat zi şi noapte, orice stingere a sa anunţând deopotrivă o ameninţare externă şi prezenţa unei disfuncţionalităţi a raporturilor cetăţii cu lumea divină. În *aedes Uestae* sunt de asemenea adăpostite obiectele sacre ale statului roman *-pignora imperii* (Serv., *Ad Aen.,* 7, 188; Dion. Hal., I, 68; Plut., *Cato Maior,* 20, 4-8; Plin., *Nat. Hist.,* VII, 45, Iuv., III, 139), ferite de ochii celorlalţi (fie ei preoţi, magistraţi publici sau cetăţeni): Penaţii cetăţii, fetişul zeiţei Cybele, cenuşa lui Oreste, carnea sărată a scroafei sacrificate pe pământ italic de Aeneas, sceptrul lui Priam, phalus-ul, *Palladium-ul.* Sarcinile liturgice ale

vestalelor, dincolo de întreţinerea focului şi a curăţeniei „templului” Vestei, erau: pregătirea aşa-numitei *mola salsa,* substanţă esenţială pentru consacrarea victimelor sacrificiale (în cadrul ceremoniilor de purificare a cetăţii: 15 februarie- *Lupercalia,* 9 iunie- *Vestalia,* 13 septembrie – sărbătoarea închinată lui Iupiter din timpul jocurilor romane ţinute între 4-19 septembrie), strângerea cenuşei viţeilor nenăscuţi, sacrificaţi la 15 aprilie- *Fordicidia*-şi a sângelui calului sacrificat la 15 octombrie- *Equus* October – *operaţie* săvârşită de către Marea Vestală şi destinată a furniza elementele de distribuire ritualică la ceremonia aniversării fondării Romei din 21 aprilie-*Parilia.* Alte sarcini publice ţin de registrul juridico-politic: păstrarea documentelor testamentare (importante pentru soarta statului – de pildă testamentul lui Caesar sau Augustus: Cassius Dio, XLVIII, 12; XLVIII, 37; LVI, 32; Suet., *Caes.,* 83; Tac., Ann., I, 8) sau alte acte politice internaţionale.

Modalitatea de recrutare, transmisă de Aulus Gellius *(Nopţi attice,* I, 12-14 reproducând informaţii din Antistius Labeo, Ateius Capito şi Fabius Pictor) îl plasează pe *Pontifex Maximus* în calitate de actor principal care, de o manieră similară capturării prizonierilor de război, preia copila, în vârstă de 6 până la 10 ani, de lângă tatăl ei. Alături de criterii de normalitate psihică şi perfecţiune biologică se află cerinţe privind statutul juridic al familiei viitoarei vestale (necesitatea ca tatăl să fie cetăţean cu drepturi depline, născut liber şi la Roma, către finele Republicii se acceptă originea şi din spaţiul italic), privind nobleţea îndeletnicirilor publice ale familiei acesteia precum şi exceptările – erau absolvite de acest sacerdoţiu familiile deja angrenate în structura slujbelor sacerdotale romane. Serviciul vestalelor (cuprinzând trei etape de câte zece ani: ucenicia, exercitarea propriu-zisă a sarcinilor liturgice şi învăţarea noilor candidate) putea fi incheiat prin rămânerea sub acoperişul „templului” până la moarte sau prin retragerea în orice casă ar fi dorit o vestală, cu acordul proprietarului

(Plut., *Numa,* 10, 5). Întâlnirea întâmplătoare a cortegiului vestalelor de către un condamnat atrăgea după sine achitarea acestuia (Plut., *Numa,* 10, 5). Adulterul era pedepsit cu îngroparea de vie în faţa Porţii Collina (Plut., *Numa,* 10, 6), moarte hotărîtă de pontifi, conduşi în deliberarea lor de marele pontif. De asemenea, aceeaşi instanţă decide, pentru delicte mai puţin grave (neglijenţe în timpul serviciului), pedepse corporale. Discuţiile istoriografice cele mai aprinse, de mai bine de un secol, privesc statutul sexual al acestor preotese: feminin, cu două interpretări, ca simbol al virginităţii sau maternităţii potenţiale şi masculin. Pentru interpretarea cultului focului, ca element de continuitate între cultul indoeuropean şi cel roman cf. G. Dumezil, 1966, 307-317.

uicarius (lat.), în timpul Imperiului târziu, guvernator al unei dioceze. De la Constantius al II-lea, vicarul a trecut în categoria *clarissimi-lor,* în ierarhie fiind între consulari şi proconsuli.

uigili (lat.), „gărzi de noapte”. Aceste gărzi erau compuse pentru fiecare post din patru oameni, care făceau de pază prin rotaţie, câte trei ore într-un schimb; pentru buna funcţionare a vigililor, se aplica un control riguros. Un alt sens este cel al unor trupe permanente, care acţionau în interiorul oraşelor, însărcinate cu paza contra incendiilor şi păstrarea ordinii publice. Aceste trupe au fost organizate la Roma pentru prima dată de către Octavian, în 22 a. Chr., organizarea lor revenind edililor.

Pentru paza Romei, a fost instituit mai întâi un corp de 600 de sclavi; din 6 p. Chr., vigilii au fost reorganizaţi complet, corpul acestor trupe ajungând la 7000 de oameni, recrutaţi dintre liberţi, fiind împărţiţi în şapte cohorte. Comandantul peste toată paza Romei a fost instituit *praefectus uigilum,* unul dintre cei mai înalţi funcţionari din ordinul ecvestru.

Oamenii dintr-o cohortă de vigili erau împărţiţi, după atribuţiile şi sarcinile pe care le aveau, în echipe specializate, de exemplu: medici (patru la cohortă), *uexillarii* (singurii din cohortă care purtau *signum), siphonarii* (care manevrau pompele), *aquarii* (supravegheau buna funcţionare a gurilor de incendiu) etc.

uigintiviri, reprezentau prima treaptă din cariera senatorială *(cursushonorum)* în epoca imperială. Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Augustus, probabil în 20 a. Chr. Pentru a accede la *quaestura,* trebuia ca mai întâi tânărul să obţină vigintiviratul (magistratură de rang inferior, accesibilă la vârsta de circa 18-20 de ani). Vigintiviratul conţinea: *tresuiri capitales, tresuiri monetales, quattuoruiri uiarum curandarum, decemuiri stlitibus iudicandis.*

Tresuiri capitales îi asistau pe consuli şi pretori (mai ales pretorul urban) în exerciţiul juridic, fiind de asemenea responsabili cu supravegherea prizonierilor şi prezidarea execuţiilor capitale.

Triumuiri monetales, sau *auro argente aere flando feriundo,* aveau în grijă atelierul monetar de la Roma. Această magistratură a decăzut, fiind redusă la gestionarea atelierului monetar de la Roma.

Quattuoruiri uiarum curandarum erau însărcinaţi cu întreţinerea drumurilor, sub autoritatea edililor.

Decemuiri stlitibus iudicandis au pierdut sub Augustus competenţa de a judeca problemele referitoare la libertate, dar şi-au păstrat preşedinţia, sub direcţia unui pretor *(praetorhastarius),* curţii ce trata procesele de succesiune, fiind însărcinaţi cu judecarea litigiilor.

Golite succesiv de atribuţiile lor reale, aceste magistraturi au dispărut la jumătatea secolului al III-lea.

Universitatea din Bucureşti 2003
Comments to: Cristian OLARIU

Last update: April, 2003